SERGIU SELIAN

*

ISTORIA UNUI GENOCID ÎNDELUNG IGNORAT

Tehnoredactare: Mihai Hățulescu

Această carte a apărut cu sprijinul
UNIUNII ARMENILOR DIN ROMÂNIA

© Editura ARARAT 2010
ISBN:

SERGIU SELIAN

ISTORIA UNUI GENOCID ÎNDELUNG IGNORAT

Ediția a treia revăzută și adăugită

Ararat 2010

„Poți înșela pe toți un timp;
poți chiar înșela pe unii tot timpul;
dar nu poți înșela pe toți tot timpul.“

Abraham Lincoln

PREAMBUL

Cât de ușor rostim, astăzi, vocabula **genocid**! Este suficient ca, undeva în lume, să fie ucise câteva sute de persoane într-un conflict interetnic sau într-un război civil, pentru ca acel act criminal, oricum reprobabil, să fie calificat drept genocid, încât termenul a ajuns să se devalorizeze. Secolul XX, în cursul căruia a fost creată această noțiune pentru identificarea anihilării în masă a unei entități naționale, rasiale sau religioase, a înregistrat o sumă de asemenea fărădelegi „demne“ de a fi numite astfel, iar veacul care-i urmează nu arată vreo dorință de a renunța la acest năravș. S-a încetățenit obiceiul de a deschide cronologic – sau mai ales în ordinea importanței – lista genocidurilor de după lansarea termenului nominalizant cu cel comis de naziști asupra evreilor în al doilea război mondial, care oricum preferă să-și aibă denumirea distinctă, aceea de **holocaust**. Se uită, însă, ori se ignorează ori se refuză să fie menționat genocidul care cu adevărat a fost cel dintâi făptuit în secolul XX, chiar dacă înainte de apariția textuală a noțiunii: genocidul împotriva armenilor din Imperiul Otoman

în anii 1915-1918, matrice a tuturor genocidurilor care aveau să-i urmeze.

În ceea ce privește justificarea apartenenței acelor masacre până atunci inimaginabile în lumea modernă la categoria definită de Raphael Lemkin, un argument primordial ar fi că autorul denominației respective a fost inspirat – după însăși mărturisirea sa – de crima în masă premeditată, organizată și sistematică a Junilor Turci de exterminare, pe temeiuri etnice, a unui segment de populație din statul lor pe teritoriile care constituiseră anterior patria istorică a victimelor. Iar dacă uciderea unor oameni pașnici și inocenți în timpul primului război mondial a căpătat, în 1944, calificativul de **genocid**, de ce nu-i mai poate fi atribuit el în prezent, după ce i-au urmat crime etichetate prompt și uneori abuziv în același fel, dar inferioare ca amploare și ca oroare cu cele din Anatolia deceniului al doilea? Mai mult, cum poate fi negată astăzi o realitate istorică, fie ea și veche de aproape un veac, dar consemnată în documente, în mărturii, în imagini contemporane? Și, mai ales, recunoscută *ipso facto* chiar de Guvernul Turc prin pronunţarea de sentinţe capitale în cadrul tribunalelor militare care, în anii 1919-1920, i-au judecat drept criminali de război pe principalii făptași. Există, apoi, o diasporă armeană răspândită în peste 70 de țări tocmai drept consecință a evacuării teritoriilor armenești din Imperiul Otoman, ai cărei membri sunt în mare parte descendenți ai victimelor și ai supraviețuitorilor genocidului și care, de aceea, poate depune mărturie despre masacrele din 1915-1918.

Răspunsul ar trebui căutat în ordinea geopolitică actuală, în care interesele marilor puteri se întrepătrund sau se contrapun, determinând nu rareori un curs aberant pe un făgaș deviat al celorlalte națiuni. Turcia, mai curând decât a fi blamată pentru îndărătnicia sa de a-și tăinui propriul trecut, trebuie

compătimită că este capabilă, la nivel oficial, să se cantoneze cu consecvență într-o minciună josnică, dacă nu chiar admirată că reușește să impună în bună măsură opiniei publice internaționale poziția ei negaționistă.

Menționarea genocidului în legătură cu evenimentele din 1915-1918 nu relevă decât o parte a tragediei armene, cea referitoare la anihilarea fizică. Al doilea aspect al aneantizării întreprinse în acei ani îl constituie negarea genocidului. Cele două etape ale exterminării care ar fi trebuit să ducă la aneantizarea totală a armenilor din Asia Mică de pe propriul lor teritoriu istoric au fost, mai întâi, eliminarea fizică și eradicarea materială a prezențelor armenești din estul Imperiului Otoman, iar apoi, negarea sistematică a genocidului comis. Termenul **genocid** nu este suficient pentru a denomina crima inițiată în 1915. Conceptul **aneantizare** ar fi mai adecvat, deoarece implică și distrugerea spirituală. Anihilarea fizică se înscrie în spațiu, pe când aneantizarea se întinde în timp, împlinindu-se prin durată. Iar timpul este aliatul negaționismului. Turcia a reușit în tentativa sa de aneantizare a armenilor, ștergând din memoria colectivă urmele exterminării și ștergând urmele prezenței armenești din Anatolia. Acum, ea se ambiționează să desăvârșească aneantizarea concretizată prin genocid adăugându-i negarea genocidului. Pentru ca beneficiul unei crime să dureze, este necesar ca negarea ei să fi fost inclusă în pregătirea faptei, fiind astfel incorporată în crimă încă înainte de producerea acesteia, deoarece niciodată autorii unui delict nu-și propun recunoașterea lui. Guvernele Turciei care s-au succedat după primul război mondial au conservat, la rândul lor, acest beneficiu al negării.

Dar nu este posibil ca urmele genocidului să fie perfect șterse atât timp cât există mărturiile supraviețuitorilor și ale martorilor străini, documentele de epocă, inclusiv fotografiile

luate la fața locului. Este posibil, în schimb, ca memoria să fie devalorizată sau chiar radiată implantându-i rezerve și dubii. Un eveniment poate fi șters din memoria colectivă universală minimalizând și distorsionând faptele; un eveniment poate fi șters din memoria colectivă a unui popor făcându-i pe oameni să refuze reflecțiile asupra aneantizării, să se afunde în ignoranță sau în indiferență, să se complacă în recriminări și în blamări. La urma urmelor, negaționismul de stat poate șterge urmele genocidului din memoria universală, dar nu le poate anula din memoria individuală.

Parafrazând titlul unei lucrări competente și obiective, ***Un act rușinos*** de Taner Akçam, care la rândul său a preluat sintagma de la însuși Mustafa Kemal „Atatürk“, și citând aidoma expresia unui om de știință român indignat de atitudinea pasivă a comunității mondiale, se poate califica nu numai genocidul armean, dar și modul în care lumea dinafara problemei s-a comportat în cursul defășurării acestuia și după consumarea lui, până în zilele noastre, drept **o rușine istorică**. În definitiv, prin genocidul armean a fost făptuită, prin definiție, o crimă împotriva umanității și omenirea este datoare națiunii armene cu recunoașterea și stigmatizarea acestei crime.

Odată cu recunoașterea venită din partea Turciei, s-ar produce și o binevenită și multdorită reconciliere națională. Căci această reconciliere nu se poate baza pe minciună și pe disimulare, ci ea trebuie să se fondeze pe adevăr și pe justiție. Iar iertarea pe care Turcia are datoria s-o ceară armenilor face parte din elementele constituente ale identității acestora. Diaspora armeană contemporană, compusă din urmași ai celor care au supraviețuit masacrelor și deportărilor, este rezultatul politicii de oprimare și de expulzare a populației armene din Asia Mică. Dacă genocidul n-a reușit să extermineze total o etnie, el se completează cu un genocid alb, prin asimilarea diasporenilor

în națiunile care-i găzduiesc. Genocidul exemplar, integral, ca etnocid continuat în deceniile de după consumarea evenimentelor propriu-zise, va fi avut loc atunci când armenii din diasporă nu vor mai fi supraviețuit decât prin trupurile lor, când memoria originii lor va fi rămas ruptă de realitate, când ei se vor fi înecat în valorile ideologiilor dominante în străinătăți, când unii vor fi crezut că prin bani sau prin carieră ar putea zăgăzui mormanele de cadavre ignorate, iar alții se vor fi dedicat unui cult ancronic și steril al lumii defuncților, în sfârșit când noile generații, din cauza aculturalizării, nu vor fi știut să aprecieze valorile propriului lor neam.

Formula **genocid armean**, consacrată în literatura de specialitate, este, din cauza ambiguității ei, incorectă și poate prilejui unui necunoscător o interpretare eronată a adevărului factic. Fiind, însă, o enunțare convențională, ea a fost acceptată ca una mai comodă, cu semnificația în subtext, așa cum se utilizează, în mod uzual, formula – tot binară – **holocaust evreiesc**. Și, după cum aceasta din urmă poate fi percepută – datorită specificității crimei pe care o denumește – ca una pleonastică, tot astfel, în cazul masacrelor declanșate în 1915, s-ar putea adopta și valida, eliminându-se orice posibilă confuzie, titulatura **armenocid**. În definitiv, genocidul comis în Imperiul Otoman are, din nefericire, propriile sale caracteristici care-l detașează de celelalte atrocități înrudite cu el, de n-ar fi decât faptul că a fost cap de serie pentru șirul de nelegiuiri similare din secolul XX. Iar nerecunoașterea lui – darămite ignorarea, ca să nu mai invocăm negarea absurdă și sfidătoare – face din el chiar un fenomen unic. A nu recunoaște armenocidul este totuna cu a nu recunoaște holocaustul și cine își asumă această condamnabilă temeritate se descalifică din calitatea normală de entitate umanistă.

Sergiu Selian

NOTĂ ASUPRA EDIȚIEI

Prima ediție a acestei cărți a fost publicată de Editura Silex sub titlul ***Istoria unui genocid ignorat*** în 1994, când devenise posibil, în condițiile noii societăți democrate din România, ca subiectul să fie abordat în mod deschis. Într-un *Argument* scris ca introducere – și care este reprodus aici în continuare – justificam acel titlu prin atitudinea opiniei publice internaționale de negare, uitare, omitere a genocidului făptuit în 1915-1918 asupra armenilor din Imperiul Otoman.

După unsprezece ani, cu ocazia comemorării a 90 de ani de la armenocid, Editura Ararat din București a avut inițiativa de a publica lucrarea sub noul titlu ***Istoria unui genocid îndelung ignorat***, deoarece în acel răstimp un număr de guverne și de parlamente săvârșiseră gestul reparației morale de a recunoaște existența primului genocid al secolului XX. Pentru acea ediție, am furnizat două capitole suplimentare, *Cronologie* și *Recunoaștere*, transferate dintr-o broșură despre armenocid pe care între timp o alcătuisem în limba engleză. Din cauza timpului presant și a depărtării în spațiu, însă, n-am putut avea ultimul control, riguros, asupra acelei ediții care, de aceea, se face vinovată, pe lângă alte erori, de pasaje iterative sau redundante.

Versiunea de față este, așadar, a treia ediție, cu adevărat corectată, revizuită și amplificată în raport cu edițiile anterioare. Odată cu augmentarea și cu restructurarea textului, am actualizat lista țărilor care au recunoscut genocidul armean și am extins bibliografia cu noi lucrări publicate în vremea din urmă.

Față de cele două ediții precedente, am modificat, de asemenea, transcrierea toponimelor și a numelor proprii pendinte de geografia

și de istoria Imperiului Otoman, restaurând forma lor consacrată, originară, în grafia limbii turce. Ca atare, se impune o precizare privind valoarea fonetică a unor litere specifice alfabetului turc: **c** se pronunță **dj** ca în **geam**, **gir**; **ç** se pronunță **tj** ca în **ceai**, **circ**; **ğ** cere o pronunție guturală echivalentă cu **gh**; **ı**, deci **i** fără punct, este fonetic congruentă cu **î**; excepție face **â**, care, fiind totuna cu vocala **a** lungită, a fost transcrisă prin **aa**, pentru a nu fi confundată cu **â** din română. Pe de altă parte, transcrierea denumirilor evreiești a fost făcută în versiunea consacrată pe plan internațional în formă anglofonă, întrucât scrierea originală a acestora nu este în caractere latine.

„Trăim într-o vreme în care omenirea
nu mai poate vieţui păstrând în pivniţa sa
cadavrul unui popor asasinat“

Jean Jaurès

ARGUMENT*

De ce această carte?

Pentru că astăzi, în România, nu se știe mai nimic sau se știe prea puțin despre genocidul din 1915 – atunci când termenul ca atare încă nu exista – comis de Guvernul Junilor Turci asupra populației armene din Imperiul Otoman.

Și apoi, pentru că astăzi, în România, există o curiozitate nouă față de genocidul pe care tot mai răspicat îl pomenesc supraviețuitorii – câți au mai rămas – și urmașii lor, așezați pe aceste meleaguri ospitaliere, printre cele dintâi care i-au adăpostit pe pribegii armeni fugiți în lume.

De ce **un genocid îndelung ignorat?**

Pentru că, din cauza interesului geopolitic al unor state sau a dezinteresului altor state față de soarta unui popor fără țară, decenii la rând s-a tăcut asupra acestui prim genocid al secolului nostru, în ciuda strădaniilor de tot felul ale armenilor și ale prietenilor lor de a face cunoscută și chiar recunoscută crima care a împuținat unul dintre cele mai vechi și mai civilizate

* Introducere la primele două ediții

neamuri ale omenirii, nimicit în propriul teritoriu istoric al căminului său național.

În fiecare an, **la 24 aprilie, ziua declanșării genocidului din 1915,** armenii din lumea întreagă își comemorează cele peste un milion și jumătate de victime - părinți, bunici, rude sau pur și simplu conaționali. Fie ca această carte, închinată memoriei acelor martiri, să rămână ca o perpetuă amintire a celor peste care s-a așternut prea multă uitare și, totodată, să facă o punte spre înțelegerea cititorului român.

Un popor supus genocidului are dreptul la memorie.

Autorul

REPERE ISTORICE

Platoul Armean

Platoul Armean, ca unitate geografică, se întinde între meridianele $36^0 45'$ și 48^0 longitudine estică și între paralelele $37^0 20'$ și $42^0 10'$ latitudine nordică, pe o suprafață de circa 350.000 km^2. Având o lungime vest-est de 1.000 km și o lățime nord-sud de 500 km, el este mărginit de fluviul Eufrat la vest, de câmpia caspică Mughan la est, de lanțul muntos Pontic de răsărit, de lanțul muntos Micul Caucaz și de râul Kura la nord și de lanțurile muntoase Taurusul armenesc de răsărit și Hakiar la sud. Vecinii săi istorici au fost Capadocia, Pontul, Georgia, Atropatene și Mesopotamia.

Cele mai vechi referințe despre locuitorii Armeniei situate pe acest Platou Armean se află în tăblițe hittite din secolul XIV î. Hr., care menționează triburile Hayasa și Azzi. Ulterior, o inscripție asiriană a regelui Sargon I (980-948 î.Hr.) se referea la triburile Arme și Șupria. Primul regat unitar, puternic din această regiune a fost statul Urartu, întemeiat în secolul IX î. Hr. și a cărui capitală, Erebuni, se găsea pe locul actualului Erevan. În secolul VI î.Hr., urarții, slăbiți de războaiele cu Asiria, cu Media și cu Persia ahemenidă, sunt invadați de

triburile Hayasa-Azzi și Arme-Șupria, care le impun limba lor indo-europeană, armeana. Toponimul **Urartu** e înlocuit cu **Armenia**, menționat întâia oară sub forma **Armina** într-o inscripție din Behistun (anul 521 î. Hr.) a regelui Darius, apoi în scrierile lui Herodot și Xenofon. În vreme ce numele **Armenia**, derivat din **Arme**, a devenit uzual pentru lumea din afara acestei țări, locuitorii ei, care-și spuneau *hay*, și-au denumit țara *Hayastan*, derivație din *Hayasa*.

Din acel moment, Armenia a devenit *„centrul de greutate al lumii antice“* (Humboldt), iar pe scena istoriei a apărut poporul armean, urmaș și descendent al urarților. *„Este un pământ mândru, totodată dur și generos ca poporul care l-a fasonat“* (Hrant Pasdermadjian). Frământată ca și glia țării, istoria Armeniei este o lungă luptă, adesea tragică, împotriva invadatorilor. Succedând regatelor hittit și urartian, Armenia a evoluat în decursul a două secole ca un stat puternic și independent, devenind a treia mare putere a lumii antice.

Armenii sunt națiunea cea mai veche stabilită în Asia apuseană și, în orice caz, una dintre națiunile cele mai viguroase din epoca modernă. Regatul armean a fost primul stat creștinat, iar Biserica Armeană a contribuit la apărarea tradițiilor naționale. Vreme de două milenii, poporul armean a cunoscut perioade temporare de independență și de vasalitate. Mai multe dinastii regale s-au succedat până la căderea ultimului regat armean, în secolul XIV. Fiind prima națiune oficial creștinată din lume (anul 301) și având din anul 405 un alfabet propriu care le-a conferit, odată cu scrierea și cultura specifice lor, o identitate etnică, armenii au fost adesea persecutați, din cauza credinței lor, de către invadatorii sau suzeranii străini.

Cea mai strălucită perioadă din istoria armeană este domnia regelui Tigran II cel Mare (95-55 î. Hr.), când regatul Armeniei Mari se întindea între Marea Neagră, Marea Mediterană,

Mesopotamia și Marea Caspică, pe o suprafață de 13 milioane km^2. Situată la răspântia dintre Occident și Orient, în calea tuturor invaziilor și a năvălirilor asiatice și europene (romani, bizantini, perși, mongoli, tătari, arabi, selgiucizi, otomani, ruși), Armenia a constituit în permanență obiectul rivalității dintre puterile apusene și cele răsăritene.

Cea dintâi mare dispersare a armenilor în urma unei cotropiri străine a avut loc în secolul XI, când selgiucizii au ocupat regatul armean. Apoi, Armenia a fost invadată de mongoli, în secolul XIII, și de otomani, la începutul secolului XVI. În 1375, după o existentă de trei veacuri, regatul Armeniei Mici Ciliciene, ultima formațiune statală armeană până în secolul XX, cade sub mameluci, dar în cuiburile montane inaccesibile armenii mențin până în secolul XIX nuclee autonome ca Hadjn, Zeytun.

După dispariția statului armean independent, în urma căderii capitalei Ani în 1064 sub loviturile selgiucizilor și a devastării țării de către mongoli, armenii încep să emigreze: cei din nord – în secolul XI spre Crimeea, Polonia, Moldova, Transilvania, Ungaria, iar cei din sud – în secolele XIV-XVII spre Cipru, Rodos, Grecia, Smyrna, Constantinopol, Egipt. Din Mediterană, migrația a continuat spre Italia, Franța, Austria, iar din Persia – spre India, China și Indochina.

Pe Platoul Armean, ca și în Cilicia, locuitorii armeni, rezistând asalturilor permanente, aserviți și oprimați, au rămas, totuși, legați de pământul lor. Cinci veacuri mai târziu, Europa avea să descopere cu uimire că la frontierele răsăritene ale Imperiului Otoman exista un popor care nu-și pierduse credința, cultura, tradițiile, demnitatea și conștiința națională. Toleranța islamică este o realitate pe care puterea otomană, exploatând-o, a falsificat-o. Otomanii erau rasa dominantă care nu recunoștea caracterul de naționalitate, ci doar pe cel de comunitate re-

ligioasă. În 1461, Sultanul Mehmed II conferea prin firman Arhiepiscopului armean de Bursa, Hovaghim, titlul de Patriarh al tuturor armenilor din Turcia, pentru a contrabalansa puterea Patriarhului grec Ghenadius II din Constantinopol, și, cu acest prilej, transfera în capitală o numeroasă colonie armenească, dându-i libertate de exercitare a cultului. Prin această autonomie religioasă, Imperiul Otoman le îngăduia armenilor să supraviețuiască, pentru a-i exploata mai bine și pentru a-i menține într-o vasalitate nu numai profitabilă, dar și necesară.

O tentativă de a se scutura de jugul otoman au făcut-o armenii în 1602, când o delegație trimisă la Șahul Persiei, Abbas I, i-a expus acestuia situația intolerabilă a comunității, denunțând abuzurile autorităților și cerându-i ajutorul. Șahul a pătruns cu oaste în Imperiul Otoman, a cucerit provinciile armenești și, după ce a devastat regiunea, distrugând și incendiind localități și mănăstiri, a dus în Persia 50.000 de armeni, pentru a-i așeza acolo, în colonii eficiente; în Persia, noii veniți au fondat orașul Noua Djulfa, obținând libertăți religioase. La terminarea războiului otomano-persan, în 1620, otomanii au abandonat perșilor Armenia răsăriteană, care includea viitoarea capitală, Erevan, și sediul Patriarhiei Bisericii Armene, Ecimiadzin.

În 1828, Rusia, învingătoare în războiul cu Persia, a luat în stăpânirea sa Armenia răsăriteană. Ea a mai cucerit teritorii în urma războiului cu Imperiul Otoman, în 1828, și a războiului Crimeii, în 1877, astfel că, la începutul primului război mondial, Armenia era divizată între Imperiul Otoman și Imperiul Rus, iar poporul armean trăia în Armenia apuseană (sau turcească) și în Armenia răsăriteană (sau rusească), precum și pe teritoriul fostului regat al Armeniei Ciliciene și în diaspora armeană răspândită în lume. În 1914, populația armeană de pe glob însuma circa 4,5 milioane persoane, din care 1,7 milioane

în Armenia răsăriteană și 2,1 milioane în Armenia apuseană - 1,03 milioane în cele șase vilayete (diviziuni administrativ-teritoriale în Imperiul Otoman) din estul Asiei Mici, unde formau 38,9% din populație, adică o majoritate față de 25,4% turci și 16,3% kurzi.

Imperiul Otoman

Turcii sunt urmașii legitimi ai otomanilor, al căror imperiu luase locul Imperiului Bizantin, consemnând apogeul politic al tribului turcilor oghuzi, originar din nordul Asiei Centrale. Turcii au adoptat islamismul pe la mijlocul secolului X și, smulgând Persia de sub controlul ghaznavizilor, au fondat în 1037 Imperiul Selgiucid.

Unele surse afirmă că nominativul *turc* derivă din cuvântul chinezesc *ku-kiu*, un nume dat mongolilor și oghuzilor. Bizantinii au modificat *ku-kiu* în *turko*, transformat apoi în *turc*. Alți istorici susțin că nominativul *turc* a fost dat urmașilor unui legendar străbun al tribului oghuz după numele acestuia, așa cum *hay* (armean) ar proveni din *Hayk* sau *roman* din *Romulus*.

În secolele XI-XII, nomazii turcomani cuceresc Anatolia și fondează Sultanatul de Rum, cu capitala la Konya. La începutul secolului XIII, un alt grup, de 150.000 de nomazi conduși de Süleyman, căpetenie a tribului oghuzilor, invadează Orientul Mijlociu și se așază în Asia Mică, aflată sub stăpânire selgiucidă. Lui Süleyman îi succede Ertoğrul, iar în 1288, acestuia îi urmează Osman, fiul său, care va întemeia Imperiul Otoman, denumit după numele lui. El acceptă islamismul pentru a uni

triburile turcice sub același stindard și impune noua religie atât poporului său, cât și celui din jurul Bitiniei. Când lupta pentru putere va zgudui Imperiul Selgiucid, Osman își va consolida poziția. Hoardele mongole și tătare, conduse de Ginghis Han, vor distruge Imperiul Selgiucid, iar Timur Lenk va supune țările cucerite de acestea, inclusiv Armenia. Osman, exploatând slăbiciunile selgiucizilor, își extinde hotarele în domeniile lor și în cele ale bizantinilor, iar urmașii săi ocupă fostul teritoriu al Imperiului Selgiucid. Fiul lui, Orhan, cucerește Gallipoli, viitor cap de pod spre Balcani, și stabilește capitala imperiului la Bursa. Succesorul său, Murad I, care se autointitulează Sultan, cucerește Adrianopole, izolând astfel Imperiul Bizantin. Mahomed I și Murad II reconstituiesc imperiul distrus în 1402 de Timur Lenk, iar după o perioadă de instabilitate, Mahomed II Fatih (Cuceritorul) consolidează tronul sultanilor și, în 1453, cucerește Constantinopolul, punând capăt Imperiului Romano-Bizantin.

Chestiunea armeană

Platoul Armean, situat la 1.500-1.800 m altitudine, între Orientul Mijlociu și Asia Centrală, era o cheie de boltă pentru statele care-l stăpâneau, un culoar de trecere a caravanelor și a trupelor. Populația care-l locuia a fost adesea nevoită să-l folosească drept refugiu. Geografia a determinat istoria armeană. Separate de munți în văi izolate, clanurile de feudali erau constrânse la apărare, în vreme ce poporul armean, puțin numeros și trăind în munți, a rezistat prin limbă și prin religie în fața invadatorilor care au plecat mai departe, lăsând doar urme.

În lupta sa cu Persia, Bizanțul n-a înțeles importanța de citadelă creștină a Armeniei și a cedat-o, ceea ce a dus la propria sa pieire. Cuceritorii arabi și cei din Asia Centrală au năvălit, timp de șase veacuri, în Armenia, dar toleranța islamică le-a îngăduit armenilor să-și păstreze specificul. Numai opresiunea otomană a făcut din armeni o populație subordonată care, în secolele XIV-XIX, continuând totuși să-și conserve tradițiile și cultura, a fost divizată între cele trei imperii: rus, persan și bizantin (otoman).

În ceea ce-i privește pe armenii din Asia Mică, în provinciile răsăritene toleranța religioasă le-a permis acestora menținerea tradițiilor. Grupați în sate și în orașe cu cartiere armenești, ei aveau școli, biserici, cimitire. Comerțul era în mare parte în mâinile armenilor, iar dintre micile întreprinderi, cele mai multe erau de asemenea armenești. Raporturile armenilor cu turcii erau bune, îi despărțea doar credința, musulmanii având drepturi în plus prin *Șarı'a* (legea coranică în vigoare în fața tribunalelor). Nu exista o ură religioasă, dușmanul tradițional al țăranului armean fiind, în fapt, nomadul kurd care prăda, organizat în bande, satele armenești. Aceste jafuri s-au aflat, de altfel, la originea cererilor de reformă adresate Înaltei Porți de către Patriarhia Armeană.

Primul element de destabilizare a apărut la începutul secolul XIX, odată cu încorporarea teritoriilor armenești de la est de Ararat și de la nord de râul Arax în Imperiul Rus. Acesta, care de două veacuri visa să ocupe Constantinopolul, dispunea acum de o populație creștină în provinciile răsăritene ale Imperiului Otoman, iar ca protector, putea interveni în apărarea drepturilor acesteia.

După apogeul său din 1529, când ajunsese cu oștile la porțile Vienei, Imperiul Otoman intră, în secolele XVI-XVII, într-un declin provocat de conflictele inerente unui imperiu

multinațional. Spre deosebire de creștinii din Balcani, armenii erau dispersați pe tot teritoriul imperiului. Ca și alte minorități (*millet*), cea armeană avea o autonomie religioasă și culturală, iar în perioada clasică a imperiului, se bucura de o pace relativă, în ciuda condiției sale de supus cu statut inferior (*raya*). Dar, odată cu declinul imperiului, condițiile se deteriorează și devin tot mai opresive. Creșterea demografică, valurile de refugiați turci din Rusia și din Balcani, trecerea la sedentarism a nomazilor kurzi și circasieni (cerchezi - popor caucazian) modifică raportul de populații și amplifică problemele agrare. Structurile osificate ale imperiului nu permit nici modernizarea și nici reformele. Renașterea națională a popoarelor balcanice stimulează tendința spre independență a popoarelor dominate de otomani. Conducătorii armeni nu se gândeau la separare sau la independență, ci manifestau loialitate fată de Sultan, cerând doar protecție pentru poporul lor împotriva funcționarilor corupți și briganzilor. De aceea, sultanii îi numeau pe armeni „populație fidelă".

Armenii cunosc o lungă perioadă de renaștere culturală. Mii de tineri studiază în școlile misionarilor europeni și americani, sute de tineri pleacă în Europa ca să primească o pregătire superioară. Ei se întorc impregnați de idei sociale și politice pe care le vor aplica în presă, învățământ, literatură. O rețea de școli și de ziare se întinde din Constantinopol până la Smyrna și în Cilicia și chiar în provinciile răsăritene. Situația se însoțește cu corupția administrativă, cu exploatarea economică și cu insecuritatea fizică. Această dublă tendință – necesitatea securității vieții și a bunurilor și creșterea nesiguranței amenințând viața și bunurile – se va găsi la originea Chestiunii armene, ca parte a Chestiunii orientale. Jaful, crima, răpirea deveniseră curente într-o țară în care sistemul protector feudal tradițional fusese distrus. În vreme ce puterile imperialiste erau ocupate cu

rivalitățile dintre ele, dezinteresându-se de Chestiunea armeană, Guvernul Otoman, departe de a-și îndeplini obligația de protejare a cetățenilor, se transformase într-un instrument de exploatare și de represiune.

> Etnograful britanic William M. Ramsay, care, fiind fluent în limba turcă, și-a petrecut mai bine de zece ani în ultimele două decenii ale secolului XIX făcând studii în Imperiul Otoman, nota: *„Stăpânirea turcească însemna un indescriptibil dispreț... Armenii (și grecii) erau câini și porci - pe care puteai să-i scuipi dacă umbra lor întuneca un turc, pe care-i puteai ultragia, pe care îți puteai șterge de noroi picioarele ca pe un preș. Era rezultatul inevitabil al veacurilor de sclavie, de supunere la insulte și la batjocură, veacuri în care nimic din ce aparținea armeanului, nici proprietatea, nici casa, nici viața, nici propria persoană, nici familia, nu era sacru ori scutit de violență – o violență capricioasă, neprovocată – și a rezista prin violență ar fi fost echivalent cu moartea! Nu înseamnă că toți armenii sufereau în felul acesta; dar fiecare trăia conștient de primejdia care-l păștea dacă se răzvrătea"*, conchizând: *„Armenii vor fi, după toate probabilitățile, exterminați, cu excepția celor care vor scăpa fugind în străinătate"*. (***Impressions of Turkey during Twelve Years' Wanderings***, Impresii din Turcia în răstimpul a doisprezece ani de hoinăreală - Londra,1897.)

Odată cu Declarația de independență a grecului Ipsilanti, în 1821, începe lupta dintre otomani și minoritățile naționale, o luptă întreținută de puterile europene. La începutul secolului XIX, situația imperiului aflat în pragul dezmembrării încurajează aceste puteri în atitudinea lor. Rusia era interesată să controleze strâmtorile și să-și extindă frontierele transcaucaziene, Marea Britanie avea interese economice pentru a-și apăra drepturile comerciale, Franța obținuse de la Sultan încă

în secolul XVI drept de extrateritorialitate (Capitulația), iar Austro-Ungaria se temea de propria sa dezmembrare. În fața indignării Europei pentru starea arhaică a imperiului, Sultanul Abdülmecid introduce în 1839 reforme (*Tanzimat*): garantarea egalității în fața legii pentru toți supușii otomani fără deosebire de naționalitate sau de religie; secularizarea dreptului otoman; reorganizarea administrației, a justiției și a poliției; garantarea securității personale și a bunurilor. Prin încheierea Tratatului de la Paris din 1856, diplomația internațională începe să participe activ și permanent la rezolvarea problemei otomane, imperiul fiind plasat de-acum sub tutelă europeană.

> La 9 ianuarie 1853, țarul Nikolai I se adresa ambasadorului englez Sir George Hamilton Seymour: *„Ținem în brațe un om bolnav, un om foarte bolnav. Va fi, vă spun sincer, o mare nenorocire dacă, într-o zi, ne va scăpa, mai ales înainte ca toate măsurile necesare să fi fost luate“.*

După 1856, Chestiunea orientală intră în faza ei critică. O revoluție de palat îl aduce pe tron, în 1876, pe tânărul prinț Abdülhamid, care promulgheză o nouă Constituție, acordând drepturi egale tuturor supușilor săi și preconizând crearea unui Parlament cu două camere. Parlamentul, însă, va ține doar o sesiune, Constituția va fi suspendată în februarie 1878, iar Abdülhamid II va deveni cel mai despotic sultan, instituind, pentru o perioadă de trei decenii, un regim de teroare și de prigonire a populației creștine. Rusia, în acord cu celelalte puteri, declară în 1877 război Imperiului Otoman. În cursul războiului, armenii persecutați cer ajutor Rusiei, ajutor confirmat prin Tratatul de la San Stefano (3 martie 1878), în care articolul 16 stipula că Înalta Poartă se angaja să realizeze neîntârziat îmbunătățiri și reforme cerute de nevoile locale în provinciile locuite de armeni și să le garanteze acestora securitatea împotriva kurzilor și

cerchezilor, ale căror jafuri și incursiuni îi făcuseră pe armenii exasperați să se revolte la Zeytun (1862), la Van (1862) și la Erzurum (1863).

Anterior, fusese adoptată o Constituție Națională Armeană, ratificată de Guvernul Otoman la 29 martie 1863 și care încredința Patriarhiei Armene aparatul administrativ al comunității. Aceasta făcea din Patriarhie o putere numită de o Adunare Națională alcătuită din 140 de deputați aleși, ceea ce conferea o autonomie culturală și religioasă permițând dezvoltarea învățământului public în limba maternă. Ea avea să-i influențeze pe liberalii turci care, în 1876, vor promulga Constituția Otomană. Constituția Armeană repunea în drepturi și în obligații pe fiecare armean față de națiune și națiunea față de fiecare armean. Pentru prima dată, armenii din imperiu dispuneau de un text laic care reglementa problemele comunității și consacra puterea de intervenție a populației armene.

La declanșarea războiului ruso-turc în 1877, deputații armeni din Parlamentul Otoman au declarat oficial loialitatea populației armene, iar după vreo două luni, însuflețiți de patriotism, au ridicat problema jafurilor comise de kurzii cărora autoritățile le acordaseră impunitate. Chestiunea armeană căpăta, astfel, un caracter formal, instituționalizat, ca o problemă națională care necesita o dezbatere publică urgentă și o soluție oficială. La 4 iunie 1877, în Parlamentul Otoman, subiectul dominant al dezbaterilor l-a constituit ceea ce avea să devină Reforma armeană, ca nucleu al Chestiunii armene, punându-se în discuție regimul de teroare instituit de triburile kurde înarmate asupra populației armene neînarmate din provinciile răsăritene, impunitatea de care se bucurau făptuitorii tâlhăriilor și complicitatea autorităților locale și centrale. Pentru întâia oară în istoria otomană, reprezentanți ai populației inferioare protestau public și oficial împotriva inechității endemice

din sistemul social în provinciile imperiului. Sultanul, însă, a ignorat recomandarea de a introduce remediile propuse, a dizolvat Parlamentul și a suspendat Constituția, impunându-și personalitatea despotică. Astfel, conflictul turco-armean a intrat într-o fază de agravare care avea să culmineze cu masacrele.

Într-un volum cu impresii de călătorie din străinătate, ***The Innocents Abroad; or, The New Pilgrim's Progress***, care – publicat în 1869 – a constituit prima carte de turism modernă, scriitorul american Mark Twain a notat reacția sa față de autocrația otomană, evaluând-o de pe poziția unui democrat. Întâlnirea, la Paris, cu Sultanul Abdülaziz, unchiul și predecesorul lui Abdülhamid, i-a prilejuit autorului reflecții asupra brutalității stăpânirii monarhice din Imperiul Otoman. Twain îl numește pe Sultan *„reprezentantul unei guvernări ale cărei Trei Grații sunt Tirania, Rapacitatea și Sângele“,* după care îl înfierează pe Abdülaziz pentru despotismul, pentru decadența și pentru lașitatea acestuia: *„Un om care a făcut din marele său imperiu un stigmat pe fața pământului - o aglomerare degradată, pauperă, mizerabilă, infamă de ignoranță, de crimă și de brutalitate“*. Reeditarea cărții în 1897, după masacrele hamidiene, n-a făcut decât să confirme și să actualizeze observațiile scriitorului, profetice și în raport cu genocidul care avea să urmeze în 1915.

În Imperiul Otoman, minoritatea creștină era supusă discriminării oficiale și se afla în stare de cetățenie de categoria a doua. Incapacitarea minorităților etnice, în general, lua două forme: interzicerea portului de arme în ținuturi bântuite de briganzi și de proscriși bine înarmați (deci, armenilor li se refuza dreptul la apărare); interzicerea depunerii de mărturii împotriva musulmanilor în tribunalele religioase, în care, în schimb, simpla plângere a unui musulman fără vreo probă era acceptată ca acuzație. Inegalitățile, impozitele speciale, interdicția de a depune mărturie la tribunal și de a purta arme constituiau prețul plătit pentru menținerea religiei și a spiritului comunitar. Zeci de mii de creștini s-au convertit pentru a scăpa de discriminări și de violențele care loveau țărănimea lipsită de apărare. În multe districte, doar preoții aveau voie să vorbească armenește.

Antonio Gallenga, autorul lucrării ***Two Years of the Eastern Question*** (Samuel Tinsely - Londra, 1877), a făcut o previziune realistă: *„Principala problemă în discuție în legătură cu orice privește Imperiul Otoman este chestiunea religioasă. Ori va trebui făcut un singur popor din musulmani și din creștini, ori una dintre cele două națiuni o va nimici în cele din urmă pe cealaltă.“*

Deși existau negustori, meșteșugari, intelectuali care jucau un rol important în comerț, cea mai mare parte a populației armene rămăsese înrădăcinată în patria sa istorică mai ales ca agricultori, arendași, supuși unei elite de conducători militari musulmani. Câteva cifre privind importanța elementului armean sunt elocvente: la sfârșitul secolul XIX, din 98.000 de meșteșugari, 68.000 erau armeni; din 150 de industriași - 137; din 166 de comercianți importatori - 141; din 150 de comercianți - 127; din 37 de mari bănci, 32 aveau capital armenesc. În secolul XIX, 29 de armeni au obținut rangul suprem de **pașă** în ierarhia guvernamentală; 22 au fost miniștri: printre altele, la finanțe, comerț, comunicații, afaceri externe; 33 de reprezentanți armeni au fost aleși în Parlamentul Otoman constituit după 1876; 7 ambasadori, 11 consuli generali sau consuli, 11 profesori universitari și 41 de oficialități de rang înalt au fost armeni.

Armenii au contribuit la creația artistică și culturală în cadrul societății otomane, dând artiști de înaltă valoare care fă-

ceau mândria culturii otomane, inclusiv o familie de arhitecți reputați, Balian, care au construit cele mai impunătoare edificii din Constantinopol și din împrejurimi (palate, instituții, lăcașuri de cult). Armenii au trăit pașnic cât timp imperiul a fost puternic și în expansiune. Când structurile administrative, financiare, militare s-au distrus din cauza corupției interne și a provocărilor externe, intoleranța și exploatarea s-au accentuat. Distrugerea ordinii stabilite a fost accelerată de incapacitatea otomanilor în a concura dezvoltarea sistemului capitalist occidental și în a introduce modernizări și reforme. Decadența imperiului a fost însoțită de renașterea culturală și politică a naționalităților influențate de progresul european, iar luptele de eliberare națională au dus la pierderea provinciilor balcanice de către imperiu, a cărui exploatare economică de către puterile europene a făcut din el un stat-tampon slab și o piață rentabilă.

Turcii contau pe pasivitatea armenilor, considerați „națiune fidelă“ și cărora le erau recunoscători că nu i-au imitat pe greci și pe bulgari, rămânând în legalitate. Drept răsplată, armenii au primit o constituție fantomatică, iar Adunarea Națională, care îi reprezenta în fața Înaltei Porți, își vedea protestele întâmpinate cu tăcere.

Așadar, Tratatul de la San Stefano menționa pentru prima oară Chestiunea armeană într-un document internațional. O clauză specială era consacrată armenilor, însă sintagma „autonomie administrativă“, prevăzută pentru provinciile armenești, a fost respinsă de Înalta Poartă și înlocuită cu „ameliorări și reforme“. Aceeași prevedere avea să se repete în articolul 61 al Tratatului încheiat la Congresul de la Berlin (13 iunie - 13 iulie 1878), în care se adăuga că Imperiul Otoman va raporta periodic măsurile luate în acest sens puterilor europene, care vor supraveghea aplicarea lor. Rusia, la rândul ei, obținea regiunile Kars, Ardahan și Batumi, locuite în majoritate de armeni și

care din 1828 aveau să constituie obiect de litigiu vreme de un veac între cele două imperii. Chestiunea armeană, nerezolvată nici de data aceasta, devenea internațională în cadrul Chestiunii orientale. Părăsind Berlinul, delegația armeană adresa celor șase puteri un protest în care își exprima decepția și amărăciunea. Într-adevăr, articolul 61 n-avea să fie materializat niciodată, în schimb avea să determine deșteptarea conștiinței naționale a armenilor, considerată un pericol pentru integritatea imperiului. Armenii constituiau, de-acum, un instrument politic, fiind ca niște prizonieri ale căror libertăți erau negociate.

> În 1876, Kaamil Pașa, șeful guvernului sub Abdülhamid, declara: *„Interesele noastre cer și este necesar ca națiunea armeană să fie ștearsă de pe fața pământului fără a lăa vreo urmă“*.

Fără a asigura armenilor o protecție reală, europenii lăsau problema în mâinile turcilor, permițându-le acestora pregătirea masacrelor din 1895 și, prin extensie, a genocidului din 1915. Abdülhamid putea organiza în liniște soluția otomană a Chestiunii armene, datorită diplomației europene care practicase o politică de oportunism, îngăduind turcilor să-și salvgardeze prin toate mijloacele supremația. În fața pericolului ca Europa să-și impună tutela, Sultanul a înțeles că trebuie să recurgă la o soluție extremă: fie să cedeze și să supună imperiul unei transformări radicale, fie să suprime cauza acestei neplăceri. Ignorând promisiunea sa de a introduce reforme, el a ales a doua cale: sistemul de impozite a fost înăsprit, circasienii au fost implantați în provinciile armenești ca să dilueze populația locală, iar banditismul kurd a fost legalizat prin organizarea de regimente special instruite să-i atace pe armeni (*hamidiye*).

Istoricul britanic Arnold Toynbee observa că regimentele *hamidiye* au constituit punctul culminant dintr-o serie de acțiuni prin care kurzii au fost încurajați în prădăciunile lor, de la războiul ruso-turc din 1877 încoace.

Guvernul Otoman nu-și făcea simțită prezența în provinciile îndepărtate, în care nu putea să extindă controlul său despotic. În schimb, populația armeană de acolo era terorizată de kurzi, care erau înarmați, nu plăteau taxe și îi oprimau și persecutau pe armeni, de la care percepeau biruri. Căpeteniile kurde feudale, *derebeyi*, erau adevărații stăpânitori și niciun alt element etnic din imperiu – turci, tătari, perși – nu provoca atâta suferință cât kurzii, care jefuiau, violau, profanau, schingiuiau, ucideau nepedepsiți, ca un stat în stat. Opresiunea otomană și cea kurdă se completau formând o dualitate subjugantă care tortura de secole națiunea armeană, această oază de creștinism într-un ținut de mahomedanism. În fapt, cu o jumătate de veac înainte de Abdülhamid, în 1847, Osman Pașa instituise măsuri administrative în regiunile Van, Bitlis, Muș, Beyazid, Diyarbakır, acordând kurzilor îngăduința de a tâlhări fără a fi sancționați, ba chiar aprovizionându-i cu arme și cu muniții. Sultanul n-a avut decât să instituționalizeze aceste măsuri când, în 1891, a înființat regimentele de *hamidiye*, bande teritoriale de călăreți kurzi, legalizându-i astfel pe proscriși, cărora le promitea recompense ca unor patrioți, eroi naționali, cum erau descriși de ziarul „Tercüman Hakikat“, oficiosul din epocă al Sultanului. Ca urmare a creșterii represiunii, apar mișcările revoluționare armenești.

Paul Cambon, ambasadorul Franței la Constantinopol, căruia o înaltă autoritate otomană îi spusese *„Chestiunea armeană nu există, dar noi o vom crea“*, în ***Exposé historique de la question arménienne***, raport expediat la Paris și datat 20

februarie 1894, diagnoza problema ca având-și originea în *„exasperarea unei populații inofensive care pur și simplu năzuia spre o reformă și dorea o administrație otomană corectă“* și scria în continuare: *„Tot spunându-li-se că ei complotează, armenii au sfârșit prin a complota; tot spunându-li-se că Armenia nu există, ei au încetat de a mai crede în realitatea existenței acesteia, și astfel, în câțiva ani, s-au organizat societăți secrete care au exploatat în favoarea propagandei lor viciile și greșelile administrației otomane și care au răspândit în toată Armenia ideea deșteptării naționale și a independenței“.*

Din 1880, în Anatolia răsăriteană încep să apară societăți revoluționare armenești: Crucea Neagră, Societatea *Armenakan* (la Van), Gărzile Naționale (la Erzurum). Aceasta din urmă, înființată în 1881 sub numele de Apărătorii Patriei, poate fi considerată, în fapt, prima organizație politică a armenilor din Armenia apuseană. I-a urmat, în 1882, la Moscova, Uniunea Patrioților Armeni. Societatea Patrioților, cunoscută sub numele de *Armenakan* (Armenesc) și întemeiată în 1885, este practic cel dintâi partid politic. Cele care îi vor succeda sunt, însă, cele mai importante, existente și astăzi: Partidul *Hănceac* (Clopoțelul - 1887, Geneva), de orientare social-democrată, înființat de studenții armeni exilați și influențat de armenii răsăriteni; Partidul *Dașnac* (Federal - 1890, Tiflis) sau Federația Revoluționară Armeană, revendicat din populismul rus și fondat de armenii răsăriteni ca reacție la persecuțiile țariste; Partidul *Ramgavar* (Democrat - 1921, Constantinopol), liberal-democrat. Partidele *Armenakan*, *Hănceac* și *Dașnac*, deși n-aveau un program comun de emancipare de sub stăpânirea otomană, apelau totuși la aceleași mijloace, având, pe teritoriul Armeniei apusene, organizații puternice care au recurs la

editarea de publicații, la propaganda politică și la acțiunea directă.

Revoluționarii armeni nu formau un bloc omogen, cele două mari grupări – hănceachenii și dașnacii – contrapunându-se ca rivale și fiind în dezacord asupra scopurilor urmărite de reforme. Hănceachenii aspirau la o eliberare totală, la o separare de dominionul otoman, în vreme ce dașnacii propovăduiau un sistem administrativ autonom sub suzeranitate otomană. În fapt, revoluționarii armeni erau dezavuați de conducerea ecleziastică a comunității și de grosul populației armene, atât din aversiune față de violență, cât și din loialitate față de imperiu, a cărui suveranitate acestea o acceptau.

PREMISE FUNESTE

Masacrele hamidiene

Planul comun franco-britanico-rusesc preconiza regruparea provinciilor armenești într-o regiune administrativă, eliberarea prizonierilor politici, repatrierea exilaților, crearea unei comisii de control permanent pentru supravegherea reformelor. La 11 mai 1895, cele șase puteri europene prezintă Sultanului un memorandum prin care se cerea punerea în practică a reformelor preconizate de circa o jumătate de veac și prezentate ultima oară cu 15 ani în urmă. În august, Lord Salisbury, secretar de stat, inițiază instituirea unei comisii însărcinate cu exercitarea *„dreptului formal de supraveghere asupra stării de lucruri din Armenia“,* pe care Tratatul de la Berlin îl conferise Puterilor. Guvernul Otoman declară că *„în vederea salvgardării drepturilor Majestății Sale Imperiale Sultanul și ale Imperiului său, este gata să treacă la executarea imediată a reformelor, conform articolului 61 al Tratatului de la Berlin și bazându-se pe articolul 63 din acest tratat“,* iar în octombrie face public proiectul său. Abdülhamid încearcă să câștige timp pentru a accelera procesul de eliminare a armenilor; preluând formula lui Alexei Lobanov-Rostovski, ministrul rus al afacerilor externe, *„Armenia fără armeni“,* el găsise soluția: *„Sin-*

gura modalitate de a ne debarasa de Chestiunea armeană este de a ne debarasa de armeni".

Revigorarea activității politice naționaliste armene îi oferă Sultanului pretextul pentru masacrarea armenilor. Exagerând importanța partidelor nou-înființate, pentru a speria monarhiile europene, el expune revolta câtorva liberali izolați drept insurecție a tuturor armenilor. Politica sa de exterminare, care făcea derizoriu angajamentul Administrației de a efectua reformele garantate de puterile europene, debutase cu o probă făcută în 1894 în munții din Sasun, unde trimisese o bandă de kurzi să devasteze câteva sate armenești, pentru a pedepsi un agitator hănceac. Ca urmare a reacției de revoltă a populației din Sasun, din ordinul Sultanului se declanșează o acțiune sistematică de masacrare a armenilor din provinciile răsăritene și chiar din Constantinopol, cu incitarea populației musulmane fanatizate la jaf și la crimă. Masacrele, care se vor dezlănțui la 2 octombrie 1895 în Trabzon (Trapezunt), în momentul în care Sultanul părea să fi acceptat proiectul de reforme, vor continua și anul următor, soldându-se cu un total de 300.000 de victime.

Ajungând la Trabzon cu vasul, într-o călătorie pe Marea Neagră, ofițerul de marină Eugen Botez, viitorul scriitor Jean Bart, avea să noteze în al său ***Jurnal de bord***, publicat în 1901: *„În oraș stăpânește o liniște înăbușită: nu-i decât o lună de la cumplitul măcel al armenilor. La fiece pas întâlnim patrule de soldați, cu cartușierele încrucișate pe piept, cu armele încărcate, străbătând mahalalele. Iar pe la colțurile stradelor, vedem cete de copilași zdrențuiți și murdari, cu chipurile brune slabe și ofilite, întinzând mânele spre a cerși mila trecătorilor. Acești micuți flămânzi și goi sunt victimele nelegiuitei cruzimi a turcilor; ei sunt orfani ai căror părinți au fost uciși în timpul măcelului. Se bat sărmanii îngrămădindu-se ca să prindă banii ce le dăm să-și cumpere pâine. O bătrână*

armeancă ce ne vinde ciorapi de lână ne istorisește pe șoptite, într-o franțuzească stricată, toate grozăviile întâmplate. Cum s-au strâns turcii de prin toate satele vecine și au năvălit cu cuțitele prin casele «kristianilor», – cum îi înjunghiau în pragurile caselor și pe scările bisericilor –, și cum își băteau joc de trupurile neînsuflețite scoțându-le în stradă. Numai aceia care s-au refugiat pe vasele străine, care erau în port, au putut scăpa. Pe copii însă îi cruțau; ziceau turcii că: aceștia vor servi mai târziu pe Allah cu credință și supunere."

Adevărul este că intervenția diplomatică europeană, fără să fi fost susținută de forță, agravase Chestiunea armeană. Replica lui Abdülhamid a fost uciderea a mii de armeni, convertirea forțată a numeroase sate, jefuirea și incendierea a sute de așezări, exilarea a mii de alți armeni. După Trabzon, au apărut, zilnic, alte focare: Ak-Hisar, Erzurum, Angora, Akbes, Birecik, Urfa (unde 2.500 de armeni au fost arși de vii în biserica în care se refugiaseră), Diyarbakır etc. Bilanțul total: 100.000 uciși în masacre, 100.000 morți de foame și de mizerie, 100.000 de convertiri forțate, 100.000 de femei și de fete luate în haremuri, 2.500 de localități distruse, mii de case incendiate, sute de biserici și de mănăstiri devastate și transformate în moschei sau în grajduri, 100.000 de refugiați în Transcaucazia, 60.000 de refugiați în Europa și în America, 12.000 de refugiați în Bulgaria.

Ambasadorul Paul Cambon scria ministrului său: *„Anarhia care domnește în provincii nu mai are nicio legătură cu agitația armenească"* și *„fanatismul musulman e dezlănțuit".*

Sultanul aruncă răspunderea evenimentelor pe micile grupuri de revoluționari, însă de fapt mișcarea de partizani (*fedayi*) a armenilor este consecința nerealizării reformelor

promise ca urmare a protestelor puterilor europene. Se va plămădi treptat o voință de independență politică până în 1915, când genocidul organizat va risipi iluzia autonomiei organice.

> La 22 ianuarie 1896, Senatul S.U.A. a adoptat unanim o rezoluție de condamnare a masacrelor. În pledoaria sa, senatorul Cullom a declarat: *„Mărturii despre monstruozitățile sângeroase au fost date de toate categoriile sociale și naționale până a devenit evident dincolo de cea mai slabă îndoială. Armata Turcă a înjunghiat, a jefuit, a ucis și a jupuit de vie populația Armeniei. Niciun caz în decurs de secole n-a atras atenția lumii civilizate cu atâta tărie ca măcelul din Turcia, cel mai mare din istoria omenirii.“*

În fața pasivității europene și a indiferenței morale a guvernelor, după o manifestație condusă de hănceacheni la Constantinopol, revoluționarii armeni comit un gest șocant: la 26 august 1896, ora 13:30, un grup de 25 de dașnaci ocupă Banca Otomană din Constantinopol, simbol al complicității de interese economice și financiare. Cererile lor sunt: asigurarea păcii în țară printr-o intervenție internațională; acceptarea cererilor prezentate de Comitetul Central din Constantinopol al F. R. A. (*Dașnacțutiun*); garantarea completă a vieții celor din bancă, mobilierul și numerarul urmând să rămână intacte; nefolosirea forței împotriva ocupanților. Dașnacii afirmă că indiferența criminală a omenirii este cea care i-a împins până la acest punct. În urma tratativelor duse, a doua zi la ora trei dimineața, cei 25 sunt transferați sub escortă pe bordul iahtului ambasadorului Marii Britanii și transportați la Marsilia, de unde vor fi expulzați în America de Sud. Europa era avertizată, dar la Constantinopol urmează trei zile de măceluri cu mii de victime pe străzile orașului.

Ocuparea Băncii Otomane a fost ilustrarea noii căi pe care unii membri ai elitei armene se angajaseră pentru a anima spiritul poporului lor. Acțiunea lor avea să fie determinantă pentru cursul istoriei armene. Naționaliști înflăcărați, intelectuali generoși, ei vor reprezenta pentru Armenia acea tendință care în secolul XX va aprinde flacăra uitată a libertății și a independenței. Partidele armenești vor coordona lupta de gherilă până în 1908, când își întrerup activitatea, ca o dovadă de cooperare cu Partidul Junilor Turci. Revoluționarii armeni încep să colaboreze cu acesta pentru a edifica o soluție federalistă în imperiu. În decurs de 30 de ani, s-a născut mișcarea naționalistă armeană ca efect al opresiunii, având drept obiectiv salvgardarea poporului și nu acțiunea secesionistă de creare a unui stat național.

Masacrele hamidiene au lansat ideea că măcelurile pot avea loc fără a fi pedepsite. Ele au inaugurat ceea ce psihologul social Ervin Staub numește, în ***The Roots of Evil: The Origins of Genocide and Other Group Violence*** (Rădăcinile răului: Originile genocidului și ale altor violențe în grup – Cambridge University Press, 1989), *„un șir neîntrerupt de distrugeri“*, adică o tendință istorică și socială care poate duce la crearea de condiții pentru genocid: *„Pentru un genocid sau pentru un măcel în masă, e nevoie de o succesiune de schimbări în societate și în mentalitatea individuală. În anumite situații – de pildă, genocidul armean – succesiunea are loc în decurs de decenii sau chiar și de secole și duce la o disponibilitate a societății.“* Îndelungata istorie de depreciere și de conduită necorespunzătoare față de armeni – continuă Staub –, incluzând carnaje în masă, a fost rezultatul unei birocrații guvernamentale care a ordonat și încurajat crimele și al acțiunii indivizilor care au participat la ele. Oamenii învață, spune el, practicând, participând; și se schimbă prin implicarea lor într-un

comportament distructiv și dăunător, iar victimele sunt, ulterior, depreciate prin acest proces al schimbării.

George Hepworth, membru al echipei care a investigat masacrele din 1894-96, condusă de James G. Bennett, editor al publicației „New York Herald“, avea să scrie în ***Through Armenia on Horseback*** (Călare prin Armenia – Dutton - New York, 1898): *„Turcul este extrem de invidios pe armean; invidios pe superioritatea lui mentală, pe prosperitatea lui și pe spiritul lui întreprinzător. El a recurs, de aceea, la opresiune și scopul său ferm a fost și este să-și mențină victimele într-o stare de sărăcie. Egalitatea în oportunități petru toți este o amăgire și o capcană. Ea nu există. (...) În cursul drumurilor mele prin Armenia, am devenit tot mai mult convins profund că viitorul armenilor este foarte sumbru. S-ar putea ca turcii să se abțină de teama Europei, dar sunt sigur că obiectivul lor este exterminarea și că ei își vor urmări țelul acesta final dacă li se va oferi vreo posibilitate. Ei au ajuns foarte aproape de împlinirea lui, căci armenii de azi sunt un popor pauperizat, lipsit de speranță și disperat.“*

Dar, în vreme ce Abdülhamid declanșase masacrele pentru a menține o structură statală în care armenii își păstrau locul fără să aibă dreptul de a se opune unui guvern corupt și opresiv, Junii Turci aveau să utilizeze aceeași tactică pe o scară mult mai vastă, pentru a efectua modificări fundamentale și pentru a crea un cadru nou de referință, în care armenii n-aveau să mai fie incluși. Masacrele din 1894-96 s-au desfășurat ca o formă de etnocid limitat, pavând drumul spre genocid. Ele au atacat infrastructura economică, religioasă și culturală a națiunii armene, în vreme ce genocidul avea să treacă la distrugerea națiunii înseși, dimpreună cu toate produsele străvechii sale civilizații și culturi. Relația aceasta dintre etnocid și genocid este trăsătura proeminentă a conflictului turco-armean, dând

loc la o continuitate a metodelor distructive de rezolvare a conflictului.

Rebeliunea din Zeytun

În cinci secole de istorie armeană sub stăpânire străină, patru regiuni au reușit să-și păstreze statutul de semiautonomie și relativa libertate. Una dintre ele a fost Arțakh sau Karabagh în Transcaucazia, iar celelalte se aflau pe teritoriul Imperiului Otoman: Sasun, la sud de Muș, în provincia istorică Taron-Turuberan; Van-Șatakh, în regiunea Vaspuracan din estul Turciei; enclava Zeytun, la 60 km nord-vest de Maraș, în nord-estul Ciliciei. Aceasta din urmă, situată într-o poziție inaccesibilă, era supranumită „cuib de vulturi“, fiind înconjurată de lanțul munților Taurus. Locuitorii săi, aspri și duri, erau comparați cu cei din Arțakh și din Muntenegru, caracterizându-se prin virilitate militantă. Ei au constituit singurul grup din populația armeană care, în cursul masacrelor hamidiene, a recurs la propriile mijloace pentru a răspunde tot prin forță, apărându-se și îndepărtând primejdia de numeroase așezări din împrejurimi. Locotenentul Ferdinand Bennet, consulul britanic din Maraș, a afirmat despre zeytuneni că erau convinși că ei sunt o forță de care Guvernul Turc se temea.

În anii 1860, Zeytunul (Süleymanlı) fusese încorporat în provincia Alep, ca unul dintre cele patru districte ale sancakului (district component al unui vilayet) Maraș. Din cele 30 de sate ale sale, 10 erau armenești. Orașul Zeytun a fost divizat în patru cartiere administrate de principi din diferite dinastii nobiliare armenești, care controlau economia întregii regiuni. Din populația totală de 36.000 de locuitori, 28.000 erau armeni, atât de cinstiți și de pașnici, încât nu existau închisori arme-

nești. Spre deosebire de ceilalți armeni din imperiu, cărora le era interzis să poarte arme, zeytunenii aveau cu armele o relație aproape simbiotică, familiarizându-se cu ele încă de mici copii și nedespărțindu-se de ele decât în biserică. Aptitudinile dobândite de ei la vânarea potârnichilor, păsări suspicioase și alerte, aveau să le fie utile în lupta de autoapărare.

Declanșând masacrele din 1894-96, Înalta Poartă replica ambasadelor străine că responsabilitatea revenea armenilor din imperiu, care se revoltau. Or, nu existase decât o singură revoltă armenească, cea din Zeytun în 1862. Un nou conflict, în 1878, se încheiase cu intervenția unei comisii de conciliere care-i convinsese pe locuitori să se dezarmeze în schimbul promisiunii de a fi introduse reforme. În cursul masacrelor, în unele locuri armenii s-au mobilizat și au ripostat luptând cu dârzenie. Dar cea mai dramatică luptă de apărare a avut loc în Zeytun. Episodul din Zeytun a constituit o fază specială în evoluția conflictului turco-armean, datorită rezultatului pozitiv pentru populația armeană. Locuitorii din Zeytun au fost favorizați de condițiile topografice și demografice, care le-au insuflat autoîncredere și spirit de luptă: configurația geografică a regiunii a fost ea însăși un element de apărare, în timp ce populația era omogenă, aproape exclusiv armenească.

La 24 octombrie 1895, când trupele otomane au început să incendieze satele armenești, populația Zeytunului, condusă de câțiva lideri hănceacheni, s-a ridicat la luptă. Comandantul militar al orașului i-a expediat Sultanului o telegramă, anunțându-l că armenii se răzvrătiseră și îi omorau pe musulmani. A fost trimisă, de la Maraș, Armata a 5-a Otomană, formată din 24 de batalioane și dotată cu 2 tunuri, fiind sprijinită de 8.000 de militari dintr-o divizie din Smyrna și de trupe neregulate alcătuite din 35.000 de turci, kurzi și circasieni, într-un efectiv total de 50.000. Asediul a început la 14 decembrie, dar, în

condițiile unei ierni aspre, în cursul căreia au murit înghețați mii de militari otomani, vreme de trei luni cei 6.000 de luptători, dintre care 2.000 nu erau înarmați, iar ceilalți mânuiau flinte cu cremene și 400 de puști Martin primitive, n-au putut fi răpuși. Reduși numeric, zeytunenii își cruțau forțele, considerându-se „un pumn de nuci“, de aceea au avut puține pierderi umane, în timp ce ei au decimat trupele otomane și însuși comandantul Remzi Pașa a fost rănit. Henry Barnham, consulul britanic din Alep, avea să aprecieze că militarii *„au suferit o grea înfrângere, cel puțin 5.000 fiind uciși“*. Sultanul l-a înlocuit pe Remzi Pașa cu Edhem Pașa, care urma să se remarce drept eroul războiului turco-grec din 1897, și a apelat la Marile Puteri pentru a pune capăt luptei, ca pe o concesie fără precedent, deoarece era îngrijorat de repercusiunile rezistenței din Zeytun și vroia să-și scutească trupele de alte pierderi și suferințe.

La 5 ianuarie 1896, cu acordul Înaltei Porți, cei șase consuli ai puterilor străine au expediat zeytunenilor o depeșă cerându-le să înceteze rebeliunea, iar la 12 februarie au început negocierile, în urma cărora luptătorilor armeni li s-a acordat amnistie generală în schimbul predării armelor. Sultanul a acceptat să-i ușureze de taxe pe localnici și să numească un guvernator creștin în fruntea provinciei. Cei patru hănceacheni veniți din străinătate au fost expulzați, iar ceilalți insurgenți și-au predat armele fără a fi supuși represaliilor. Enrico Vitto, consilierul italian din Alep, care luase parte la negocieri, i-a omagiat pe combatanții armeni drept *„apărători ai onoarei și stâlpi ai libertății“*, exclamând în scris: *„Te salut, oraș eroic al Zeytunului!“*.

Rebeliunea din Zeytun este semnificativă nu ca o excepție în desfășurarea generală a conflictului turco-armean, ci pentru a explica de ce restul populației armene a fost atât de vulnerabilă la masacre, în vreme ce, în iarna lui 1895-96, zey-

tunenii au fost capabili de răzvrătire. Același etnograf britanic Ramsay, pe care l-am citat anterior, i-a comparat pe zeytuneni cu restul armenilor *„timizi și supuși“*, explicând diferența prin aceea dintre o populație liberă și una oprimată. Un ofițer de marină britanic, care călătorise prin Turcia vreme de cinci luni cu misiuni de spionaj, vizitând Zeytunul a apreciat rezistența locuitorilor ca pe o performanță neegalată în Asia Mică: *„Să fi fost întreaga națiune armeană la fel cu acești munteni, n-ar mai fi existat vreodată o Chestiune armeană“*.

Măcelul din Adana

La 24 iulie 1908, în urma insurecției armate organizate de liberalii turci care vroiau să abolească despotismul și să instituiască un regim parlamentar, Sultanul a revizuit Constituția din 1876, facilitând intrarea Junilor Turci pe scena politică. Partidul *Dașnac* a decis să colaboreze cu Junii Turci, în speranța de a obține reformele promise. Dar ura de rasă a conservatorilor reacționari intoleranți se manifestă din nou. În aprilie 1909, acționând în favoarea unei contrarevoluții uneltite la Constantinopol de Abdülhamid, câțiva conspiratori turci ridică populația musulmană a Adanei, localitate în Cilicia, împotriva armenilor din oraș.

În 1909, populația Ciliciei înregistra 400.000 de locuitori, inclusiv 100.000 de armeni care dețineau supremația în comerț și tindeau să controleze agricultura. Neliniștiți de a-i vedea pe armeni consolidându-și poziția, notabilii s-au constituit în societăți secrete și în grupuri anticonstituționale care atâțau populația împotriva armenilor prin provocări în final generatoare de anarhie, convingându-i pe musulmani că armenii le amenințau religia și țara. Tensiunea crește la înapoierea în Adana a comisarului Zor Ali, trimis de la Constantinopol pentru a coordona mișcarea contrarevoluționară din capitală cu cea din Cilicia. Pe la mijlocul lui martie, atât armenii, cât și turcii presimt iminența masacrelor și se înarmează. Era suficient un pretext pentru ca violența să izbucnească. La 6 aprilie, un tânăr armean ucide în legitimă apărare doi turci. La funeralii, populația este instigată împotriva armenilor. Valiul (guvernatorul-general al vilayetului) împarte arme turcilor, casele acestora sunt marcate pentru a fi cruțate, iar la 13 aprilie cartierele turcești și moscheile sunt împânzite de oameni înarmați, purtând turbanele albe ale musulmanilor. A doua zi, de Paște, turcii, sprijiniți de jandarmi, îi atacă pe armeni; soldații trag din moschei și din minarete în cartierele armenești. În ziua următoare, când muniția se termină, armenii obțin pacea, și la 16 aprilie luptele încetează. La 24 aprilie, trupele otomane atacă din nou cartierele armenești dezarmate și declanșează un masacru incendiind casele, jefuind familiile, împușcând și înjunghiind bărbații, violând și mutilând femeile, spintecând copiii. În aceeași zi, un ofițer englez și doi ofițeri francezi, comandanți ai unor vase ancorate la Mersin, vin la Adana și îl fac răspunzător pe vali.

> Marinarii de pe crucișătorul francez „Victor Hugo“ fotografiază cadavrele care pluteau pe valuri. Un ofițer avea să relateze pentru ziarul „Figaro“: *„Trei mii de cadavre de armeni au fost azvârlite în râul care trece prin Adana, Seihun. Acum, din cauza topirii zăpezii, râul curge vijelios, iar cadavrele se rostogolesc, claie peste grămadă, spre marea aflată la 20 de kilometri depărtare. Pot fi zărite plutind la suprafață în tot lungul țărmului, aduse de curenți, iar cei de pe navele de război europene le pot vedea, ciopârțite și tumefiate,*

lunecând încet de-a lungul țărmului... Au fost zărite chiar trupul mort al unei fetițe de patru sau cinci ani și cel al unui bărbat cu brațele și cu picioarele tăiate, despicat de la bărbie până mai jos de buric, ca o vită măcelărită..."

Junii Turci, la rândul lor, îi acuză pe armeni că ar fi provocat *„o intervenție străină într-o afacere internă"*. După ce, timp de 24 de ore, o baie de sânge scăldase Adana, la 27 aprilie ritmul se încetinește, dar crimele și incendierile vor continua până la începutul lunii mai. În decurs de două săptămâni, peste 20.000 de morți au fost înregistrați nu numai la Adana, ci și în localități învecinate, la Sis și la Tarsus.

Un ofițer rus relata cele văzute de el la Adana: *„Imaginea cartierelor distruse nu suportă descrierea: trei sferturi din oraș nu mai există, sunt intacte doar cartierele musulmane. De-a lungul fluviului Seihun, restul orașului seamănă cu o grămadă de moloz; ici-colo ziduri arse, cu ferestre smulse, plafoanele și podelele se confundă. În partea asta a orașului, domnește o liniște de moarte, nu se văd decât pisici lihnite, câini, corbi, pe alocuri câte un armean nenorocit caută în ruinele casei sale rămășițe din avutul lui."*

Armenii vor fi considerați agresori, primele depeșe menționându-i ca victime în majoritate pe musulmani. În iunie, Camera Otomană încredințează ancheta asupra evenimentelor din Adana unui armean, Babikian, și unui turc, Kemal. La începutul lui august, aceștia aduc la Constantinopol statistici contradictorii: 620 de morți musulmani și 18.660 de armeni (Babikian) față de l.197 și respectiv 5.153 (Kemal). După două zile, Babikian moare, iar rapoartele sunt îngropate.

În raportul anual pentru Turcia, din 1908, al Ministerului de externe britanic, se afirma: *„Principiul dur și inflexibil al religiei musulmane este mai îndărătnic și mai neînduplecat în Turcia decât în oricare alt stat mahomedan"*.

Măcelul din Adana, comis de unități ale armatei, a fost denunțat de guvernele din epocă, dar n-a existat elementul punitiv. El a dovedit profunzimea urei rasiale și religioase din țară. Orice guvernare posterioară avea datoria de a împiedica repetarea masacrelor. Dimpotrivă, politica Junilor Turci de turcizare, dezlănțuită prin campania „Turcia pentru turci", a ațâțat ura de rasă împotriva armenilor.

Măcelul din Adana a fost un respiro între masacrele hamidiene și genocidul Junilor Turci. Executate în două etape de către regimul care dispărea și apoi de către cel care se instala, crimele mărturisesc perenitatea comportamentului față de armeni. La 13 aprilie, în Constantinopol, izbucnise contrarevoluția care, la 24 aprilie, avea să ducă la căderea Sultanului Abdülhamid și la venirea la putere a Junilor Turci. După începerea măcelului, soldații trimiși de Junii Turci – care între timp preluaseră controlul situației în capitală – pentru a-i proteja pe armeni au întors armele împotriva acestora, continuând măcelul. Referindu-se la masacrele din Cilicia, Dr. Naazım din Partidul Junilor Turci avea să afirme: *„Imperiul Otoman trebuie să fie exclusiv turc. Prezența elementelor străine este un pretext pentru o intervenție europeană. Acestea trebuie turcizate prin forța armelor."*

SOLUȚIA RADICALĂ

Ascensiunea Junilor Turci

Junii Turci este apelativul Comitetului *Unire și Progres* (*Ittihad ve Terakki Teșkilati*), alcătuit în secret, în 1889, din studenți ai Academiei Militare Medicale, opozanți ai autorităților otomane, care intenționau să-l răstoarne pe Sultan. Această organizație, în forma ei consacrată, a fost înființată sub un alt nume în 1906, la Salonic, de Mehmed Talaat Bey și de prietenii săi, iar după fuzionarea sa cu Comitetul *Unire și Progres* din Paris, a preluat numele acestuia, stabilindu-și centrala în Salonic.

În iulie 1908, în urma ultimatumului dat de Junii Turci, Abdülhamid acceptă crearea unei monarhii constituționale. Armenii salută cu entuziasm victoria armatei și a Junilor Turci, iar fraternitatea spontană dintre musulmani și creștini ia numeroase forme de manifestare. O metamorfoză neașteptată, petrecută în perioada 1908-1914, face însă din Junii Turci, aparent liberali și egalitari, o grupare șovină extremistă, avidă de a stabili o nouă ordine și de a soluționa Chestiunea armeană prin eliminarea populației armene. În acești ani, Junii Turci nu participă la guvernare, ci își consolidează unitatea extinzându-și influența în imperiu printr-o rețea vastă și prin recrutare de

militanți. De sub liberalismul otoman, apărea nostalgia pentru un imperiu universal, exprimată prin **panislamism**, a cărui ideologie viza resuscitarea originii asiatice a turcilor în intenția de a regrupa toate popoarele turanice din Anatolia până în Altai într-un imperiu care să se întindă de la Constantinopol până în China, înlăturând din cale toate obstacolele: mai întâi armenii, apoi arabii și, la urmă, rușii. După speranțele date de revoluția din 1908, ideologia Junilor Turci a evoluat, așadar, spre un naționalism exclusiv, exprimat prin **panturcism** și **panturanism**.

Realizarea programului de aneantizare a minorității armene impunea existența unui partid unic, naționalist și totalitar, animat de voința de a distruge, nutrindu-se din această forță irațională pe care a escaladat-o până la atingerea scopului său și dispunând de structuri opresive pentru elaborarea în secret a proiectului pus la cale. După exilarea sultanului și după masacrarea armenilor din Cilicia, Junii Turci proclamă starea de urgență și suspendă drepturile constituționale pe timp de patru ani. Printr-o lovitură de stat, la 23 ianuarie 1913, facțiunea ultranaționalistă a Junilor Turci preia puterea. Adevărata motivație a loviturii de stat a fost aceea că unioniștii aflaseră de intenția guvernului de a interzice partidul lor: sedii ale organizației fuseseră închise și membrii partidului erau investigați; în noiembrie 1912, la Constantinopol, se aflau în arest 55 de unioniști. După preluarea puterii, până în 1918, noul guvern va fi dominat de triumviratul: Mehmed Talaat, ministru de interne și ulterior Mare Vizir (prim-ministru); Ismail Enver, ministru de război; Ahmed Cemal, guvernator militar al Constantinopolului și ulterior ministru al marinei.

Asasinarea, în iunie 1913, a Marelui Vizir Mahmud Șevket Pașa, un apropiat al unioniștilor, de către opoziția militară care dezaproba procesul de modernizare inițiat de C. U. P., a dat ocazie Junilor Turci să pună mâna pe putere eliminând total

opoziția. Iar numirea lui Enver în funcția de ministru de război, în ianuarie 1914, a fost un pas mare spre crearea unui stat turc omogen. Enver Pașa a început reorganizarea armatei și a Organizației speciale, considerând că unica soluție pentru salvarea imperiului era unitatea lumii turcice și a celei islamice; ca atare, trebuiau luate măsuri drastice împotriva nemusulmanilor, care dovediseră că nu sprijineau existența statului.

În 1911, un grup tutelat de Enver Pașa se autointitulase Organizație specială (*Teșkilat-i Mahsusa*), destinată fiind războiului de gherilă din Libia împotriva Italiei. După întemeierea lor formală în 1913, regimentele Organizației speciale (*ceté*) au jucat un rol important în războaiele balcanice. Restructurate în ianuarie 1914, în cele din urmă ele au fost atașate Comitetului Central al C. U. P., iar apoi au trecut sub direcția Ministerului de război, ca emanație a unei decizii a Partidului *Unire și Progres*. Implicarea lor, așadar, în deportarea și în uciderea armenilor dovedește că aceste acțiuni fuseseră inițiate de ittihadiști. În memoriile sale, Talaat afirmă că Organizația specială era o instituție de stat. Formarea acesteia a început în august 1914, prin cooptarea triburilor de kurzi, a pușcăriașilor eliberați ad-hoc și a imigranților din Rumelia și din Caucaz. Detașamentele Organizației speciale aveau să îndeplinească servicii pe care guvernul și forțele publice nu le puteau efectua. Prima sarcină era separarea persoanelor loiale de trădători, adică eliminarea pericolului pe care-l reprezentau comunitățile creștine. Aceste *ceté* au fost incluse în principal în Armata a 3-a, sub directă comandă militară, dar și în alte trupe. Conducerea Organizației speciale îi includea pe ministrul de interne, pe ministrul de război și pe alți reprezentanți ai C. C. al C. U. P. La unul dintre procesele unioniștilor, cel din 12 mai 1919, Ahmet Rıza Bey, lider ittihadist, avea să declare că au existat, în fapt, două tipuri de Organizații speciale: una - subordonată

Ministerului de război, iar cealaltă - Partidului, formată din unități independente care acționau în Anatolia din ordinul secretarului de partid sau al administrației locale, fiind menite deportării armenilor.

În mai 1914, deci, Junii Turci controlau de-acum guvernul, în fruntea căruia se afla Said Halim. Conducătorul Ittihadului era Talaat Pașa, o personalitate metodică și rece, care superviza toate deciziile fundamentale. Partidul, organizat pe o structură modernă, controla armata și poliția. Programul de guvernare era axat pe două direcții: ideea centralismului care admitea nu numai predominanța, ci și dominanța exclusivă a elementului turc în imperiu și care trebuia să fie realizat cu toate consecințele sale; ideea edificării imperiului pe o bază pur islamică. Încă în primăvara lui 1913, naționalismul turc fusese oficializat în politica partidului: Talaat declarase că, pentru ca Imperiul Otoman să-și păstreze teritoriul, trebuie să se elibereze de popoarele străine. Naționalismul turc și islamismul excludeau aprioric egalitatea dintre diversele naționalități și religii și stigmatizau ca pe o trădare orice mișcare de salvare a imperiului prin descentralizarea și autonomizarea diferitelor părți ale imperiului. Tendința naționalistă și centralistă era dirijată nu numai împotriva naționalităților nemusulmane - greci, armeni, evrei, sârbi, bulgari, ci și împotriva musulmanilor neturci - arabi, sirieni, kurzi, șiiți, albanezi. Odată încheiate războaiele balcanice, Enver și-a îndreptat interesul spre strângerea legăturilor cu turcii din Asia Centrală, în perspectiva întemeierii unui nou imperiu, cu capitala la Samarkand, centru turcic istoric.

Pregătirea teatrului de operații

Ca urmare a renașterii interesului internațional pentru Chestiunea armeană după războiul balcanic din 1912-1913, puterile europene pun iarăși problema reformelor în Imperiul Otoman. La 8 februarie 1914, ele obligă Turcia să semneze cu Rusia un acord care să satisfacă revendicările armenești formulate încă în 1878. Deși Partidul *Dașnac* se afla în coaliție cu Ittihadul, totuși eforturile de a introduce reformele armenești rămăseseră fără rezultat. La 16 iulie 1911, Patriarhia Armeană din Constantinopol trimisese o listă de plângeri, incluzând cazuri de jafuri și de omoruri, și ceruse ameliorarea situației, întrucât de la începutul anului, în provinciile răsăritene, se înregistraseră 50 de persoane ucise și un mare număr de atacuri și de confiscări de proprietate. În răspunsul său, guvernul promisese introducerea de schimbări și de reforme legale, dar opoziția notabilităților locale și a kurzilor fusese atât de puternică, încât aplicarea reformelor se suspendase. În 1912, a fost prezentată o altă listă de abuzuri și de nelegiuiri, Patriarhul amenințând că va demisiona. La 31 martie 1913, el a apelat din nou la Marele Vizir, spunând că situația armenilor se deteriora atât de rău, încât exista teama că aceștia ar putea fi eliminați. Într-adevăr, la 4 mai 1913, Consiliul General al Patriarhiei a demisionat. Iar situația armenilor avea să fie curând și radical soluționată.

Marea Britanie, Franța și Rusia – pe de o parte, Germania, Austro-Ungaria și Italia – pe de alta, ajung la un compromis care urma să regrupeze vilayetul Trabzon și cele șase provincii armenești – Erzurum, Sivas, Harput, Van, Bitlis, Diyarbakır – în două regiuni administrative cu largă autonomie

locală: vilayetele Trabzon, Erzurum, Sivas și respectiv Harput, Van, Bitlis, Diyarbakır. Ele aveau să fie puse sub autoritatea civilă a câte unui inspector general străin, însărcinat cu supravegherea efectuării reformelor. Aceștia, însă, n-au intrat în funcție din cauza iminenței războiului, ceea ce a împiedicat, astfel, realizarea programului de reforme. Acordul ruso-turc a dus la modificarea influenței străine în Imperiul Otoman: responsabilitatea engleză în Chestiunea armeană, stabilită la Congresul de la Berlin, era abandonată, în vreme ce atitudinea antiarmeană era resuscitată, întrucât naționaliștii otomani considerau inacceptabilă ingerința puterilor europene în problemele interne ale imperiului.

Unioniștii erau conștienți că mișcarea armeană ar fi fost fatală pentru imperiu. Turcii puteau pierde ținuturile ocupate în Serbia, Bulgaria, Albania, Grecia, însă armenii, care erau așezați din Caucaz până la Mediterana, se aflau în chiar inima țării și renunțarea la acele pământuri ar fi însemnat dizolvarea statului. Reformele armenești ar fi fost, de aceea, lovitura finală care putea distruge Imperiul Otoman.

Dacă otomanii intrau în război alături de Puterile Centrale, Platoul Armean devenea teatrul unui conflict ruso-turc. Cum căminul armean tradițional se afla de ambele părți ale frontierei, armenii ar fi avut de suferit indiferent cine ar fi fost învingătorul. În consecință, reprezentanții comunității armene au cerut Junilor Turci să rămână neutri și să evite o catastrofă pentru țara lor. Deputații armeni din Parlament, membri ai Partidului *Dașnac* – Zohrab, Vartkes, Aknuni, Vrațian, Papazian –, fuseseră colegi de clandestinitate cu conducătorii turci, iar dașnacii continuau să susțină mișcarea Junilor Turci. La Congresul VIII al Partidului F. R. A. (Erzurum, 2-14 august 1914), unde se hotărâse că armenii își vor face datoria de cetățeni loiali în caz de război, responsabilii dașnaci respinseseră

propunerea unei delegații unioniste conduse de Bahaettin Șakir, aceea ca partidul lor să provoace o revoltă a armenilor din Rusia pentru a facilita penetrarea Armatei Otomane în Transcaucazia, primind în schimb, ca recompensă, un stat autonom alcătuit din Armenia răsăriteană și mai multe sancakuri din vilayetele Erzurum, Van și Bitlis. Aknuni, Vrațian și Rostom au afirmat dorința de neutralitate a partidului lor și au garantat fidelitatea armenilor, în cazul unei conflagrații, față de guvernul țării lor.

> Răspunzând unei scrisori a episcopului armean de Konya, ministrul de război Enver Pașa, la înapoierea dintr-o inspecție pe frontul din Caucaz, avea să facă următoarea declarație în publicația germană „Osmanischer Lloyd“ din Constantinopol (26 februarie 1915): *„Profit de această ocazie ca să vă spun că soldați armeni din Armata Otomană își îndeplinesc cu conștiinciozitate datoria pe câmpul de război, lucru despre care pot depune personal mărturie. Vă rog să prezentați națiunii armene, al cărei perfect devotament față de Guvernul Imperial este bine cunoscut, expresia satisfacției și recunoștinței mele.“*

Într-adevăr, la izbucnirea războiului, armenii sunt printre cei dintâi care răspund la mobilizarea generală, întrucât din 1908 erau cetățeni cu drept de înrolare în armată. Refuzând, însă, propunerea de subversiune, ca și oferta tentantă, făcute de Junii Turci, armenii furnizau acestora o armă împotriva lor. O ofertă similară din partea Rusiei, făcută armenilor răsăriteni, fusese de asemenea respinsă. Unioniștii răspândesc o versiune conform căreia dașnacii ar fi aprobat acordul ruso-armean: prin acest acord, Rusia oferea armenilor teritoriile care urmau să fie ocupate în provinciile Anatoliei răsăritene și le permitea să acceadă la independență; dacă Armata Rusă trecea frontiera,

armenii s-ar fi ridicat împotriva Armatei Otomane, iar dacă Armata Otomană înainta asupra Armatei Ruse, armenii ar fi trebuit să dezerteze alipindu-se Armatei Ruse. Această mistificare alimenta propaganda antiarmeană, iar Înaltul Comandament Otoman s-a îngrijit să întrețină în armata și în poporul musulman psihoza unei posibile rebeliuni armenești. O serie de incidente locale, frecvente îndeobște între armeni și kurzi, au fost, astfel, exagerat interpretate ca revolte armenești. Divizarea populației armene între Imperiul Otoman (2,1 milioane) și Imperiul Rus (1,7 milioane) o repartiza pe aceasta automat în două tabere, închizând-o într-o capcană, iar războiul celor două imperii punea pe armeni în situația de a duce o luptă fratricidă.

Winston Churchill: *„Armenii preferau o luptă fratricidă pe cele două câmpuri de război, decât să-și trădeze obligațiile ca supuși turci sau ruși“.*

Așa se face că în Imperiul Otoman 60.000 de armeni sunt mobilizați în război, iar în Imperiul Rus - 120.000 în 1914 și alți 60.000 ulterior. La sugestia Viceregelui Caucazului, adresată Biroului național armean, care reprezenta interesele politice armenești în Transcaucazia, și primarului Tiflisului, principalul oraș locuit de armeni în Transcaucazia, de a se crea corpuri de voluntari armeni și în ciuda avertismentelor unor responsabili armeni că aceste corpuri vor justifica persecuțiile armenești din Turcia, sunt constituite patru grupe de câte o mie de bărbați dintre cei scutiți de serviciul militar, dintre cei care depășiseră vârsta reglementară și dintre cei veniți din străinătate, majoritatea provenind din cetățeni otomani exilați în Rusia. Formarea acestor legiuni de voluntari va permite Ittihadului să vorbească despre o rețea de spioni armeni și despre înarmarea

armenilor din provinciile otomane de către ruși în vederea unei vaste mișcări de rebeliune.

De la semnarea tratatului secret din 2 august 1914, la Constantinopol, între Imperiul Otoman reprezentat de Said Halim Pașa și Germania reprezentată de ambasadorul Hans von Wangenheim, până la intrarea în război, deci între august și noiembrie, tensiunea dintre otomani și armeni crește, iar Junii Turci își fixează asupra armenilor obsesia lor naționalistă. Intrarea în război, prin atacarea pozițiilor rusești, avea să anuleze eventualitatea soluționării Chestiunii armene prin reforme administrative.

La sfârșitul lunii octombrie 1914, atât Partidul *Dașnac*, cât și Patriarhia Armeană duc o acțiune de convingere a armenilor pentru a răspunde masiv la ordinul de mobilizare. În Constantinopol, sunt mai mulți armeni decât turci care cer să fie instruiți ca ofițeri de rezervă. După declararea războiului, prelații armeni oficiază slujbe pentru victoria imperiului. Presa armeană lansează apeluri la apărarea unității imperiului, drept care presa turcă și cea germană vor declara că *„atitudinea presei și a populației armene a fost una de loialitate încă de la începerea ostilităților ruso-turce“.* Conducătorii dașnaci își multiplică declarațiile de fidelitate față de Junii Turci. Deși dorește victoria Rusiei, ceea ce ar pune capăt persecutării sale, populația armeană nu-și devoalează speranțele prin comportamentul ei. Dezertările armenilor din armată vor fi incidente izolate, mai cu seamă în primele luni, în care, la frontiera cu Caucazul, dezertorii se alătură Armatei Ruse. Imediat după începerea mobilizării generale, armenii sunt declarați „grup suspect“, membrii proeminenți ai partidelor politice și intelectualii urmând să fie supravegheați, iar soldații din unitățile militare fiind dezarmați.

În acest timp, în provinciile răsăritene ale Imperiului Otoman insecuritatea crește: ca represalii, militarii turci și banditii kurzi organizează masacre, înfrângerile militare suferite pe front îi determină, și ele, pe Junii Turci să facă din armeni țapi ispășitori, acuzați de trădare. Astfel, atunci când, în ianuarie 1915, Enver Pașa, devenit general, se precipită pe frontul din Caucaz, la 2.000 m altitudine, ca să deschidă drum spre Tiflis și spre Baku pentru a face joncțiunea cu azerii și este înfrânt la Sarıkamış, iar trupele lui, prost întreținute și suferind de frig și de tifos, sunt decimate, din 90.000 de militari ai Armatei Otomane rămânând doar 15.000, răzbunarea se întoarce împotriva armenilor din provinciile răsăritene, asupra cărora vor fi asmuțiți jandarmii, kurzii și detașamentele Organizației speciale (*çete*). Iar la Constantinopol, se consideră că a venit momentul pentru a rezolva definitiv Chestiunea armeană. Junii Turci adoptaseră de-acum ideologia turcismului, care înlocuia principiul otomanismului egalitar și justifica violența pentru a transforma un imperiu eterogen într-un stat omogen, fondat pe conceptul un popor - o națiune.

Într-un discurs adresat armatei într-o piață din Salonic, în 1905, Enver Pașa spunea: *„Nu mai există turci, greci, armeni, nu mai există decât frați“*. Iar Esat Bey avea să precizeze în ***Histoire du guépéou*** (Payot - Paris, 1934): *„Zece ani după aceea, mâinile lui Enver Pașa erau roșii de sângele poporului armean, căci patru cincimi fusese masacrat din ordinul său“*.

Un genocid premeditat

Decizia de exterminare a armenilor a fost luată în februarie 1915. Proiectul legii Junilor Turci de lichidare a armenilor, semnat de Talaat, Șakir și Naazım la 15 februarie 1915, stipula:

Art. 1. În virtutea paragrafelor 3 și 4 din Legea asociațiilor, se vor interzice toate asociațiile armenești; vor fi arestați funcționarii armeni din Administrație, în special cei care acționează împotriva Guvernului Ittihadului, și vor fi expediați în interiorul țării, în vilayetul Mosul sau Bagdad, urmând să fie exterminați pe parcurs ori în localitățile citate.

Art. 2. Se vor confisca toate tipurile de arme aflate în posesia armenilor.

Art. 3. Se va pregăti prin toate mijloacele spiritul musulmanilor pentru masacru. În vilayete ca Van, Erzurum, Adana, în care armenii, prin comportamentul lor, au și provocat aversiunea musulmanilor, se vor provoca și organiza incidente asemenea celor pe care Rusia le-a organizat la Baku.

Art. 4. În provincii ca Van, Erzurum, Mamüretülaziz, Bitlis, lăsând grija masacrelor în totalitate în seama populației, se va simula folosirea agenților de ordine la restabilirea ordinii și a liniștii publice, în vreme ce în provincii ca Adana, Sivas, Bursa, Nicomedia, Smyrna aceiași agenți vor fi folosiți la masacrarea armenilor.

Art. 5. Suprimarea armenilor va afecta pe bărbații sub 50 de ani, în particular pe intelectuali. Vor fi protejate fetele, de asemenea vor fi protejați copiii, în vederea islamizării lor.

Art. 6. Familiile ai căror membri vor fi reușit să fugă vor fi suprimate; măsurile vor fi luate pentru a împiedica orice relație cu țara noastră.

Art. 7. Sub pretextul spionajului, vor fi expulzați din departament toți funcționarii armeni și vor fi supuși la aceeași soartă ca și funcționarii din Administrație.

Art. 8. Autoritățile militare vor lua măsurile adecvate pentru a-i suprima pe toți armenii care slujesc în Armata Otomană.

Art. 9. Operațiile vor începe pretutindeni în același timp, fără a lăsa vreme armenilor să se pregătească de apărare.

Art. 10. Se va păstra secretul absolut asupra tuturor acestora despre care nu se va vorbi decât celor inițiați.

După numirea lui Enver ca ministru al apărării în ianuarie 1914, se ținuseră o serie de ședințe secrete pentru discutarea epurării etnice în Anatolia. Dacă a fost adoptat sau nu un program de exterminare a armenilor la o adunare secretă a C.U.P. în ianuarie 1915 nu este important; oricum, trebuie să fi existat o planificare politică a deportărilor. Febra războiului dusese, în februarie 1914, a Cihadului împotriva creștinilor, de către șeful religios musulman, deși germanii și austro-ungarii, ca aliați, erau exceptați. Talaat și Cemal au amenințat cu represalii asupra armenilor dacă ar fi fost uciși musulmani în bombardamentele navale.

Genocidului armean i-au premers deportarea și masacrarea grecilor în 1914. Liderii unioniști au fost încurajați de succesul obținut în expulzarea populației grecești, încât au decis să aplice aceeași metodă tuturor celorlalte naționalități din imperiu. Turcizarea Anatoliei, plănuită de Junii Turci, avea să se facă prin purificare etnică, vizând toate națiunile creștine și neturcice din Imperiu: armeni, greci, bulgari, macedonieni, albanezi, bosniaci, cretani, kurzi, circasieni. Modificarea com-

poziției etnice a populației prin strămutări de grupuri naționale a culminat cu deportarea și decimarea armenilor.

Organizarea genocidului armean a fost facilitată, în plus, de contextul războiului, care permitea turcizarea Anatoliei fără impedimente. De mai mulți ani, cei mai fanatici dintre panturciști își exprimau dorința de a se debarasa de armeni, afirmând că războiul le-ar permite-o fără să riște represalii din partea puterilor europene. Și astfel, planul elaborat în cel mai strict secret este pus în aplicare.

Comitetul Central al Ittihadului stabilește ca debarasarea de elementul armean să se facă, spre deosebire de masacrele anarhice anterioare, printr-o centralizare birocratică planificată, iar executarea operațiilor, pusă sub un control exclusiv, să se facă **total**, **curat**, **discret**, **cu minime riscuri** și **cu minime cheltuieli**. În privința datei, ea depindea de răgazul pentru aplicarea structurilor pe care le cerea planul general de exterminare și de evenimentele care puteau fi exploatate ca pretext. În funcție de planul general de exterminare, s-a prevăzut ca, în fiecare provincie și conform unei cronologii prealabil definite în raport cu datele geografice, procedura să aibă următoarea succesiune: dezarmarea soldaților armeni și regruparea lor în batalioane de muncă; rechiziționarea armelor; deportarea armenilor.

Taberele de deportare vor fi doar un pretext pentru masacrare, dovadă decretul adresat de Talaat valiilor în septembrie 1915: *„Dreptul armenilor de a trăi și de a munci pe teritoriul Turciei este total abolit. Guvernul, asumându-și toate responsabilitățile în această privință, a ordonat să nu fie cruțați nici măcar pruncii din leagăne“.* Valiii și responsabilii locali ai Ittihadului sunt informați oral sau prin telegrame asupra misiunii pe care o au. Executarea programului este încredințată jandarmilor și bandelor din Organizația specială. Este instituită o

Comisie a deportărilor, cu sediul în Constantinopol, sub direcția lui Mithat Șükrü, secretar general al Comitetului Central al Ittihadului, avându-și centrul operativ în Alep, unde se afla subdirecția generală.

Marea inovație a genocidului o constituie deportarea, întrucât până atunci armenii erau masacrați la locurile lor de domiciliu, unde supraviețuitorii aveau apoi posibilitatea să-și reconstruiască viața. Deportarea trebuia să soluționeze definitiv Chestiunea armeană. Dezrădăcinați și alungați, armenii aveau să dispară în cursul exilului. Pretextul furnizat de război este îndepărtarea de front a populației suspecte.

După declararea războiului, în ianuarie-februarie 1915, soldații armeni sunt acuzați de spionaj și dezertare, brutarii armeni sunt suspectați că otrăvesc alimentele, iar sătenii sunt învinuiți că procură hrană și îmbrăcăminte soldaților ruși.

Un martor ocular al genocidului a fost generalul venezuelean Rafael de Nogales, inspector-general în Armata Otomană, care, în cartea sa de memorii ***Cuatro años bajo la Media luna*** (Patru ani sub Semilună), a relatat cu competență și cu obiectivitate masacrele și deportările la care s-a aflat de față și a căror atrocitate avea să-l determine să-i părăsească pe turci. Iată ce scrie el într-un loc, pornind de la afirmațiile lui Mehmed-Asim Bey, comandantul trupelor de jandarmerie staționate în Diyarbekir și participant la exterminarea armenilor: *„El s-a pornit să mă convingă că rușii, cu mult înainte de război, distribuiseră considerabile cantități de arme și de muniții armenilor, caldeenilor și nestorienilor din provinciile Van, Bitlis, Diyarbakır și Urfa, astfel încât aceștia să se poată răzvrăti atunci când oștile rusești ar fi înaintat spre golful Alexandretta. Dacă într-adevăr acesta a fost planul rusesc, n-a fost unul rău. Dar e cu neputință de știut dacă lucrurile s-au petrecut chiar așa ori numai în viziunea pur și simplu dantescă a Sublimei Porți care, obișnuită cu propriul său*

regim sângeros de conspirație, crede că tot restul lumii acționează în același fel - îndeosebi armenii care, datorită energiei și talentului lor, au devenit o adevărată amenințare pentru Junii Turci. Aceștia din urmă, în ciuda tuturor intențiilor lor cucernice, au fost total incapabili să mențină relații bune cu armenii, în special în acele domenii legate de progresul material, ca de pildă economia. Oricum, nu încape îndoială că unii dintre armeni, poate majoritatea, dețineau arme de foc; dar cine îndrăznea să rămână fără ele în acele ținuturi în care oricine trebuia să aibă grijă de propria sa siguranță? Mai mult, posesia de arme fusese autorizată de Junii Turci. După adoptarea Constituției sau Hürriyet*, în 1908, au fost alcătuite Comitete Naționaliste Armenești, cu buna știință și cu consimțământul Sublimei Porți sau ale Departamentului de Stat, pentru a vinde arme și muniții în mod public tuturor conaționalilor lor care puteau plăti pentru ele. Pe de altă parte, nu numai armenii din provinciile Van, Bitlis și Diyarbakır dețineau arme de foc; asta se întâmpla pe tot cuprinsul Imperiului, începând cu Constantinopolul. Suspiciunile guvernatorului turc privindu-i pe locuitorii armeni din vilayetele Mamuret ul-Aziz, Diyarbakır și Urfa erau, prin urmare, nefondate. Desigur, ele îi ofereau suficientă justificare ca să dea ordin de a se extermina în acele provincii zeci și poate sute de mii de femei și de copii, numai pentru că erau de credință creștină.“*

La începutul lui februarie, autoritățile îi dezarmează pe soldații și pe jandarmii armeni, grupându-i în batalioane de muncă de câte 50-100 de persoane, după care, la scurtă vreme, aceștia sunt exterminați. Circa 300.000 de bărbați valizi recrutați în Armata Otomană sunt dezarmați și lichidați, ceea ce va face imposibilă rezistenta armată a armenilor, cum se întâmpla în trecut. Simultan, funcționarii armeni sunt concediați, iar documentele care le permit armenilor să se deplaseze în interiorul

țării sunt anulate. Cenzura militară va asigura discreția și va bloca informațiile.

Contrar așteptării armenilor, noul sistem otoman de recrutare militară universală nu numai că nu a ameliorat situația armenilor din imperiu, dar, în conjunctura războiului, i-a furnizat în masă pe aceștia anihilării prin exterminare. Executarea a zeci de mii de soldați armeni de către colegii lor din armata aceluiași stat, care avea misiunea de a-și apăra cetățenii, este un act criminal rareori întâlnit în istoria mondială. S-a făcut evidentă existența unui plan de eradicare a întregului grup etnic căruia îi aparțineau militarii, căci eliminarea bărbaților recrutați facilita considerabil îndeplinirea programului.

Contele Paul von Wolff-Metternich, ambasadorul Germaniei, scria la 30 iunie 1916: *„Comitetul cere ca armenii să fie exterminați până la ultimul, iar guvernul trebuie să cedeze. Dar Comitetul nu se limitează la organizarea partidului de guvernământ în capitală. El este prezent în tot vilayetul. De la vali la kaymakam, fiecare funcționar se vede însoțit de un membru al Comitetului, însărcinat cu asistența sau cu supravegherea. (...) Ca regulă generală, ordinele sunt comunicate șefilor armatei, care le transmit către valii, muttasarîfi si kaymakami. Aceștia, cu rare excepții, le execută după bunul lor plac și fără niciun menajament. Guvernul central a cerut autorităților locale să aplice ordinul de deportare în modul cel mai strict și cel mai dur, fără nici o cruțare față de femei și de copii.“*

Funcționarii otomani recalcitranți sunt mutați sau suprimați. Guvernatorul Diyarbakırului, Mehmed Reșid, îl ucide în iulie 1915 pe kaymakamul (conducător al unei kaza, diviziune a sancakului) din Midyat pentru că acesta refuzase să lase ca armenii din districtul său să fie masacrați. Muttasarıful (conducător al unui sancak) Ali Suat este mutat de la Deir ez-Zor

la Bagdad. Valiul din Alep, Celal Bey, este înlăturat la sfârșitul lui mai 1915 de un „delegat special“ și înlocuit cu guvernatorul Ankarei. Acești „delegați speciali“ sau „comisari de deportare“ aveau misiunea de a organiza pe plan local și regional exterminarea armenilor, fiind desemnați de Partidul *Unire și Progres.*

Într-un raport din 23 august 1915, ofițerul german locotenent-colonel Stange, din Erzurum, consemna: *„Deportarea și exterminarea armenilor au fost decise și organizate de Comitetul Junilor Turci din Constantinopol și executate cu ajutorul militarilor și al bandelor de voluntari. Se află aici membri ai Comitetului, veniți la fața locului.“*

Iar vice-consulul german din Erzurum, Max Erwin von Scheubner-Richter, în raportul său din 28 iulie 1915, scria: *„Partizanii de aici ai orientării dure a Comitetului Junilor Turci mărturisesc, de altfel fără ocol, că scopul final al acțiunii lor întreprinse împotriva armenilor este să debaraseze Turcia de aceștia până la ultimul: după război, nu vom mai avea armeni în Turcia – a spus textual o personalitate autorizată.“*

Revolta din Van

Deportarea armenilor din Imperiul Otoman începe la nouă luni după izbucnirea primului război mondial și coincide cu evenimentele din Van, care servesc drept pretext, în vreme ce eșecul militar suferit de Aliați în strâmtoarea Dardanele, la 18 martie 1915, dă semnalul de declanșare a unor operații de mult timp pregătite.

Primele deportări au loc în aprilie 1915 la Zeytun, cuib de rezistență tradițională a muntenilor armeni. La sfârșitul lui

februarie, vreo 30 de tineri armeni atacaseră câțiva jandarmi turci care violaseră fete armene. Dezavuați de populație, tinerii s-au baricadat într-o mănăstire. Zeytunul și satele din jur au fost evacuate, ca represalii, în câteva săptămâni, iar convoaie de deportați au fost expediate spre Deir ez-Zor (Dayr az Zawr), la marginea deșertului Mesopotamiei, și spre Sultanieh, deșert în centrul Asiei Mici.

Ulterior, Guvernul Otoman va afirma că deportarea a fost decisă ca urmare a revoltei armenilor din Van. În fapt, pretinsa revoltă nu fusese decât o mișcare de autoapărare. În iulie 1914, Tahsin Pașa, valiul din Van, unde din 50.000 de locuitori 30.000 erau armeni, fusese înlocuit, ca fiind prea moderat, cu Cevdet, cumnat al lui Enver Pașa. În ianuarie 1915, acesta, în fruntea unei trupe de voluntari turci, penetrează Persia și masacrează populația asiro-caldeeană din Azerbaidjanul persan. La înapoiere, el cere înrolarea a 3.000 de soldați armeni. În cursul negocierilor care trenează, Cevdet Bey îi arestează pe șefii dașnaci Ișkhan și Vramian. La 16 aprilie, Ișkhan este executat, iar în zilele următoare, trupele otomane devastează 80 de sate armenești aflate la nord de Van, omorându-i pe locuitori. Armenii din Van se mobilizează pentru lupta de apărare împotriva masacrului care îi amenința. Singurul șef armean supraviețuitor, Aram Manuchian, organizează apărarea orașului. Cartierele armenești sunt înconjurate cu tranșee. La 20 aprilie, începe asediul localității în care l.500 de bărbați prost înarmați, dar experimentați, sunt nevoiți să apere o populație de 30.000 de persoane. Pentru a agrava asediul, Cevdet Bey distruge satele din jur și mână populația lor spre cartierele armenești din oraș. Conform mărturiilor lui Bedri Bey, șeful poliției din Constantinopol, menționate de ambasadorul american Henry Morgenthau, cel mai sadic dintre torționarii otomani în cursul masacrelor s-a dovedit a fi acest Cevdet Bey, care a introdus, ca metodă de schingiuire, potcovirea armenilor răsculați din Van. De altfel, este notoriu că, punând la cale exterminarea armenilor din imperiu, Junii Turci au inițiat studierea și aplicarea procedeelor folosite de Inchiziția spaniolă.

Timp de o lună, armenii rezistă focului artileriei otomane și asalturilor bandelor kurde. Aflați alături de ei, misionari americani vor relata apoi cele petrecute. Voluntari armeni din Armata Rusă de pe frontul din apropiere îi conving pe ruși să intervină în ajutorul asediaților. Astfel, la 16 mai, Vanul este eliberat, dar la jumătatea lui iulie, printr-o contraofensivă, Armata Otomană reocupă vilayetul. Armenii primesc dispoziție să se retragă odată cu Armata Rusă și, astfel, 150.000 de refugiați pleacă în Transcaucazia. În panica declanșată, mii de oameni mor de foame și de epuizare sau sunt uciși de kurzi, încât abia 100.000 de persoane ajung în Transcaucazia, scăpând de deportare.

Când Vanul cade în mâinile rușilor, în toate provinciile răsăritene se lansează ordinul ca armenii să fie evacuați din localitățile imperiului și să nu rămână decât cei care se convertesc la islamism. Guvernul Otoman va lua ca pretext „revolta“ din Van (ghilimelele îi aparțin ambasadorului american) ca să-și justifice acțiunea: din rațiuni de securitate militară, trebuie evacuate toate persoanele susceptibile de a fi primejdioase pentru armată prin acțiuni ca subversiune politică, tentativă de secesiune, colaborare cu inamicul. În fapt, însă, n-a existat vreo complicitate între armeni și ruși. La întâmpinarea comandantului trupelor rusești, Aram Manuchian avea să declare că, atunci când au luat armele în mâini, armenii nu contau pe ruși, situația fiind disperată și ei preferând să moară în luptă, până când a venit salvarea neașteptată din partea rușilor.

Ministrul de externe rus Sazonov, într-o telegramă către ambasadorul Rusiei la Londra: *„Este evident că revolta armenilor a fost cauzată de masacre și nu invers, altfel n-ar fi avut sens să înceapă o mișcare de revoltă împotriva forțelor turcești foarte numeroase, înainte de sosirea trupelor noastre“.*

Pretextul deportărilor nu l-au constituit, deci, evenimentele din Van, care au avut loc **după** deportările din Cilicia. În legătură cu declanșarea masacrelor, Bedri Bey, Prefectul Poliției din Constantinopol, îi confirmase armeanului Zakarian: *„Dacă va fi un masacru, nu va fi ca pe vremea lui Abdülhamid. Nu va rămâne niciun singur armean.“* Iar istoricul turc Ahmet Refik Altınay, care în lucrarea sa ***Iki Komite, iki kıtal*** (Două comitete, două masacre – Istanbul, 1919) afirmase, referindu-se la genocid, că *„mișcarea aceasta a fost o crimă împotriva umanității; nici o guvernare, în nicio epocă, n-a comis o crimă atât de crudă“,* avea să explice revolta din Van: *„În cele din urmă, obstacolul pe care măcelul din Van l-a constituit pentru mișcarea militară a creat o ocazie importantă pentru obiectivele Ittihadiștilor. Ceea ce un guvern corect și sigur pe forța sa trebuia să facă în fața unei asemenea situații era să pedepsească pe instigatorii la rebeliune. Dar Ittihadiștii au vrut să-i anihileze pe armeni și, în acest fel, să lichideze chestiunea provinciilor răsăritene.“*

24 aprilie - semnalul verde

Când, la sfârșitul lui martie 1915, flota aliată, care ajunsese la Dardanele, se retrage pentru a se pregăti de debarcare

lângă Gallipoli, Ittihadul se vede liber să lichideze Chestiunea armeană.

Sâmbătă 24 aprilie 1915, în Constantinopol, o razie vastă se soldează cu arestarea intelectualilor și a notabililor armeni. Ea începe la redacția publicației „Azadamard“, organul F.R.A., și se continuă la școli, la biserici, la Patriarhia Armeană. În noaptea de 23 spre 24 aprilie, 235 de oameni politici, clerici, savanți, profesori, avocați, medici, scriitori etc., dintre care mulți erau prieteni ai Junilor Turci, sunt ridicați, apoi deportați și, în cursul lunilor următoare, asasinați. Operația continuă câteva zile, timp în care numărul celor arestați și deportați urcă la peste 600. Numai celor doi deputați din Parlamentul Otoman, Vartkes Serenghiulian și Krikor Zohrab (un reputat prozator), datorită legăturii lor de amiciție cu conducătorii Junilor Turci, li se amână cu câteva săptămâni soarta, dar când vor fi duși spre Diyarbakır pentru a fi judecați de un consiliu de război, înainte de a ajunge la destinație, chiar a doua zi de la plecare, în apropiere de Alep, sunt uciși.

Planul arestării intelectualilor armeni din Constantinopol fusese elaborat de șeful poliției, Bedri Bey, și de adjuncții săi, Canpolat Bey și Reșad Bey, cu concursul comisarilor de poliție din cartierele Üsküdar și Pera. El a fost, însă, rezultatul deciziei luate de membrii Comitetului *Unire și Progres* la 21 aprilie, de a extermina populația armeană. Singurii care se opuseseră, atunci, deportării armenilor fuseseră Marele Vizir Said Halim Pașa, Președintele Camerei Otomane Halil Bey și Șeyhül-islam (conducătorul religios al musulmanilor siuniți), însă influența omnipotentă a lui Talaat Bey făcuse ca decizia să fie adoptată.

Între 24 aprilie și 27 mai (data publicării Ordinului de deportare), Junii Turci trebuie să fi avut discuții decisive privind exterminarea armenilor, discuții soldate cu victoria facțiunii celei mai radicale. Încă la Congresul partidului, din octom-

brie 1911, de la Salonic, programul Junilor Turci căpătase o atitudine naționalistă și de intoleranță față de etnii. Acolo, secretarul general, dr. Naazım, declarase: *„Strămoșii noștri au venit din Turan. Orizontul nostru politic e deschis acum în această direcție și este de datoria noastră să materializăm unitatea raselor turcice de la Mediterana la Ural. (...) În prezent, problema imperativă a politicii noastre este Chestiunea armeană, care trebuie să-și găsească o soluție nu parțială doar pentru a câștiga timp, ci totală și radicală. (...) Trebuie să-i exterminăm în totalitate pe armenii din Imperiul nostru. (...) Trebuie să alcătuim un plan detaliat de acțiune, ca să prevedem toate amănuntele pentru realizarea lui integrală"*. Majoritatea membrilor Comitetului vroiau ca la începutul războiului să dea o lovitură fatală armenilor, și ultimele reticențe s-au spulberat la 21 aprilie 1915, după evenimentele din Van care, sub pretextul necesității de război, ofereau ocazia de a rezolva Chestiunea armeană.

La 24 aprilie, însuși Guvernul Otoman va recunoaște că 235 de intelectuali și oameni politici armeni din Constantinopol au fost arestați în mod abuziv. Talaat va declara diplomaților germani: *„Desigur, dintre deportați, mulți sunt cu totul nevinovați"*. Pentru a justifica arestările, Junii Turci nu vorbesc, totuși, despre revolta din Van, ci pretextează existența unui vast complot și chiar pun la cale un fals proces, prin care condamnă la moarte prin spânzurare 21 de membri ai Partidului *Hănceac*, arestați cu un an în urmă. Același Naazım va afirma la o ședință secretă de la începutul anului 1915: *„Trebuie să lichidăm din rădăcină poporul armean, pe pământul nostru să nu mai rămână niciun singur armean, să fie dat uitării numele de* ***armean****. În prezent, ne aflăm în război; nu se va ivi un prilej mai favorabil: intervențiile marilor puteri și protestele presei nu vor putea atrage atenția și, chiar dacă vor reuși, problema va deveni un fapt împlinit și se va închide. De astă dată va fi o operație de exterminare."*

Deportări și exproprieri

Cabinetul Marelui Vizir a aprobat, în mai 1915, proiectul Legii temporare de deportare, care-i fusese trimis la 13 mai lui Said Halim, acesta aprobându-l la16 mai, cu o zi înainte de acceptul guvernului său. Talaat n-a așteptat formalitățile oficiale: încă la 14 mai, presa anunța promulgarea legii, iar procedura deportărilor demarase cu săptămâni în urmă, devenind un fapt împlinit înainte de a fi fost autentificată. Talaat atașase un memorandum secret la propunerea sa făcută la 13 mai Marelui Vizir pentru a soluționa Chestiunea orientală prin exterminarea armenilor. În acel text, el formulase sintagma **soluție radicală**, care apărea pentru prima oară într-un document oficial, ca un eufemism pentru **exterminare**: *„Este necesară o soluție radicală pentru a încheia și a șterge complet problema"*.

În luna mai 1915, pretinzând că armenii nu sunt demni de încredere și l-ar putea ajuta și susține pe inamic, întrucât se află într-o stare de rebeliune generalizată iminentă, Talaat ordonă deportarea acestora din zonele de război în deșerturile Siriei și Mesopotamiei.

Istoricul Donald Bloxham, în ***The Great Game of Genocide*** (Marele joc al genocidului): *„În general, există puține dovezi ale unei amenințări armene în regiunea estică. Liderii armeni religioși și politici în 1914-15 propovăduiau loialitate și calm, totodată încurajau tinerii să-și îndeplinească obligația față de Armata Otomană. Mai mult, vasta majoritate a arme-*

nilor au rămas nepolitizați. Rezistența armeană, acolo unde s-a produs, a fost locală, disperată și reacționând în fața pericolului lichidării.“

În perioada mai-iulie, armenii din vilayetele răsăritene, adică circa 1,2 milioane de persoane, vor dispărea de pe un teritoriu care fusese centrul Armeniei istorice. Teatrul de operații acoperă îndeosebi trei vilayete: Erzurum, Van, Bitlis. Deplasarea de populație este o soluție extremă în caz de război, dar strategică. S-ar putea crede că autoritățile militare au cerut evacuarea populației armene din zonele de operații și transferarea ei în interiorul țării pentru a asigura securitatea liniilor de comunicații și pentru a preveni divulgarea planurilor și a mișcărilor de trupe. Dar, dacă s-ar admite că armenii, care reprezentau un pericol militar în timp de război, trebuiau îndepărtați de teatrul de operații, se pune întrebarea de ce au fost ei deportați din zone aflate adânc în spatele liniilor frontului, mai mult – au fost trimși în interiorul zonelor de luptă, foarte aproape de Armata a 6-a Otomană, din Deir ez-Zor, sau în spatele Armatei a 4-a, din Hawrān. O asemenea deplasare, pe de altă parte, necesita luarea de măsuri pentru ca populația să nu sufere prejudicii. Însă nu au fost asigurate condițiile minime necesare unei existențe decente fie pe drum, fie la destinație, iar asistența oferită de state străine și de organizații internaționale a fost refuzată. Faptele contrazic presupusa intenție a autorităților și fac evident adevărul că deportarea a fost pretextul în spatele căruia se ascundea o operație de exterminare minuțios pregătită și sistematic executată.

Trebuie puse în relație trei serii de fapte:

– insistența cu care conducătorii otomani amintesc că i-au prevenit pe deputații și pe clericii armeni asupra *„măsurilor draconice“* pe care le-ar putea provoca cel mai mic incident din Anatolia;

– convingerea neîncetat exprimată de diplomații germani că *„deportarea armenilor este inspirată nu doar de rațiuni militare“*, că *„maniera în care se efectuează strămutările arată că guvernul își urmează scopul - acela de a distruge total rasa armeană din statul turc“* și că *„nu există nicio probă că vreo revoltă fusese proiectată și organizată de armeni“*;

– o convorbire între Talaat și ambasadorul american la Constantinopol, Henry Morgenthau, în care primul declara: *„Comitetul* Unire și Progres *a examinat cu grijă problema, iar politica actuală este cea a guvernului; nu trebuie să se creadă că deportările ar fi fost determinate de ură, ci dimpotrivă, ele sunt rezultatul unor lungi și serioase deliberări“*.

Deportările au început în februarie 1915, ca măsuri de război locale, în Cilicia. O telegramă dispunea ca *„niciun singur armean să nu rămână în regiunea Erzin“* și *„armenii din Dörtyol să fie trimiși la Osmaniye, la Adana și la Ceyhan“*. Pretextul l-a constituit spionajul britanic din zonă. Dintre cei deportați la Adana, patru personae au fost spânzurate în public. Tineri armeni au fost trimiși la lucrările de drumuri, dar curând a sosit știrea că ei fuseseră uciși de colegii lor musulmani. A urmat, în martie, deportarea locuitorilor din Zeytun care, la începutul lui aprilie, au fost expediați spre interiorul Anatoliei, iar apoi - împinși spre deșertul Deir ez-Zor. Rapoartele consulare aveau să confirme că, atunci când a început campania de deportare în Zeytun, în februarie și în martie, armenii n-au opus rezistență și s-au supus ordinelor. Surse oficiale au pretins că în Zeytun avusese loc prima tentativă de răzvrătire împotriva oficialităților otomane, însă guvernatorul-general din Alep, Celal Bey, a susținut că guvernatorul-adjunct al districtului se făcuse răspunzător de incidentul care nu putea fi considerat o revoltă, fiindcă acela atribuise motivații politice prezenței unor dezertori militari în Zeytun și arestase vreo 50 de armeni, eliberați

ulterior de Celal. După Zeytun și Dörtyol, întreaga regiune Çukurova, în aprilie, a început să fie sistematic evacuată cu aceeași destinație - Anatolia interioară și Deir ez-Zor.

Deportările se vor derula în trei timpi: Cilicia în aprilie-mai, Anatolia răsăriteană din iunie, Anatolia apuseană din august.

În fiecare oraș, membrii Ittihadului stabilesc relații cu jandarmii, cu Administrația și cu capii locali - vali, kaymakam sau muttasarıf. După arestarea intelectualilor din Constantinopol, aceeași schemă va fi aplicată și în celelalte orașe. Notabilii și responsabilii politici sunt ridicați și li se cere să recunoască participarea la mișcarea generală de revoltă. În urma refuzului acestora și în absența unor probe, guvernul publică fotografii cu stocuri de arme și de muniții, predate la cererea autorităților sau rechiziționate de jandarmi, dar care în fapt nu erau decât mijloace de apărare ale muntenilor armeni amenințați întruna de bandiți. Toți bărbații sunt arestați și împușcați sau înjunghiați.

Chiar și un istoric moderat, simpatizant al turcilor și adept al evitării sintagmei **genocid**, scrie: *„Necontenit supravegheați, intermitent terorizați, cei mai mulți armeni, chiar și în orașele cu nivel politic ridicat, nu erau în starea de a lansa o rebeliune. Pentru cei mai săraci țărani, deportarea a fost o condamnare la moarte și nu există niciun dubiu că ordinele de deportare au venit, sat după sat, de la guvernul central, fiind puse în aplicare de oficiali locali care știau că acele convoaie alcătuite în pripă aveau să fie supuse jafului, violului și masacrării de către paramilitari, tâlhari și polițiști locali. Multe dintre omoruri au fost motivate de lăcomie sau de patimă, dar ele n-ar fi putut avea loc fără o ură etnică radicală față de armeni sau fără o ură religioasă conținută în strigătul* Allah e mare! *însoțind numeroase crime.“* (Christophe de Bellaigue, ***Rebel Land*** - Bloombury, 2009)

Urmează Ordinul de deportare, prin care armenilor li se dă un răgaz de câteva zile ca să-și evacueze casele. Femeile, bătrânii și copiii sunt adunați în convoaie. Casele sunt golite, apoi, de poliție, iar mobilierul este dus în magazine. O reglementare (*Talimatname*) în 34 de articole, emisă la 25 mai 1915 de Ministerul de interne, permite preluarea de către autoritățile competente și girarea prin diverse comisii administrative special desemnate a bunurilor armenilor deportați. Aceste comisii vor pune la cale vânzarea imobilelor și a mobilierului, iar în fostele locuințe armenești se vor instala *muhacir*-ii**,** imigranți musulmani veniți din Balcani. În sate, jandarmii și detașamentele Organizației speciale, însărcinate cu executarea unei operații care nu putea fi atribuită în mod public guvernului, procedează mai sumar: distrug casele și ucid familiile armene. Uneori, se procedează la vânzarea la mezat a femeilor și a copiilor sau la predarea lor unor familii turcești și bandelor de kurzi.

Dacă războiul mondial a constituit un catalizator în declanșarea genocidului, războaiele balcanice au fost un prevestitor al acestuia. Înfrângerea otomanilor în Balcani înrăutățise situația armenilor: mii de turci din Macedonia și din Tracia, supraviețuitori ai masacrele locale, au migrat spre Anatolia, plini de ură împotriva creștinilor și cu dorință de răzbunare, încurajați în aceste sentimente de guvern. Refugiații, dispuși să participe la eliminarea populației neturcice, au comis abuzuri violente în comunitățile armenești – bătăi, omoruri, convertiri – fără a fi pedepsiți; în vreme ce armenii fuseseră dezarmați, musulmanii aveau dreptul să poarte arme. Începând din 1913, 500.000 de musulmani refugiați din Balcani au fost instalați în Anatolia, devenind un instrument în executarea genocidului care urma să aibă loc curând. Ei se adăugau celor 850.000 de refugiați care fuseseră așezați în regiunile populate de armeni între 1878 și 1904. Influxul de muhaciri a

creat surse noi de conflicte, ducând la proliferarea unor iremediabile probleme interetnice. Cu o populație atingând două milioane în decurs de 50 de ani până la primul război mondial, noii coloniști au modificat drastic echilibrul demografic. Clasificați drept **musulmani** indiferent de diferențele etnice, ei au fost omogenizați într-un material statistic uniform, înclinând balanța în Armenia istorică în favoarea turcilor dominanți. Armenii au fost reduși, în propriul lor cămin național, la minorități numerice. Hotarele provinciilor au fost retrasate în așa fel ca în toate provinciile estice armenii să constituie populația minoritară.

Guvernul decretează deposedarea armenilor de proprietățile lor considerate abandonate și ordonă băncilor transferarea valorilor armenești către comisiile de lichidare instituite de stat. Ordinul din 1 ianuarie 1916 al Ministerului comerțului către bănci dovedește inconsistența teoriei turcești că deportările au fost temporare. Mai mult, directivele din telegramele lui Talaat dispuneau ca așezările, râurile, munții etc. preluate de musulmani în provinciile armenești „curățate“ de prezența autohtonilor să fie rebotezate dacă aveau nume armenești sau în general creștine.

Există zeci de documente privind luarea în posesie a proprietăților armenești, în schimb nu există nicio dovadă că s-ar fi plătit vreo compensație vreunui deportat sau că s-ar fi acordat terenuri și bunuri la destinație. Un decret emis la 18 octombrie 1918 avea să permită armenilor dizlocați să revină la căminele lor, iar o decizie guvernamentală datată 4 noiembrie 1918 a anulat legea din 1915 de confiscare a proprietăților armenești, deschizând drum deportaților să-și reclame bunurile. Nu se cunoaște, din nou, niciun caz în care să se fi plătit vreo compensație. Distribuirea bunurilor armenilor fusese intenționată pentru a extinde burghezia musulmană, pentru a acoperi

nevoile noilor imigranți, pentru a răspunde necesităților militare, pentru a compensa cheltuielile deportărilor și pentru a satisface trebuințele statului.

Operația se desfășoară, așadar, în două etape: asasinarea bărbaților valizi și deportarea restului populației. Deportarea este doar a doua fază, în care cei exilați pornesc pe jos, uneori în căruțe, cu un minim de bagaje. Unele convoaie sunt nimicite chiar la ieșirile din localități, cei care continuă drumul urmând a fi decimați pe parcurs. Jandarmii puși să escorteze convoaiele fac, adesea, ei înșiși această operație. În regiunile populate de kurzi, grupuri de nomazi îi atacă pe armeni, jefuindu-i și răpind femei și copii. Bandele Organizației speciale, la rândul lor, masacrează convoaie întregi. Cei din convoaie nu primesc hrană după ce li se termină proviziile luate cu ei. Selecția naturală completează opera criminalilor și a tâlharilor. Bolnavi și epuizați, unii dintre deportați se opresc fără a mai putea continua drumul și sunt uciși de jandarmi. Treptat, populația supraviețuitoare se scurge spre sud, destinația teoretică a deportărilor, în care cei mai mulți dintre cei ajunși acolo își vor lăsa oasele în deșert.

Măsurile de deportare trebuiau să acopere o suprafață de 880.000 km^2: Armenia apuseană, Kurdistan, Asia Mică, Siria de Nord, Mesopotamia. Ele nu puteau avea, deci, cauze întâmplătoare, care să fi scăpat de sub control. În Imperiul Otoman, elementele etnice și religioase au trăit împreună în pace vreme de veacuri. Abia la sfârșitul secolului XIX metoda de guvernare a sultanilor – *divide et impera* – a redus populația la un sfert, iar la începutul secolului XX, măsurile luate de Guvernul Otoman au depopulat și mai mult imperiul, dar nu prin ațâțarea reciprocă a etniilor, ci pe cale administrativă. Nu poate fi acuzată populația musulmană de a-i fi masacrat pe concetățenii armeni. Deși au existat bande și grupuri de criminali organizate,

asmuțite împotriva deportaților, marea majoritate a victimelor trebuie puse în seama guvernanților, a jandarmilor și a miliției otomane.

Comandantul Armatei a 3-a decretase: *„Musulmanii care vor îndrăzni să-i adăpostească pe armeni trebuie să fie spânzurați în fața propriei lor case, care va fi arsă“.*

Când, în mai 1915, în Europa se află despre masacrarea armenilor din Imperiul Otoman, germanii și austriecii înțeleg că nu au mijloace să intervină pe căi diplomatice și se limitează să alcătuiască un dosar de documente și de fotografii, pentru ca ulterior să se poată disculpa. Cei trei miniștri de externe ai Antantei – Grey, Delcassé și Sazonov – dau publicității un comunicat, expediat la 24 mai printr-o telegramă „Havas“ Înaltei Porți, făcându-i responsabili atât pe cei care ordonaseră masacrele, cât și pe cei care le executau: *„De circa o lună, populațiile turce și kurde din Anatolia comit, cu îngăduința și adesea cu sprijinul autorităților otomane, masacre printre armeni. (...) În fața acestei noi crime a Turciei împotriva umanității și civilizației, guvernele aliate aduc public la cunoștința Înaltei Porți că vor face personal responsabili pe toți membrii Guvernului Turc, ca și pe funcționarii care vor fi participat la aceste masacre.“* Intervenția este, însă, pur simbolică. În august, aliații vor părăsi peninsula Gallipoli și se vor mulțumi să patruleze în largul mării în dreptul Ciliciei, ceea ce nu va face decât să servească la susținerea tezei turcești că armenii colaborează cu dușmanii, dar, pe de altă parte, va permite să fie salvați locuitorii din Musa (4.000 de armeni refugiați în munți).

Constrâns, Talaat îl anunță oficial pe Marele Vizir Said Halim, printr-un comunicat datat 26 mai 1915, că a fost nevoit să ia măsuri de deportare a armenilor care tulbură ordinea publică: *„Întrucât unii armeni locuitori din apropierea zonelor de război au pus piedici activității Armatei Imperiale Otomane, căreia i s-a încredințat apărarea hotarelor împotriva dușmanilor țării; întrucât au stânjenit mișcările trupelor și ale aprovizionării; întrucât au făcut cauză comună cu inamicul; și mai ales întrucât au atacat forțele militare în interiorul țării, populația nevinovată și orașele otomane, ucigând și jefuind; întrucât au îndrăznit chiar să furnizeze marinei inamice alimente și i-au deconspirat acesteia pozițiile noastre fortificate; și întrucât este necesar ca elementele rebele de acest fel să fie retrase din zonele de activitate militară, iar localitățile care constituiesc baza și refugiul lor să fie evacuate, în acest moment s-au adoptat unele măsuri, printre care deportarea armenilor din vilayetele Van, Bitlis, Erzurum, din provinciile Adana, Mersin, Kozan, Cebelibereket, cu excepția orașelor Adana, Sis și Mersin, din sancakul Maraș, cu excepția Marașului însuși, și din districtele Iskenderun, Beylan, Cisr-i Șuur și Antakya, din vilayetul Alep, cu excepția orașului administrativ. S-a anunțat că armenii trebuie expediați în următoarele locuri: vilayetul Mosul, cu excepția zonei septentrionale limitrofe vilayetului Van, sancakul Zor, sudul Urfei cu excepția orașului Urfa, estul și sud-estul vilayetului Alep și estul vilayetului sirian.“*

A doua zi, un decret acorda libertăți autorităților militare pentru ca, fără vreun acord prealabil din partea puterii centrale, să suprime rezistența și să deporteze populația suspectată de trădare: *„Puneți capăt imediat, cu cea mai mare rigoare, utilizând forța armată, oricărei agresiuni și împotriviri“*. La 30 mai, Ordinul general de deportare a armenilor este publicat de Guvernul Otoman.

Cronica deportărilor

Vilayetul Erzurum: 215.000 de armeni în trei orașe – Erzurum, Erzıncan, Bayburt – și în împrejurimi. În martie, soldații sunt dezarmați. La sfârșitul lui mai, notabilii din Erzurum sunt arestați. Ordinul de deportare este notificat la 9 iunie. Primul convoi, incluzându-i pe cetățenii cei mai avuți, pornește la 16 iunie spre sud și va fi complet masacrat de bandele Organizației speciale. Alți 35.000 vor fi atacați de kurzi, care-i ucid pe bărbați și îi aruncă în Eufrat. Ultima caravană pleacă la 28 iulie. La 16 ianuarie 1916, când rușii ocupă orașul Erzurum, ei nu mai găsesc decât 22 de armeni. Populația din Bayburt este deportată în iunie cu trei convoaie având destinații diferite: bărbații sunt uciși, femeile sunt violate, iar copiii - azvârliți în Eufrat. Populația din Erzıncan, după arestarea și asasinarea a 2.000 de armeni, este deportată: pe parcurs, adulții sunt înjunghiați sau azvârliți în Eufrat, unde se înecă, iar copiii sunt vânduți la târguri. La sfârșitul lui iulie, în vilayetul Erzurum nu mai existau armeni.

Vilayetul Bitlis: 180.000 de armeni în orașele Bitlis și Siirt, în câmpia Muș și în munții Sasun. De la începutul războiului, toate satele sunt jefuite de trupele otomane. La sfârșitul lui mai, armenii din Siirt sunt masacrați, cu excepția a l.700 de femei mânate spre Mosul, dintre care două treimi vor fi ucise pe drum sau înecate în Tigru. La mijlocul lui iunie, notabilii din Bitlis sunt spânzurați și 4.500 de persoane sunt arestate, împușcate și apoi înhumate în gropile săpate chiar de ele. Familii întregi se sinucid. După ce scapă cu viață, grupuri de femei și de copii sunt date pe mâna mulțimilor sau ucise. Cei 25.000 de armeni din Muș sunt musulmanizați la începutul lui

iulie. Notabilitățile sunt arestate și torturate. Armenii se baricadează în cartierele lor, care vor fi distruse unul după altul. Din cei 12.000 de armeni care se ascund, 6.000 fug în munți, iar ceilalți sunt uciși în grajdurile în care se refugiaseră. Câțiva supraviețuitori sunt expediați spre Urfa, iar pe parcurs vor fi înecați. În Sasun, unde se refugiaseră, 30.000 de armeni încercuiți de cavaleria turcă și de kurzi rezistă toată luna iulie, pentru ca la 5 august, când cade ultimul bastion, să nu rămână decât un pumn de supraviețuitori care continuă lupta de partizani până în iarnă. Dintre armenii din Muș, asasinați și ei, doar câteva sute de deportați părăsesc provincia. În februarie 1916, când sosesc trupele rusești, nu mai existau armeni, iar cele 6.000 de femei găsite, cu copiii lor, în casele turcești și în satele kurde sunt cumpărate de societățile armenești din Transcaucazia, care oferă câte un galben pentru fiecare persoană cedată.

Vilayetul Diyarbakır: 105.000 de armeni în plină regiune kurdă. În primăvara lui 1915, notabilii și șefii dașnaci sunt arestați, unii sunt uciși în închisori, alții - pe parcursul pretinsului exil, iar restul - înghesuiți pe plute și înecați în Tigru. La 1 iunie, 12.000 de soldați armeni sunt masacrați. Deportările din orașul Diyarbakır încep în iunie, iar convoaiele îndreptate spre sud și spre est sunt nimicite. În nord, armenii care nu se refugiaseră în Sasun au aceeași soartă. 5.000 de femei sunt azvârlite într-o prăpastie. O telegramă cifrată, expediată la 28 septembrie de guvernatorul Reșid Bey, anunță că din vilayet au fost „expulzați“ 120.000 de armeni, cifră superioară celei din statistica Patriarhiei Armene. Convoaiele „expulzate“ n-au părăsit, însă, niciodată provincia, fiind aneantizate.

Vilayetul Trabzon: 53.000 de armeni, dintre care 14.000 în orașul Trabzon. Soldații armeni sunt dezarmați, grupați într-un batalion de geniu și vor muri de epuizare și de foame pe drum. Dintre ei, 180 mai rezistenți sunt masacrați. 40 de membri

dașnaci, arestați la 10 iunie și îmbarcați pe vase, sunt înecați de jandarmi în mare. La 26 iunie, este afișat Ordinul de deportare, care dă un răgaz de cinci zile armenilor pentru a-și părăsi locuințele fără să-și vândă proprietățile și bunurile. 12.000 de deportați din Trabzon, grupați în convoaie, sunt asasinați pe parcurs de kurzi și de unitățile Organizației speciale. Câțiva supraviețuitori își continuă drumul alipindu-se altor convoaie. Ordinul de deportare le permitea bolnavilor să rămână în oraș, dar pe lângă ei au mai rămas copiii, bătrânii și unii funcționari de administrație, care apoi vor fi expediați cu vasele, acestea întorcându-se goale câteva ore mai târziu. Când trupele rusești intră, la 18 aprilie 1916, în Trabzon, ele nu găsesc decât două familii armenești și alte 14 femei ascunse de greci, iar în sate - circa o mie de armeni. La Toz, bărbații sunt adunați și împușcați, iar femeile - violate. La Kerasonda, bărbații sunt chemați la primărie, unde sunt arestați și apoi uciși, iar femeile și copiii pornesc pe drumul deportării. La Samsun, deportarea ordonată la 24 iunie începe abia la 24 iulie, iar convoaiele vor fi atacate de bandele Organizației speciale, care ucid bărbații și vând femeile și fetele. Un convoi de 10.000 de persoane se va adăuga la deportații din provincia Sivas.

Vilayetul Sivas: 165.000 de armeni. Notabilii și șefii dașnaci din Merzifon sunt arestați la 29 aprilie. Tinerii nemobilizați sunt înrolați în batalioane de muncă în luna mai, iar bărbații valizi sunt arestați la 26 iunie și măcelăriți. Convoaie de câte 500-l.000 de persoane sunt îndreptate spre Malatya și masacrate pe malul Eufratului. Locuitorii din Amasya, acuzați de revoltă, sunt suprimați pe loc sau în defileele munților. În Tokat, bărbații sunt uciși, iar femeile - deportate. Armenii din Gemerek sunt duși spre Sivas și executați pe drum. Bărbații din Zileh sunt legați în grupuri, duși în munți și uciși. Femeile care refuză convertirea la islamism sunt spintecate cu baionete, iar copiii - vânduți la mezat. La Sivas, șefii politici sunt arestați în aprilie, iar notabilii - în iunie. Sunt evacuate satele din jur, cu excepția celor din regiunile cerealiere. Grupuri de câte l.000-3.000 de femei expediate spre Malatya se alipesc la convoaiele venite din Samsun. La sfârșitul lui iunie, în Șabin-Karahisar, armenii se refugiază în cetate, organizându-și autoapărarea și rezistând unui asediu de trei săptămâni al armatei și al *çete*-elor. Unii se retrag în munți, unde rezistă chiar câteva luni.

Vilayetul Harput: 168.000 de armeni. La sfârșitul lui iunie, sunt arestați și executați notabilii, apoi - bărbații din oraș și din sate. La începutul lui iulie, femeile, bătrânii și copiii sunt deportați. 700 de copii din Orfelinatul german sunt înecați într-un lac. La Malatya, muttasarıful, considerat prea indulgent, este transferat, iar deportarea are loc la mijlocul lui august, după ce bărbații fuseseră masacrați la începutul lui iulie. La Arabkir, armenii sunt îmbarcați în luntri și înecați. Bărbații din Adiaman și cei din satele vecine sunt mobilizați pentru munci la drumuri, trimiși în afara orașului și, aliniați pe marginea drumului, sunt înjunghiați. Populația din Mesne, expulzată spre Urfa, pe traseu primește ordin să se dezbrace, este ucisă, iar trupurile sunt azvârlite în râu.

Faptele consemnate dovedesc că autoritățile s-au supus ordinelor guvernului de la care primiseră dispoziții pentru arestarea și executarea armenilor, dar ele aveau libertatea să ia inițiativa în aplicarea acestor dispoziții. Episoadele de barbarie exacerbată în felul acesta au luat forme dintre cele mai diferite și despre care mărturisesc supraviețuitorii: înjunghieri, spintecări, mutilări sexuale, decapitări, zdrobiri de capete, smulgerea fătului din uterul gravidelor, potcovirea oamenilor vii.

Guvernul Otoman va recunoaște printr-un eufemism: *„În cursul aplicării acestei măsuri, armenii au fost uneori victimele unor regretabile abuzuri și violențe“.*

Deportarea populației inofensive n-a fost decât un simulacru deoarece, cu excepția câtorva convoaie ajunse la Malatya și regrupate în alte convoaie, celelalte au fost decimate pe parcurs până s-a ajuns la o zecime din efectiv. Cele șase provincii armenești au fost transformate într-o hecatombă de cadavre întinse de-a lungul drumului Sivas-Harput (cel mai frecventat), în jurul localităților, cu trupuri spânzurate în copaci, corpuri mutilate și masacrate pe malul Eufratului de răsărit, în râuri, în lacuri, în râpe. Copleșite de numărul cadavrelor, autoritățile nu le-au putut îngropa pe toate, cum ceruse guvernul. În 1916, scheletele încă zăceau în ținuturile în care se dezlănțuise prigoana. Recolta pe câmp nu era strânsă, micul comerț dispăruse, vitele fuseseră abandonate, orașe întregi - incendiate, pustiite. Este cu adevărat o operație de sinucidere a societății otomane, care nu poate fi explicată prin scopuri militare sau prin deplasarea unei populații bănuite de complicitate ori de simpatizare cu dușmanul.

În cele șase provincii răsăritene, schema a fost aceeași:

– membrii partidelor și ai administrației locale, acuzați de trădare, sunt arestați, torturați, siliți să semneze mărturii false și apoi - lichidați;

– ordinul de deportare este afișat sau anunțat, armenilor li se acordă 2-3 zile ca să-și reglementeze problemele și să-și vândă bunurile, să găsească o căruță pentru a putea intra în convoi; bărbații sunt despărțiți de femei și de copii și împușcați la câțiva kilometri de domiciliile lor;

– restul populației este împărțită în grupuri care părăsesc localitățile la intervale regulate; orice rezistență este înecată în

sânge; în localitățile îndepărtate, din economie de mijloace, armenii sunt lichidați pe loc;

– convoaiele de femei, de bătrâni, de copii iau calea unei deportări teoretice spre Alep; femeile și fetele sunt batjocorite; cei care nu rezistă ritmului sunt uciși; alimentația este refuzată, apa - raționalizată; convoaiele sunt decimate, doar câteva mii de deportați ajung după câteva luni la Alep, unde nu se află decât terenuri goale sau caravanseraiuri ruinate.

În trei luni, mai-iulie 1915, este executată prima etapă principală a genocidului: din cei 1,2 milioane de armeni, locuitori ai celor șapte vilayete (dintre care Van era ocupat parțial de ruși, iar Erzurum și Bitlis se aflau în plin teatru de război), 200.000 s-au refugiat în Caucaz, 200.000 au fost islamizați, circa 50.000 de supraviețuitori au ajuns la Alep și la Mosul, iar câteva mii au supraviețuit deportării. Restul de 700.000 au pierit uciși sau extenuați și înfometați. Faptul că doar 10% au parvenit la destinație dovedește încă o dată că deportarea a fost, în fapt, o exterminare.

Rămăseseră, la sfârșitul lui iulie 1915, armenii din Anatolia apuseană și din Cilicia, care vor face obiectul unei deportări speciale (deși, aflându-se în regiuni îndepărtate de front, nu puteau comite acte de spionaj sau de sabotaj), întrucât, spre deosebire de celelalte cazuri de strămutare, nu existau tabere de concentrare sau centre de primire. În Anatolia apuseană, deportarea a fost concepută ca o dispariție eșalonată. În urma experienței dobândite, deportarea se face acum mai organizat, mai rafinat, fără grabă, cu o aparență de legalitate, va fi deci mai cinică și mai ipocrită.

Vilayetul Angora: 95.000 de armeni, majoritatea celor din orașul Angora fiind catolici, iar cei mai mulți nevorbind armeana și nefiind implicați în mișcarea politică. Refuzând să organizeze deportarea armenilor din vilayetul său, unde aceștia

controlau finanțele și comerțul, valiul este demis și armenii sunt arestați și predați Organizației speciale, care-i masacrează. La sfârșitul lui august, la intervenția Nunțiului Papal și a ambasadorului Austriei, armenii catolici sunt doar deportați la Konya și la Adana, ca și cei protestanți, pentru care intervine ambasadorul american Morgenthau. Ei vor urma, însă, soarta armenilor ortodocși arestați încă de la sfârșitul lui iulie, în vreme ce femeile și copiii care acceptă convertirea la islamism beneficiază de eliberare, urmată de distribuirea la familii de turci. La Kayseri (Cesareea), unde locuiesc 30.000 de armeni, bărbații sunt masacrați pe drumul spre Sivas, iar femeile și copiii iau calea deportării. Muttasarıful din Yozgat, Kemal, îi masacrează la sfârșitul lui iulie pe armeni și va fi, după armistițiu, singurul dintre acuzați care, tradus în fața justiției, va fi spânzurat. Supraviețuitorii deportării din Yozgat ajung, la începutul lui septembrie, la Tars.

Vilayetul Konya: 25.000 de armeni protejați de valiul Celal Bey care, întrucât refuzase să execute ordinele, este înlocuit cu Atif Rıza.

Vilayetul Bursa și sancakul Izmit: deportarea este concepută ca o operație financiară, familiile avute beneficiind de un răgaz, după care sunt silite să-și vândă statului bunurile. Bursa este unul dintre ultimele orașe din Anatolia în care se primește Ordinul de deportare. Peste 100.000 de armeni sunt deportați pe calea ferată, prin Konya, până la Bozanti.

Vilayetul Kastamonu: soarta celor 14.000 de armeni nu este cunoscută.

Notabilitățile turce ale orașului Çangırı din vilayet, în frunte cu muftiul, au apelat la primarul Reșit Pașa: *„Armenii din vilayetele învecinate, împreună cu copiii lor, sunt mânați ca vitele spre munții din apropiere și acolo sunt căsăpiți. Nu dorim ca în vilayetul nostru să se petreacă astfel de fapte, ne temem de pedeapsa lui Allah. Statul trebuie condus cu rațiune, nu cu cruzime. Vă rugăm să preîntâmpinați făptuirea de asemenea masacre în vilayetul nostru.“*

Smyrna (**Izmir**): oraș cu majoritate greacă și cu 15.000 de armeni (plus 10.000 în împrejurimi), în care valiul Rahmi Bey refuză să execute Ordinul de deportare pentru a nu-i neliniști pe greci și îi arestează doar pe notabili și pe șefii politici. Colonelul Liman von Sanders, cea mai înaltă autoritate militară germană din imperiu, aflat în garnizoana din Smyrna cu Armata a 5-a, amenință să intervină cu trupele și Ordinul de deportare este anulat.

Constantinopol: cei 150.000 de armeni sunt cruțați din prudență politică, însă în cursul războiului vor fi supuși la persecuții și la taxe multiple. Sunt expulzați numai refugiații veniți din interiorul țării. Ceilalți armeni din districtele Turciei europene, circa 35.000, vor fi deportați cu trenul în vagoane de marfă sau de animale, după ce li se încasează costul călătoriei, și debarcați în tabere improvizate în jurul gărilor. După o așteptare de mai multe săptămâni, fără a fi hrăniți, deportații, dintre care cei mai mulți sunt femei și copii, vor fi îmbarcați din nou și expediați pe linia ferată cu destinația Angora, întreruptă însă la Bozanti, unde era în construcție tunelul din munții Taurus. Din Adrianopol, de unde armenii sunt expulzați încă din aprilie în Bulgaria, ultimii deportați pleacă la 20 octombrie.

În Cilicia, deportarea începută în aprilie la Zeytun continuă în mai cu evacuarea localităților subordonate Adanei și Marașului, a celor din regiunile Ayintab, Killis, Alep. Deportații din Konya sunt aduși în august în Cilicia cu alte convoaie. Cei din Tars sunt eșalonați din 20 iulie până la începutul lui septembrie, cei din Mersin pleacă în august, iar cei din Adana - în septembrie. Evacuările din Maraș se întind pe perioada

unui an: catolicii și protestanții rămân până în iunie 1916, iar 6.000 de alți armeni primesc permisiunea să rămână în oraș.

Vilayetul Adana: dintre cei 25-30.000 de armeni, 6.000 sunt deportați la începutul lui septembrie, iar peste 15.000 - la sfârșitul lunii. Deportații din Adana se alătură celor din Anatolia, dar aglomerația și confuzia iscate duc la suspendarea deportării pentru câteva luni.

Vilayetul Alep și sancakul Urfa: doar cele șase sate din jebelul Musa și orașul Ayintab sunt dominate de armeni. Până în iulie, ei sunt protejați de valiul Celal Bey. Locuitorilor din jebelul Musa, ordinul le este comunicat la 13 iulie, însă ei se retrag în munți, unde vor rezista celor 15.000 de militari turci care îi vor asedia timp de 53 de zile, până când cei 4.000 de supraviețuitori sunt transportați la Port Said cu două nave franceze și cu un crucișător englez. La Ayintab, celor 32.000 de armeni dintr-o populație de 70.000 le vine rândul la 30 iulie: de la acea dată, zilnic pornește câte un convoi spre Alep. În nordul provinciei Alep, al cărei vali îi cruțase pe armeni până în iulie, prin orașul Ayintab, aflat la răscrucea drumului Anatoliei și a celui dinspre valea Eufratului spre Siria, trec convoaie de deportați din vilayetele răsăritene. Locuitorilor din Ayintab li se interzice să-i ajute pe supraviețuitori, pentru ca apoi să fie deportați și ei. La Urfa, în estul vilayetului Alep, cei 28.000 de armeni decid să reziste baricadați în cartierele lor, însă armata îi asediază și, străpungând blocajul, dezlănțuiește un carnaj ai cărui supraviețuitori vor fi și ei deportați sau masacrați.

Din iulie până în noiembrie 1915, circa 200-300.000 de armeni parcurg drumul morții lente spre Alep.

Taberele de concentrare

Alepul este ales ca placă turnantă a deportărilor, întrucât se află la răspântia drumurilor Turciei asiatice și este un nod feroviar. De aici, 500.000 de armeni deportați urmează să fie expediați spre sud, în deșertul Siriei, și spre est, în deșertul Mesopotamiei. Spre sud, calea ferată traversează Siria, ajungând la Beirut și la Medina. Spre est, calea ferată ajunge până la Ras ul-Ayn.

Primele convoaie sosesc în luna mai 1915, din munții Ciliciei. În august, sosesc cele dintâi convoaie din Anatolia, care sunt duse în taberele prevăzute în împrejurimi, în care, în lipsa hranei și a îngrijirilor, sute de morți rămân zilnic printre ceilalți, agonizanți.

Deportații sunt repartizați o parte spre Siria, unde sunt organizate tabere de concentrare la Hamāh, la Homs și la Damasc. Din august 1915, se strâng aici 130.000 de refugiați, dintre care unii vor supraviețui și vor fi repartizați în Cilicia, în principal fiind mânați spre est, de-a lungul Eufratului.

Această ultimă perioadă a genocidului va fi cumplită: armenii sunt împinși etapă cu etapă, privați de alimentație, spre deșert sau aiurea, până cad morți, după săptămâni și luni de suferință. Supraviețuitorii parcurg peste o mie de kilometri pe jos, adevărate schelete fantomatice, dezorientate, zdrențuite, cerșind o bucată de pâine, o gură de apă, un pumn de iarbă. Guvernul lasă selecția naturală să-și joace rolul diminuând numărul deportaților până la dispariție.

Același Rafael de Nogales, venezueleanul pe care l-am citat anterior, consemnează în cartea lui aspecte ale deportării

la care a fost martor imparțial: *„Odată cu scurgerea timpului, deportările creșteau în frecvență și în volum, până ce, spre sfârșitul lui august, nu se mai vedea nimic altceva de-a lungul șoselei care ducea la Mamuret decât șuvoaie interminabile de tot soiul de vehicule și animale de povară, înconjurate și urmate de un torent de bărbați, femei și copii mizerabili și zdrențuiți, în drumul lor din acele provincii care n-au fost răsfățate cu masacre desăvârșite, ci numai cu deportări. Era cumplit să-i vezi pe cei răzlețiți și rămași în spate. După ce se târau o vreme ca niște animale rănite, țipând după familiile lor, în cele din urmă cădeau la marginea drumului ca să moară și să devină hoituri. Printre ei, am văzut mulți bătrâni, multe femei vârstnice, purtând în brațele lor scheletice câte un strănepot, poate că ultimul supraviețuitor al unei familii odinioară numeroase. Am văzut copii acoperiți de răni oribile, cu ochii supurând și înnegriți de muște, cărând câte un frate mai mic, mort sau nou-născut, a cărui mamă murise pe drum. Octogenari târând după ei prin praf câte o saltea sau o plapumă jegoasă care fâlfâia, ori mestecând, cu gingiile fără dinți, din lipsă de alimente, un smoc de iarbă, ori sugând un os smuls din vreun stârv, erau imagini obișnuite. Acei deportați care fuseseră în stare să salveze ceva bani sau giuvaeruri erau sistematic deposedați de acestea de către gardieni, care cereau mită chiar și pentru permisiunea de a bea dintr-un izvor de la marginea drumului. De regulă, cei care aveau o căruță trebuiau s-o abandoneze cu tot conținutul după câteva zile din cauza tâlharilor care se năpusteau noaptea și furau animale. Cei care închiriaseră căruțe constatau curând că surugiii osteneau să mai însoțească procesiunea. Ca urmare, când caravanele au ajuns, în cele din urmă, la Alep, mulți dintre deportați au trebuit să cerșească din ușă în ușă o bucată de pâine, întrucât așa-numita pâine* vesika*, pe care guvernul le-o distribuia la trei sau patru zile o dată, nu era suficientă ca să-i sature. De obicei, dormeau noaptea sub cerul liber sau erau îngrămădiți ca vitele în tabere insalubre, împrejmuite cu garduri de sârmă; așa a fost, de exemplu, la Kadmeh. Bineînțeles, acele lagăre de concentrare deveneau curând centre de infectare care produceau tot felul de boli contagioase, inclusiv tifos și variolă. Cum epidemiile se înmulțeau, taberele și drumurile s-au întesat cu cadavre care atrăgeau hienele din deșert; iar șacalii erau atât de mulți, încât chiar și în cursul zilei puteau fi văzuți hrănindu-se din hoituri. Uneori, mi s-a spus, ei se înfruptau și din muribunzi. Mi-aduc aminte de un caz în care animalele au sfâșiat un prunc în bucăți în timp ce acela dormea alături de maică-sa. Când ea s-a trezit, a înnebunit și s-a oprit țipând la ușa spitalului, cu frânturi din copilul său în brațele ei.“*

Taberele se întind de-a lungul Eufratului, în jurul micilor târguri: Meskene, Raqqa, Ziaret, Semga și mai ales Deir ez-Zor, care va rămâne emblematic pentru genocid, drept cea mai mare hecatombă de cadavre. După câteva luni, din cei 60.000 adunați în tabere, rămân doar câteva mii.

La începutul anului 1916, când se constată că există supraviețuitori, se decide lichidarea lor. La Ras ul-Ayn, cap de linie ferată, kaymakamul refuză să-i ucidă, punându-i în schimb la muncă, până în februarie, când Cevdet, fostul vali de Van, transferat la Adana, ordonă masacrarea lor cu ajutorul *ceté*-elor care îi vor duce în deșert și îi vor ucide. La nord de Alep, între Ayran și Intilli, bărbații sunt opriți la lucrările de cale ferată, împreună cu familiile lor - în total 50.000 de persoane, și tot Cevdet îi va descoperi și îi va trimite la Ayintab și la Maraș, unde aceștia nu vor mai ajunge, fiind măcelăriți pe parcurs. Armenii din Deir ez-Zor, între o sută și două sute de mii, sunt expediați, în august, spre Mosul, dar vor muri în deșert, înghesuiți în grote în care li se va da foc de vii.

Generalul nord-american James Gutherie Harbord, responsabilul unei comisii de anchetă în Anatolia și în Caucaz, conchidea: *„Masacrele și deportările au fost organizate în primăvara lui 1915 pe baza unui sistem bine pus la punct, militarii trecând dintr-un oraș în altul. Rapoartele oficiale ale Guvernului Turc indică 1.100.000 de persoane deportate. Tinerii au fost convocați, în fiecare sat, la sediul administrativ, înainte de a fi îndepărtați pentru a fi uciși. Câteva zile mai târziu, femei, bătrâni și copii au fost deportați spre ceea ce Talaat Pașa a numit «colonii agricole», peste Platoul Armean, spre văile infestate de malarie ale Eufratului și spre nisipurile încinse ale Siriei și ale Arabiei. Mutilările, violurile, torturile, crimele au împânzit pentru totdeauna sutele de văi armenești, iar cine călătorește prin aceste regiuni arareori nu întâlnește urmele celei mai monstruoase crime din toate timpurile.“*

La sfârșitul lui decembrie 1915, deportarea era încheiată. 500.000 de oameni se aflau într-un triunghi format de Alep, Damasc și Eufrat și care putea fi, eventual, Noua Armenie, însă climatul deșertului însemna pentru populația epuizată și înfometată dispariția, ceea ce, în fapt, făcea parte din chiar planul guvernului.

În septembrie 1916, nu mai existau decât 150.000 de supraviețuitori dispersați de-a lungul Eufratului, între Meskene și Deir ez-Zor, amenințați cu pieirea în pragul iernii. Ceilalți, plecați din Alep sau, ocolind Alepul, mânați spre Ras ul-Ayn, au fost eliminați în trei masacre colective: Intilli, Ras ul-Ayn, Deir ez-Zor.

La sfârșitul lui 1916, genocidul, practic, se terminase. Conform rapoartelor consulilor germani, în primăvara lui 1917, la Alep, se aflau 45.000 de deportați (dintre care 35.000 în stare critică), la Damasc - 30.000 (cei mai mulți în stare lamentabilă), iar la Mosul - 8.000 (în special femei și copii).

Printr-un decret din 10 august 1916, care includea și măsuri de restructurare a organizării religioase armenești, Constituția Națională Armeană din 1863 a fost abolită, violându-se astfel articolul 62 al Tratatului de la Berlin asupra libertății cultelor. Prin aceasta, se rupea legătura dintre Patriarhul din Constantinopol și Catolicosul din Ecimiadzin, Ghevorg V Surenianț, care, la 22 aprilie 1915, se adresase Președintelui S.U.A. și Regelui Italiei (apelul a fost susținut de ambasadorii Rusiei la Washington și la Roma), iar la 6 mai îi telefonase lui Raymond Poincaré, Prim-ministrul francez, exprimându-și îngrijorarea; erau suprimate Patriarhiile de Constantinopol și de Ierusalim, iar Patriarhul din Constantinopol, Zaven, era arestat.

Măsurile acestea urmăreau desăvârșirea deportărilor, pentru a se stinge definitiv Chestiunea armeană. Trei săptămâni mai târziu, ambasadorul german din Constantinopol transmitea la Berlin un rezumat al operațiilor: *„Noua lege finalizează măsurile guvernului, destinate să-i distrugă pe armenii otomani ca națiune vie. După deportările în masă, uciderea bărbaților, islamizarea forțată a supraviețuitorilor și a copiilor, a avut loc confiscarea bunurilor, iar acum, dizlocarea comunităților politice.“* Este evident că deciziile de deportare și consecințele acestora se datorau unui guvern care dispunea de o administrație obedientă și disciplinată. Argumentul lui Menteșe Halil, Președintele Camerei Otomane, adresat, parcă în replică, ambasadorului german, nu va fi, de aceea, convingător: *„Guvernul nu aprobă masacrele și celelalte atrocități, dar nu întotdeauna este în măsură să împiedice excesele comise de mase, iar autoritățile subordonate au comis erori în cursul executării măsurilor de deportare“*.

Când statul pretinde că exterminarea armenilor a fost nu o politică deliberată, ci un șir de evenimente izolate neinten-

ționate, pe timp de război, în cursul unei deportări „normale“, este, totuși, greu de explicat cum se face că într-un singur an, 1915, au murit între 300.000 și 600.000 de persoane (conform surselor oficiale otomane), ca rezultat al bolilor, al atacurilor răzlețe și al condițiilor de război, ceea ce nu a alarmat nicicum autoritățile centrale.

> O evidență incriminatoare, confirmând că intenția, dincolo de deportare, fusese genocidul, vine de la Andreas David Mordtmann, consulul-general german din Constantinopol. În raportul său din 30 iunie 1915, el scria că directorul poliției, Ismail Canpolat, arătând spre hartă, îi spusese că deportarea armenilor avea să se extindă la întreaga Anatolie. Rememorând că, în urmă cu câteva săptămâni, Talaat afirmase că *„ceea ce discutăm acum este eliminarea armenilor“*, Mordtmann conchidea: *„Asta nu se poate explica prin necesități militare“*.

La l ianuarie 1917, Guvernul Otoman punea punct final Chestiunii armene și denunța articolul 61 al Tratatului de la Berlin ca fiind fără obiect, întrucât populația armeană încetase să mai existe în Imperiul Otoman. La 4 februarie, Talaat devenea Mare Vizir (prim-ministru), afirmând în discursul său din Parlament, la 15 februarie, că guvernul intenționa să dea fiecărui cetățean toate drepturile constituționale.

Când ambasadorul S.U.A. la Constantinopol, Morgenthau, la părăsirea postului, într-o ultimă întrevedere cu Talaat, îl întrebă: *„Și armenii?“,* răspunsul a fost: *„La ce bun să mai vorbim de ei?! I-am lichidat, s-a sfârșit.“* Iar la 24 februarie, Talaat declara noului ambasador german, Richard von Kühlmann, că i-a informat pe capii Bisericii Armene de faptul că măsurile luate, în ultimii doi ani, împotriva armenilor din rațiuni de securitate vor fi abandonate. Dar asta nu includea și victimele.

Uciderea pruncilor

Genocidul, fiind exterminarea unei întregi comunități fie etnice, fie religioase, indiferent de sex ori de vârstă, include printre victimele sale copii, mai inocenți chiar decât adulții. Dacă turcii contemporani încearcă să justifice ororile din Anatolia anilor 1915-18 prin presupuse trădări și complicități cu inamicul ale bărbaților armeni, în cazul copiilor crima nu mai poate fi nicicum legitimată.

În vreme ce masacrele anterioare, îndeosebi cele din 1894-96, ocoliseră întrucâtva femeile și copiii, planul de exterminare al Junilor Turci a inclus și aceste categorii. Populația armeană se revigorase între timp, reorganizându-se ca o comunitate viabilă, încât noii conducători ai Imperiului Otoman, care puseseră la cale lichidarea ei totală, erau îndreptățiți să-și propună eliminarea oricărei eventuale șanse de reviriment, încurajați mai cu seamă de exemplul precedent al impunității. Or, aceasta se putea obține retezând vlăstarele din care națiunea și-ar fi putut asigura continuitatea. Pe de altă parte, însă, conștienți de valoarea genei etnice a copiilor de armeni, ittihadiștii au cruțat, acolo unde a fost posibil, orfani care, după convertirea lor la mahomedanism, aveau să fie crescuți ca turci, un aspect nu mai puțin fatal pentru națiunea armeană.

Marea majoritate a copiilor implicați în strămutări și în deportări au împărtășit soarta femeilor și a bătrânilor din convoaiele în care erau incluși, pierind din cauza privațiunilor, a epuizării, a inaniției, a bolilor, a epidemiilor. Alții au căzut victime masacrelor locale de pe teritoriul imperiului, în cursul cărora populația musulmană rurală, susținând bandele de criminali recrutați ad-hoc, pricinuia, cu topoare, cu ciocane,

cu măciuci, cu coase, cu hârlețe, morți mai agonizante decât cele produse de armele de foc.

În multe cazuri, copiii au fost supuși în grup unor forme distincte, diferențiate de omor în masă. Astfel, în timp ce în vilayetele Bitlis și Van (cu excepția orașului Van) aproape întreaga populație, inclusiv copiii, fără a mai fi deportată a fost nimicită la fața locului, în vilayetul Trabzon, din care convoaie de armeni aveau să fie purtate în exil, mii de copii au fost lăsați pe loc, iar în vilayetul Erzurum sute de copii au constituit de asemenea o țintă separată. În deșertul Mesopotamiei, mii de alți copii emaciați și scheletici, supraviețuind în cursul deportărilor, au format și ei o categorie aparte.

Conform decretelor guvernamentale, erau considerați copii toți cei – de sex masculin sau feminin – în vârstă de până la 13 ani. Principalele metode utilizate în uciderea copiilor au fost: înecarea, arderea de vii, siluirea în grup urmată de omorâre.

Toate aceste forme au fost aplicate în Trabzon, capitală a vilayetului omonim și port la Marea Neagră. Doctorul Ali Saib, director al sănătății publice, a otrăvit sistematic copii armeni și a dispus de aruncarea în mare a celor rezistenți, ca de altfel și a cadavrelor. Spitalul de Cruce Roșie, în care aveau loc aceste atrocități, fusese transformat într-o casă de plăceri pentru guvernatorul-general Cemal Azmi: aici erau adăpostite 15 tinere frecvent folosite în orgii sexuale și care, în cele din urmă, aveau să fie ucise. După război, când se refugiase la Berlin, Azmi i-a mărturisit unui tânăr armean împrietenit cu fiul său și pe care-l credea turc: *„Am ales câteva dintre cele mai drăguțe armence între 10 și 13 ani și le-am făcut cadou băiatului meu* [care avea 14 ani]*; pe celelalte, le-am azvârlit în mare.“* Plăceri sexuale similare și-au oferit și alți demnitari de partid, ca Yenibahçeli Nail, comisar al C.U.P. în Trabzon, care –

conform consulului american Oscar S. Heizer – *„ținea zece dintre cele mai frumoase fete într-o casă din centrul orașului“*. Tribunalul Militar care, la sfârșitul războiului, avea să-i judece pe culpabili constata violarea în serie a victimelor neajutorate și releva că *„tinere fete au fost deflorate în spitalul care se presupunea să aibă o misiune umanitară“*. Copiii erau înecați atât în mare, cât și în râul care curgea prin vilayet, Değirmendere, Azmi autorizând aplicarea acestei metode pe tot cuprinsul provinciei sale. Același consul Heizer raporta la Washington: *„Șlepurile erau încărcate cu trupuri de femei și de copii, care apoi aveau să fie aruncate de mare pe plaja de sub zidurile mănăstirii italienești din Trabzon și, acolo unde erau găsite, îngropate în nisip de către grecoaice.“* Iar consulul italian Gorrini releva într-un raport detaliat: *„Copiii au fost smulși de la familiile lor, încărcați cu sutele, doar în cămăși, pe vase, apoi naufragiați și înecați în Marea Neagră și în râul Değirmendere - acestea sunt amintirile mele de neșters din Trabzon, amintiri care și acum, după o lună, îmi chinuiesc sufletul și aproape că mă fac să-mi pierd mințile…“* Telegrame cifrate expediate la Viena și la Berlin de consulul Austro-Ungariei, Ernst von Kwiatkowski, și respectiv de consulul Germaniei, Heinrich Begfeld, deci din țări aliate Turciei Otomane, se refereau la *„femei și copii încărcați pe șlepuri duse în largul mării și înecați acolo“*.

În defileul Kemakh de pe fluviul Eufrat, la 50 km sud-vest de orașul Erzincan în care 20-25.000 de armeni au fost uciși cu ajutorul briganzilor regimentului de cavalerie 86 al diviziei 29 din corpul 9 al Armatei a 3-a, încartiruiți în Erzurum, *„sute de copii au fost spintecați de turci cu baionetele și aruncați în Eufrat“*, relata ambasadorul Morgenthau pe baza unui raport consular.

Pe cursul inferior al Eufratului, în care au fost înecați numeroși copii, Mustafa Sidki, șeful poliției din Deir ez-Zor, a ales, la 10 august 1916, cele mai drăguțe fete dintr-un convoi de deportați, pe care, împreună cu complicii săi, ducându-le pe un pod, le-au violat și apoi le-au înecat azvârlindu-le în fluviu. Același Sidki, la 24 octombrie 1916, a ordonat ca două mii de orfani să fie duși, cu mâinile și cu picioarele legate, pe malul apei și aruncați doi câte doi, spre desfătarea sa la vederea înecării copiilor.

Operația de înecare nu se limita la mare și la râuri, ci era extinsă în lacuri. În vilayetul Harput, copiii erau comasați, după lichidarea familiilor lor, în orfelinate care au servit drept locuri de tranzit spre lacul Gölcük, aflat la 30 km de capitala provinciei, pentru a fi înecați acolo. Mii de copii au fost căsăpiți pe malul lacului și apoi aruncați în apă.

Din Trabzon, ca și din alte părți ale Anatoliei, numeroase fete au fost transportate la Constantinopol în diverse scopuri, inclusiv sexuale. Erau selectate școlărițe armene și puse la dispoziția ofițerilor încazarmați în orașe. În deșertul Mesopotamiei, violul era o rutină: conform unui supraviețuitor, primarul din Ras ul-Ayn, Hüseyin Bey, un cecen, se fălea că violase între 50 și 60 de tinere armene, la concurență cu cei doi fii ai săi.

Bisericile armenești erau transformate ad-hoc în bordeluri pentru uzul militarilor otomani care violau acolo în masă armence. Așa s-a întâmplat, de pildă, la Urfa, unde chiar și jandarmi și civili turci își alegeau fete pentru satisfacerea poftelor. Un oficial otoman a afirmat că 95 din 100 de soldați au murit de epuizare și de boală din cauza violurilor excesive. La Bitlis, 300 de tinere din cele mai bune familii au fost duse în biserică, la care poposeau toate regimentele în drum prin oraș, curând lăcașul devenind un focar de maladii venerice, în care toate fetele fuseseră infectate. Comandantul Bitlisului a

decis să le pedepsească pe tinere că decimau forțele vitale din Armata Otomană îmbolnăvindu-i pe fiii patriei, drept care acelea au fost fie otrăvite, fie ucise direct. Un caz de otrăvire în masă a copiilor a fost înregistrat în localitatea Egin (Agn) din vilayetul Harput, în care un doctor și un farmacist au pus la cale otrăvirea a 500 de orfani armeni adunați de pe întreg cuprinsul provinciei, după care medical turc a spus: *„Armenii nu au morminte; Eufratul este cimitirul lor“*.

Abuzul sexual nu era limitat la fete. Un farmacist elvețian care se afla în Urfa și călătorise prin regiune a declarat că violurile homosexuale aveau loc atât în conjuncție cu genocidul, cât și în casele musulmane în care fuseseră adoptați copii armeni: *„Mult timp după ce omorurile au încetat, violurile, deflorarea virginelor și alte forme de acte sexuale, în special implicând băieți tineri, au continuat“*. În vilayetul Ankara, în apropierea satului Baș Ayaș, doi criminali, brigandul Deli Hasan și jandarmul Ibrahim, au violat 12 băieți între 12 și 14 ani și după aceea i-au ucis, cei care nu mureau imediat fiind torturați până ce își dădeau sufletul.

Pentru a elimina complet populația armeană, după lichidarea adulților trebuia distrus segmentul infantil, iar cea mai economică formulă era mistuirea în foc. Un instrument neîndurător de nimicire avea să se dovedească eficient și în acest scop: bandele de pușcăriași eliberați, kurzii localnici, cecenii din Caucaz - toți nutrind ură față de armeni, deoarece proiectau asupra acestora animozitățile lor anticreștine provocate de conflictele cu rușii sau cu popoarele balcanice, care-i alungaseră din acele ținuturi. În patru vilayete – Diyarbakır, Harput, Bitlis, Alep – arderea în masă a fost aplicată cu ferocitate.

În Diyarbakır, dr. Mehmed Reșid, guvernatorul-general al vilayetului, de origine cercheză, a închis 800 de copii într-o clădire căreia apoi i-a dat foc. În Furuncular, district din Malatya

în vilayetul Harput, jandarmii au ars de vii, în câteva minute, într-o groapă uriașă săpată ad-hoc într-un loc numit… „Grădina Copiilor“, până la 100 de prunci între 3 și 4 ani. În același vilayet Harput, au fost arși 800 de copii aduși din Palu, vilayetul Diyarbakır.

În cursul unui marș pornit din Deir ez-Zor spre două tabere din deșert, 5.000 de copii dintre cei 60.000 de armeni deportați au fost strânși în clădirea unui orfelinat, apoi purtați în grupuri spre un loc aflat la o oră depărtare de oraș, în care au fost stropiți cu petrol și li s-a dat foc. Eitan Belkiad, ofițer în Armata a 4-a, a fost martor ocular al faptei: *„Soldați cerchezi le-au poruncit armenilor să adune ciulini și mărăcini și să le stivuiască într-o piramidă, după care i-au legat pe toți, aproape cinci mii de suflete, mână la mână, i-au desfășurat în cerc în jurul mormanului și le-au dat foc într-un incendiu care s-a înălțat spre cer odată cu țipetele celor mistuiți de flăcări… Două zile mai târziu, m-am întors în acel loc și am văzut trupurile carbonizate a mii de ființe umane.“*

Colonelul Ludwig Schraudenbach, comandant al unei divizii otomane care opera în Mesopotamia, avea să scrie în memoriile sale cum copiii erau legați între două panouri de lemn, după care li se dădea foc. O amplă ardere în masă a copiilor a fost făptuită în vilayetul Bitlis al cărui guvernator general era Mustafa Abdülhalik Renda, cumnat al lui Talaat. Acesta a adunat 1.000 de copii cărora le-a dat foc în prezența notabilităților și a unei mulțimi de mahomedani, strigând totodată: *„Trebuie să ștergem odată pentru totdeauna numele de armean din vilayetele acestea, spre siguranța Turciei“*. Corpurile incinerate, ca și cele ale cărora erau încă în viață, au fost aruncate în șanțuri special pregătite, și vreme de câteva zile după aceea acolo se puteau încă auzi gemete.

Misionara suedeză Alma Johansson, care conducea un orfelinat german în Muș, a raportat arderea de vii a copiilor laolaltă cu personalul orfelinatului. Medicul german D. H. Stoffels din Corpurile expediționare persane a raportat consulului austriac din Trabzon că, în localitățile armenești întâlnite pe drumul său spre Mosul, a văzut, în case și în biserici, corpuri de copii și de femei, arse și descompuse. Medicul George B. Hyde de la Crucea Roșie americană, care s-a aflat în Cilicia în 1919, a informat, anul următor, Departamentul de Stat și pe senatorul Warren Harding, care curând avea să fie ales Președinte al S. U. A., asupra victimizării copiilor armeni în timpul războiului, afirmând că a tratat *„câteva sute de copii creștini de ambele sexe în vârstă de la 5 la 12 ani, pe care turcii îi maltrataseră cu brutalitate“* și apreciind că *„nouă din zece astfel de victime ale sălbăticiei turcești trebuie să fi sucombat“*.

Probabil că cea mai tranșantă mărturie aparține generalului Mahmud Vehib, comandantul-șef al Armatei a 3-a din februarie 1916. Ofițer de carieră, el a dezavuat crimele comise și, atunci când soldații armeni dintr-un batalion de muncă au fost măcelăriți, a dispus să fie întreprinse investigații, a alcătuit o Curte Marțială și a ordonat executarea a două persoane acuzate de acele omoruri. Într-un raport postbelic pregătit la cererea Tribunalului Militar, el a menționat: *„În satul Çurig aflat la 5 km nord de Muș, s-au ars de vii femei și copii de armeni“,* ale căror cadavre le văzuse personal, și a conchis: *„Greu se poate găsi în Islam o paralelă la asemenea atrocități și sălbăticii“*.

Soarta copiilor în cursul genocidului armean este relevantă și în privința supraviețuitorilor. Mii de băieți au fost adoptați și crescuți ca turci, zeci de mii de fete au fost absorbite în națiunea turcă în chip de servitoare, de concubine în haremuri sau de soții legitime după convertirea la Islam. Numeroși

alți copii au rămas în orfelinate. De aceea, tabloul complet al situației copiilor și, în general, cel al victimelor genocidului nu poate fi obținut decât ținând seamă de acești înstrăinați de neam, în definitiv - pierderi umane ale națiunii armene.

Luptele de autoapărare

Afirmația că armenii s-ar fi răzvrătit nu are niciun temei. Voluntarii armeni care au luptat alături de ruși în Caucaz proveneau din populația Armeniei răsăritene, iar puținii care au trecut frontiera din Armenia apuseană n-au făcut decât să se alăture conaționalilor lor din Caucaz. În Imperiul Otoman, pretutindeni unde au luptat, armenii au făcut-o ca să se apere, adesea fără arme, împotriva atrocităților declanșate de autorități.

Revoltele n-au izbucnit decât în șase orașe depărtate între ele, la date diferite, ceea ce dovedește absența vreunei legături între ele: Muș - începutul lui martie 1915, Zeytun - 25 martie, Van - 20 aprilie, Șabin-Karahisar - 3 iulie, Suweida (Musa) - 30 iulie, Urfa - l octombrie. Înainte de efectuarea deportărilor, au avut loc trei revolte: la Muș, la Zeytun și la Van, în primele două cazuri fiind vorba doar de niște ciocniri între jandarmi și dezertori, frecvente chiar și în timp de pace. Revoltele din Van și din Șabin-Karahisar au izbucnit în timp ce în Van și în Erzurum se comiseseră masacre, deci au fost, în fapt, acte de autoapărare. Revoltele din Suweida și din Urfa au coincis cu perioada culminantă a deportărilor, fiind acte de disperare ale unor oameni care au recurs la arme ca la ultima soluție pentru a nu muri.

Teza răzvrătirii, lansată de presă în interviul acordat la Copenhaga publicației „Extrabladet“ de către Ali Rıfat Bey, membru al Comitetului *Unire și Progres,* n-a fost niciodată susținută de Guvernul Otoman. Rıfat vorbea de o conjurație a tuturor armenilor din imperiu, care amenința existența țării și ar fi putut face să cadă Constantinopolul în mâinile Aliaților. Conjurația pe care o menționa el, punând organizarea pe seama englezilor, nu putea fi, în orice caz, decât una arabă, judecând după numele capului răzvrătiților, pe care îl citează, Șeyh Abd-ul-Kerim. La 4 iulie 1915, Guvernul Otoman nega crimele, dar și provocările armenești: *„Este complet fals că în Turcia au fost comise asasinate sau masacre împotriva armenilor (cum afirmă guvernele Antantei în nota Agenției Havas din 24 mai). Armenii din Erzurum, Tercan, Egin, Sasun, Bitlis, Muș și din Cilicia n-au făcut absolut nimic care să fi putut tulbura ordinea și liniștea publică sau care să fi necesitat măsuri din partea guvernului.“*

După primele lupte de autoapărare, Guvernul Otoman îi învinuiește pe revoluționarii armeni de rezistență armată, pe care o invocă în apărarea sa: *„Guvernul ține mult să opereze aceste strămutări atât de ordonat pe cât îi permite situația militară. Primele transporturi s-au făcut în perfectă ordine, dar curând au apărut peste tot bande armenești înarmate, care, sub pretextul salvării coreligionarilor lor din mâinile turcilor, au atacat pe jandarmii din escortă, masacrându-i fără milă și provocând, astfel, dispersarea convoiului și pieirea celor care-l compuneau. Intervenția bandelor de revoluționari în cursul deplasării armenilor a cauzat acestora mai mult rău decât bine.“*

Din nou Rafael de Nogares, în ***Patru ani sub Semilună***, are o opinie proprie după cele văzute de el la fața locului: *„Ce mi s-a părut cel mai ciudat în privința acelor caravane, așa cum erau ele alcătuite din mii de deportați, a fost*

imaginea bărbaților: acei sute de netoți care îndurau asemenea orori resemnați, fără ca măcar unul dintre ei să fi avut suficientă cutezanță ca să se revolte împotriva celor patru sau cinci jandarmi care formau escorta unui convoi! Uneori, gardienii nici nu aveau cartușe. De ce, încă mă mir, în loc să se fi smiorcăit ca muierile, nu se răzvrăteau lașii aceia ca niște bărbați și nu zdrobeau mica lor escortă cu o singură lovitură, pentru a se năpusti, apoi, asupra garnizoanei anemice din Mamuret, în care erau arme și muniții din abundență? Odată aflați în posesia acelor stocuri, ei ar fi putut lesne să devină imediat stăpânii munților, iar ulterior, cu ajutorul crucișătoarelor engleze și franceze care patrulau în permanență în golful Alexandrettei, poate că ar fi cucerit întreg vilayetul Adanei și o parte din Alep. Dacă armenii otomani, în loc să fi pierdut timpul cu intrigi ridicole și cu o și mai ridicolă așteptare a Antantei pentru ca aceasta să acționeze, s-ar fi revoltat en masse *la început și, urmând exemplul popoarelor temerare, conștiente de superioritatea lor, ar fi atacat cu îndrăzneală la munte și la câmpie, hotărâți să-și câștige independența cu orice preț, Armenia ar fi fost astăzi liberă, ca Bulgaria, Serbia și Muntenegru; sau, dacă nu întrutotul liberă, cel puțin respectată și stimată chiar și de opresor."*

Dintre cele patru episoade de rezistentă, cele de la Șabin-Karahisar și de la Urfa s-au încheiat tragic, în vreme ce la Van și la Musa armenii au fost salvați de intervențiile Aliaților. Dacă Van și Musa au fost singurele excepții ale unei rezistențe armate, în schimb episodul de la Urfa, care a durat de la 19 august la l octombrie, când cei 6.000 de soldați ai lui Fakri Pașa, venit de la Diyarbakır, și cei 800 de oameni ai unui bey kurd au plătit cu viețile a șapte ofițeri și 400 de militari victoria asupra celor asediați, l-a făcut pe Fakri Pașa să exclame: *„Care ar fi fost soarta țării dacă armenii ar fi avut mai multe Urfa?!"*

Vulnerabilitatea populației armene provenea, în general, din constrângerile impuse de autorități și în care ea rămăsese blocată. În lipsa acestor constrângeri, vulnerabilitatea dispărea și a putut avea loc episodul de autoapărare din 1895-96 în Zeytun. Acesta a fost un triumf al populației reduse numeric asupra trupelor armate superioare, datorat omogenității armenilor în regiune și poziției topografice montane. Este semnificativ că, încă înainte de declararea formală a genocidului din 1915, ittihadiștii eliminaseră în primul rând majoritatea populației din Zeytun și din împrejurimi, conștienți de pericolul potențialului insurgent al acesteia.

Statistici generale

Cele trei regiuni din Imperiul Otoman populate de armeni în proporții de 10%-40% erau:

1. **Cilicia și nordul Siriei**: armenii formau 25% din populație, locuind în vilayetul Adana, în districtele muntoase din vilayetul Alep situate pe Taurus și pe Amanus (sancakul Maraș), iar în Siria și Mesopotamia - în districtele din Alep, Antiohia, Suweida, Kesab, Urfa, Ayintab, Killis, Iskenderun. Deportările în Cilicia au loc de la sfârșitul lui martie 1915 până în mai, iar în Siria - din mai până în octombrie.

2. **Anatolia răsăriteană**: 25% armeni (în regiunea platourilor înalte - 39%) în vilayetele Trabzon, Erzurum, Sivas, Harput, Diyarbakır, Van, Bitlis. Deportările (cu excepția Vanului) încep sporadic la sfârșitul lui mai și continuă, sistematic, după l iulie.

3. **Anatolia apuseană**: 10% armeni în muttasarıflıkul Izmit și în vilayetele Bursa, Angora, Konya, Kastamonu. Deportările au loc în perioada august-septembrie.

Populația armeană la începutul secolului XX:

Trabzon: 53.000 (2.500 catolici și l.000 protestanți) din 300.000 de creștini (populația totală - l.047.000 locuitori).

Erzurum: 215.000 din 227.000 de creștini (populația totală - 645.700).

Sivas: 165.000 din 271.000 de creștini (populația totală - l.056.500).

Harput: 168.000 din 174.000 de creștini (populația totală - 575.300).

Diyarbakır: 105.000 din 166.000 de creștini (populația totală - 471.500).

Van: 192.000 din 290.000 de creștini (populația totală - 542.000).

Bitlis: 180.000 din 195.000 de creștini (populația totală - 398.000).

Anatolia apuseană: 300.000 de locuitori repartizați astfel - Izmit 71.000, Bursa 90.000, Angora 67.500, Konya 25.000, Kastamonu 14.000, Aydın 27.000.

Numărul victimelor genocidului din 1915-1916 este furnizat de pastorul german Johannes Lepsius pe baza rapoartelor consulilor, a statisticilor sorei Beatrice Röhner și a propriilor sale investigații.

Conform Patriarhiei Armene din Constantinopol, în 1914 în Imperiul Otoman trăiau 1.845.450 de armeni. Din aceștia, 244.400 se refugiază în Caucaz și la Alexandria, 204.700 sunt scutiți de deportare, iar restul de l.396.350 sunt deportați. Lepsius admite că un milion de armeni au pierit, iar dintre cei 845.000 de supraviețuitori - 200.000 au rămas în locurile de origine, 245.000 s-au refugiat în Caucaz și dintre ei între

50.000 și 100.000 au murit, alți 200.000 s-au dispersat și cei 200.000 rămași în taberele de concentrare au fost islamizați. În a doua ediție a raportului său, publicată în 1919, Lepsius va aprecia la 1.100.000 numărul armenilor morți. Jumătate dintre aceștia erau femei și copii, care au murit de inaniție în tabere.

La 4 octombrie 1916, ambasada germană din Constantinopol aprecia că, din circa 2,1 milioane de armeni, 1,5 milioane au fost deportați, iar dintre aceștia - 800.000-l.000.000 au murit. În lipsa dosarelor de stare civilă, a registrelor de deportare, a listelor de morți, cifrele sunt aproximative. Operațiile de ajutorare întreprinse de consulii americani, germani și austrieci au evaluat 20.000 de supraviețuitori la Maraș, 25.000 la Sivas, 2.000 de orfani la Konya și l.350 la Alep, câteva sute la Harput, Merzifon, Kayseri, Tars, Bursa, Adana, Ayintab. Dacă se adaugă supraviețuitorii din celelalte tabere ale Siriei, cei 150.000 de armeni din Constantinopol și 20.000 din Smyrna, cei peste 200.000 de refugiați în Caucaz, se obține cifra de 600.000 de supraviețuitori. Numărul femeilor și al copiilor predați familiilor de turci sau triburilor kurde, greu de apreciat, ar putea fi estimat la 200.000.

În prefața volumului de documente britanice și americane ***The Treatment of Armenians in the Ottoman Empire*****,** prezentat de Vicontele James Bryce, la l iulie 1916, secretarului de stat britanic cu afacerile externe, istoricul Arnold Toynbee încerca să stabilească numărul victimelor genocidului. Luând ca cifră totală a locuitorilor armeni din Imperiul Otoman o medie între cea a Patriarhiei Armene – 2,1 milioane – și cea a Guvernului Otoman – 1,1 milioane –, el considera că numărul real trebuie să fie cuprins între 1,6 și 2 milioane, mai aproape de cel din urmă. Dintre cei scăpați de deportare, 182.000 au ajuns în Caucaz, 4.200 - în Egipt, iar la Constantinopol - au rămas circa 150.000. Numărul armenilor catolici, protestanți și islamizați

care au fost scutiți de deportare este greu de stabilit, întrucât mulți dintre ei au fost, totuși, asimilați cu armenii ortodocși. Admițând că armenii din Constantinopol, cei din Smyrna și refugiații însumau 350.000 de persoane, iar catolicii, protestanții și convertiții totalizau 250.000, numărul armenilor care au scăpat de la deportare nu depășește 600.000, ceea ce dă o cifră de l-1,2 milioane de victime.

Datele oficiale publicate după război de Ministerul de interne al Turciei menționează 800.000 de victime ucise în chip nemijlocit; dacă se adaugă zecile de mii de soldați armeni lichidați în cadrul armatei și cei pieriți în cursul deportării, se atinge un total de 1,5 milioane, care nu include sutele de mii de jertfe ale inaniției și ale epidemiilor după terminarea războiului.

Sintetizând numărul de jertfe date de armeni la sfârșitul secolului XIX și la începutul secolului XX, se obține următoarea situație:

1894-1896: 300.000 de victime în masacrele hamidiene;

1897-1914: 50-60.000 de morți;

1915-1916:1,6 milioane de victime ale genocidului Junilor Turci;

1916-1918: 500.000 de armeni uciși sau turcizați în haremuri și în orfelinate;

1918: 300.000 de armeni exterminați de trupele kemaliste în Cilicia, în Nakhigevan, la Kars și la Alexandrapol;

1918-1920: 350.000 de morți prin înfometare și din cauza epidemiilor în Armenia răsăriteană;

1922-1923: 200.000 de victime ale kemaliștilor în Cilicia, în incendiul din Smyrna și în alte localități din Anatolia.

Înainte de război, în Armenia apuseană trăiau 2.026.700 de armeni, iar după război rămăseseră 592.200 (nu se includ rezultatele masacrelor ciliciene din Turcia kemalistă în 1919-1923). În total, în decurs de trei decenii, neamul armean a pierdut peste 3,3 milioane de oameni, adică 60% din efectivul său.

Genocidul cultural

În Armenia istorică, ocupată de otomani, nu mai există armeni cu excepția criptoarmenilor și a armenilor musulmanizați. Pentru a șterge orice urmă de civilizație armeană de pe un teritoriu care a fost leagănul istoric al acestui neam, la sfârșitul deceniului 6 al secolului XX, Guvernul Turc a modificat 90% din denumirile orașelor, ale satelor și ale cătunelor din provinciile răsăritene. Au rămas doar toponime importante, ca *Van*, *Bitlis*, *Erzurum*. Armenii din Istanbul, unde ei se străduiesc să-și mențină specificul național, sunt tolerați fiindcă orașul n-a fost niciodată armenesc, așadar nu se pot ridica revendicări teritoriale asupra lui, iar edificiile și monumentele armenești sunt o prezență puternic implantată, cu neputință de escamotat din peisajul capitalei turcești.

În celelalte regiuni ale fostului Imperiu Otoman, au fost eliminate din vestigiile armenești trăsăturile distinctiv naționale. Biserici și mănăstiri armenești, simboluri vechi de 16 veacuri ale prezenței istorice a Armeniei, au fost ruinate sau distruse. Politica față de monumentele culturale armenești a luat mai multe forme:

– distrugerea intenționată a bisericilor, a clădirilor civile și a locuințelor prin incendiere și prin explozie în perioada 1915-1922: numai în 1915 artileria a distrus circa 30 de mănăstiri în regiunea dintre Van și Muș. În total, l.036 de biserici și de mănăstiri au fost complet, iar 691 - parțial distruse, dintr-

un inventar al Patriarhiei Armene de 1.639 de biserici parohiale, 700 de biserici monahale și 210 de mănăstiri;

– distrugerea ulterioară, dar conștientă a unor monumente prin tirul artileriei sau cu dinamita (în cadrul manevrelor Armatei Turce, bisericile armenești din estul țării erau o țintă convenabilă). Cele mai cunoscute exemple sunt: bazilica Tekor (secolele IV-V), mănăstirea Khtzkonk (secolul XI), bisericile Sf. Maria din Ani (secolul XIII), din Bagaran (secolul VII) și din Archelan (secolul XIII);

– distrugerea prin neglijență intenționată și prin încurajarea sătenilor: pietre prelucrate, folosite la placarea fațadelor, au fost reutilizate ca materiale prefabricate de localnici. Exemple: Zoradir (secolul VI), Abughamrenț din Ani (secolul X);

– transformarea bisericilor în moschei, în închisori, în hambare, în ferme, în muzee. Exemple: Kars (secolul X), Ordu, Varak (secolul VII);

– distrugerea prin lipsa întreținerii: toate edificiile sunt amenințate în acest fel. Exemple: biserica Sf. Cruce de pe insula Aghtamar din lacul Van (secolul X) – abia recent restaurată și transformată în muzeu, dar s-a interzis montarea crucii pe turlă (!) sau efectuarea de servicii religioase ocazionale – și catedrala din Ani (secolul X) - două monumente cu caracteristici unice în istoria arhitecturii creștine;

– demolarea pentru construirea de drumuri sau pentru realizarea de alte lucrări publice, cum este barajul Keban pe Eufrat. Exemplu: biserica Mântuitorului din Ani (secolul XI);

– neutralizarea identității armenești prin ștergerea inscripțiilor: aproape toate bisericile și fortificațiile din Cilicia, închisoarea din Ordu, școala principală din Istanbul;

– atribuirea intenționată a celor mai cunoscute monumente, de către istoricii de artă contemporani, arhitecturii medievale turce din epoca selgiucidă. Exemple: bisericile din Kars și din Aghtamar (secolul X);

Turcia violează dispozițiile articolelor 38-44 ale Tratatului de la Lausanne din 1923, care garantează și protejează drepturile minorităților: în Istanbul, este interzisă restaurarea, reconstruirea sau extinderea edificiilor armenești, iar bisericile sunt adesea confiscate sub pretextul preemțiunii.

Turcia a subscris la Pactul internațional asupra drepturilor civile și politice din Carta O. N. U. care, printre altele, recunoaște drepturile culturale ale minorităților; în 1965, a semnat Tratatul de la Haga din 1945 asupra conservării monumentelor culturale pe timp de război; iar la 7 ianuarie 1969, a semnat Tratatul internațional pentru conservarea monumentelor culturale, care include dispoziții privind îngrijirile necesare monumentelor culturale ale minorităților și conservarea lor.

Monumentele creștine din Turcia, aflate în zone izolate, sunt în permanență distruse de țărani, de nomazi sau de militari. Construcțiile rămase în picioare, supuse intemperiilor naturale și cutremurelor de pământ, vor dispărea în câteva generații dacă nu vor fi restaurate. Edificiile religioase armenești sunt puse sub jurisdicția Patriarhiei din Constantinopol, care ar putea organiza conservarea lor. Autoritățile nu interzic reparațiile, dar găsesc întotdeauna motive ca să nu le aprobe. Turcia deține, astăzi, pământuri și bunuri armenești ilegal acaparate în 1915 prin violarea Convenției asupra genocidului, a cărei semnatară este.

Cauzele genocidului

Dacă absența unui stat armean și izbucnirea războiului au constituit, în fapt, doar împrejurările favorizante, cauzele declanșării genocidului din 1915 au fost de ordin economic, politic, social, cultural, psihologic și ideologic.

Cauze economice: În condițiile dezvoltării industriale din epoca modernă, comerțul și meseriile au obținut întâietatea în viața economică, făcând să crească importanța armenilor, a grecilor și a evreilor, care controlau aceste domenii. Nereușind să câștige competiția printr-o concurență onestă și pașnică, otomanii au trecut la nimicirea lor fizică și, ținând seamă de nivelul economic scăzut al maselor, le-au incitat pe acestea să-i jefuiască de avutul lor pe cei destinați exterminării.

Cauze politice: În situația în care, la începutul secolului XX, Imperiul Otoman, odinioară întins de la Viena până în Persia, din Tunisia până în Peninsula Arabică și din Sudan până în Rusia, se restrânsese păstrând, practic, dintre teritoriile acaparate, doar pe cele arabe și armenești, otomanii se temeau că le vor pierde și pe acestea, îndeosebi când s-a întețit lupta de eliberare a arabilor și a armenilor. Dar, în vreme ce teritoriile arabe se aflau la extremitatea imperiului, cele armenești ocupau o poziție centrală și pierderea acestora ar fi putut deveni fatală din punct de vedere strategic. Totodată, o Armenie independentă ar fi izolat partea vestică a statului otoman de lumea turanică sau turcică, năruind visul naționaliștilor otomani de a crea un mare imperiu. Soluția găsită de aceștia, pentru a evita restaurarea statalității armene, a fost anihilarea completă a armenilor.

Cauze sociale: În Imperiul Otoman multinațional, turcii reprezentau o șesime din populație și stăpâneau prin opresiune

și prin forță brutală, ceea ce nu putea menține încă multă vreme imperiul. Naționaliștii turci au găsit rezolvarea în omogenizarea etnică, încercând ca, prin unirea populațiilor sub deviza înfrățirii și a egalității, să diminueze diferențele specifice ale acestora. Ei au contestat existența problemei naționale, înlocuind-o cu cea panturcică. Iar atunci când n-au izbutit să-și pună în aplicare intenția, și-au propus să realizeze omogenizarea prin anularea fizică a plurietniei. Comunitatea armeană, prin organizarea ei autonomă din punct de vedere social, educativ, cultural, spiritual în jurul Patriarhiei Armene și având o Constituție proprie, devenise un port-drapel democratic al modernizării imperiului. Statutul său social, cel al unei naționalități de categorie inferioară, îi îngrădea, însă, năzuința spre libertate și spre dreptate, care, pe de altă parte, stârnea dușmănia șovinilor turci, materializată în cele din urmă prin masacrarea armenilor.

Cauze culturale: Inima vieții culturale otomane era Anatolia, unde, până la înglobarea Armeniei apusene, se succedaseră culturile armeană, lidiană, frigiană, troiană, miletană, efesană, seleucidică, pontică, romană, bizantină, arabă. Triburile turcice nomade, venite din Asia, au primit influenta civilizațiilor arabă și persană, abia într-un târziu otomanii intrând în contact cu culturile balcanică, europeană și nord-africană, fără a mai reuși, însă, în perioada decăderii imperiului, să asimileze valorile împrumutate și să-și desăvârșească formarea culturii naționale. În epoca modernă, armenii au jucat un rol decisiv în crearea noii culturi turce, adică a celei europenizate (iar apoi, americanizate), afirmându-se în toate domeniile ei. Șovinismul turc a văzut aici pericolul influenței culturii armene asupra civilizației turce și, în replică, a încercat să demonstreze inexistența acestei culturi. Odată ce turcizarea Anatoliei era stânjenită de populația armeană din această regiune, iar existența Tur-

ciei nu se putea concepe în absența Anatoliei, soluția era aneantizarea armenilor, ceea ce făcea posibilă confiscarea culturii armene.

Cauze psihologice: Stăpânind vreme îndelungată numeroase neamuri, turcii și-au făurit o mândrie națională fondată pe trecutul istoric, dar care s-a estompat odată cu decăderea Imperiului Otoman. Alcătuită aproape exclusiv din militari, din funcționari și din agricultori, populația otomană a disprețuit negoțul și meșteșugurile practicate de celelalte etnii, alimentând șovinismul. În psihologia ei, s-a întărit convingerea că islamismul este credința privilegiată a omenirii, ceea ce, printr-un proces firesc, a fost de natură să dea naștere la conflicte interetnice, metamorfozând totodată această psihologie în una care a pus la cale masacrele. Conștiința politicii distructive duse vreme de veacuri a inoculat în torționari, de asemenea, teama că într-o zi vor da socoteală, așa încât se impunea eliminarea radicală a tuturor virtualilor justițiari. Crima generează noi crime, dacă nu există intenția de a recunoaște și corija eroarea, de a cere iertare. Plămădindu-se în psihologia omului, răul care nu a fost curmat se amplifică, erodează treptat umanismul și duce la genocid.

Cauze ideologice: Politica de stat a Imperiului Otoman a fost dominată în timp, cu diverse grade de penetrare, de panislamism, de panturanism și de panturcism, pe fondul unui militarism care spera ca printr-un război câștigat să recapete teritoriile pierdute și să fortifice conștiința națională a poporului, deschizând calea spre turcizarea tuturor cetățenilor. *Panislamismul* izvorăște din teza rolului de excepție deținut de Turcia în lumea islamică, acela de a reface Califatul arab, Turanul și spațiul turcofon. Ideologii panislamismului vedeau realizarea programului lor imperial în exploatarea posibilităților lumii islamice. *Panturanismul* constă în intenția de a

crea un stat euro-asiatic sub conducere turcească, de la Mediterana până în stepa rusească, din Ungaria până în Finlanda, din Asia de sud-vest până în Mongolia. *Panturcismul* este o variantă care tinde să cuprindă între hotare mai restrânse doar popoarele turcofone, cu ramurile lor apusene și răsăritene. Toate cele trei ideologii erau împiedicate, în concretizarea lor, de teritoriul și de populația Armeniei istorice. Aceste ideologii s-au aflat dintotdeauna în slujba șovinismului, dar abia Junii Turci au știut să le utilizeze cu abilitate în politica lor internă și externă, punându-le în valoare prin declanșarea genocidului armean.

CRIMINALI ȘI JUSTIȚIARI

Vinovății responsabile

La nivelul populației din Imperiul Otoman, n-a existat nicio animozitate din partea musulmanilor față de creștinii armeni. Genocidul din 1915 a fost săvârșit nu din fanatism religios, ci prin voința guvernului care, din rațiuni politice, vroia să se debaraseze de supușii nemusulmani, întrucât aceștia împiedicau omogenizarea imperiului și constituiau un element incomod. Clasa superioară a musulmanilor religioși a privit cu oroare măcelul și, dacă nu a intervenit, în schimb nici n-a fost de acord cu conduita guvernului. Înaltele autorități religioase musulmane condamnaseră masacrele hamidiene care fuseseră mult mai puțin atroce decât cele ale Junilor Turci. În cursul deportărilor, unii guvernatori, cum am văzut, au refuzat să execute ordinele primite și chiar au oferit protecție armenilor, ceea ce a dus la înlocuirea lor cu persoane obediente.

Consulul italian din Trabzon, deci al unei țări care încă nu declarase război Turciei, a fost martor ocular și mărturia lui are garanția autenticității: când de la Constantinopol a venit ordinul de a-i ucide pe toți armenii din Trabzon, numeroși musulmani au încercat să-i salveze pe vecinii lor creștini, oferindu-le re-

fugiu în casele lor, însă autoritățile au fost implacabile, obligând la supunere. Ele i-au urmărit pretutindeni pe armeni, i-au adunat și i-au mânat pe străzile orașului spre țărmul mării, i-au îmbarcat pe vase cu pânze și i-au trimis în larg, unde i-au azvârlit în apă. Aproape întreaga populație armeană, de circa 8.000-10.000 de persoane, a fost masacrată, fiind înecată, înjunghiată sau deportată.

> Lord Bryce declara la 6 octombrie 1915: *„Din surse diferite, mi-au parvenit relatări despre masacre și toate concordă în esență și se confirmă reciproc(...) Se pare că trei sferturi sau patru cincimi din națiunea armeană a fost aneantizată. Nu există pagină de istorie, în orice caz de la Tamerlan încoace, care să consemneze un masacru atât de cumplit și de o asemenea amploare.“*

După ce, la 4 iunie 1915, Guvernul Otoman acuzase statele Antantei de organizarea mișcării revoluționare armene și aruncase asupra acestora responsabilitatea deportărilor, la începutul lui iulie ambasadorul Germaniei, von Wangenheim, și cel al Austriei, Contele Johann Pallavicini, intervin pe lângă Talaat și Said Halim pentru a obține protejarea vieților și a bunurilor armenilor pe parcursul transferului. Ernst zu Hohenlohe-Langenburg, care la 20 iulie îl înlocuiește pe von Wangenheim, va adresa la 11 august o notă de protest Înaltei Porți. Ministerul afacerilor externe de la Berlin respinge însă ca inoportună ideea ruperii relațiilor cu Turcia, deși regretă suferințele *„acestui popor inocent“*. Pastorul german Johannes Lepsius, apărător al armenilor, este trimis la Constantinopol, unde are o întrevedere cu Enver Pașa. Ministrul turc refuză să vină în ajutorul deportaților și exprimă intenția guvernului de a continua deportările. La întrebarea lui Lepsius dacă știe și aprobă ce se întâmplă în țară, ministrul de război răspunde: *„Îmi iau toată*

responsabilitatea“. Înapoiat în Germania, Lepsius va face cunoscute informațiile și relatările culese de el, alertând opinia publică și presa europeană.

Ambasadorul S.U.A. la Constantinopol, Henry Morgenthau, intervine la rândul său la Talaat, la Enver, la Said Halim, care își afirmă, cu toții, hotărârea de a se folosi de acest prilej unic pentru a se debarasa de armeni și, totodată, se opun ajutorului extern.

Însuși Mustafa Kemal (*„Atatürk“* - Tatăl turcilor), viitorul Președinte al Republicii Turcia, avea să confirme în depoziția sa la Tribunalul Militar, în ianuarie 1919: *„Compatrioții noștri au comis crime cumplite, au recurs la toate formele de despotism, au organizat deportări și masacre, au ars de vii prunci stropiți cu petrol, au violat femei și fete. I-au pus pe armeni în condiții insuportabile, cum niciun alt popor n-a cunoscut în toată istoria.“* Tot el va critica masacrarea și deportarea armenilor, într-un interviu acordat la Ankara ziaristei elvețiene Emilie Hildebrandt, la 22 iunie 1926, după complotul eșuat al unui grup de atentatori (Dr. Mehmed Naazım, Mehmed Cavid Bey, Kara Kemal, Ismail Canpolat, aflați, de altfel, pe lista justițiarilor armeni), interviu apărut în ziarul „Los Angeles Times“ din 1 august sub titlul *„Kemal promite să spânzure mai mulți opozanți în Turcia“* și în care Atatürk îi făcea răspunzători pe Junii Turci că au târât Imperiul Otoman în război și apoi au complotat împotriva lui: *„Rămășițele fostului partid al Junilor Turci, partid care trebuia să dea socoteală pentru viețile a milioane de supuși creștini ai noștri, mânați în masă cu cruzime din localitățile lor și masacrați, acele rămășițe au continuat să comită nelegiuiri în timpul guvernării republicane. Până astăzi, ei au trăit din jaf, din tâlhărie și din corupție, împotrivindu-se oricărei sugestii de a trece la o activitate utilă și de a-și câștiga existența cu sudoarea frunții lor.“*

Pe de altă parte, Mustafa Kemal n-a ezitat să declare că fusese unionist; în ciuda criticilor aduse Comitetului *Unire și Progres* și conducerii acestuia, el n-a părăsit partidul, chiar dacă au apărut diferențe de opinii între facțiunea condusă de el, Mișcarea Națională, și liderii unioniști. A calificat C. U. P. drept o asociație patriotică și, dacă aceasta a făcut greșeli, patriotismul ei era, totuși, dincolo de orice îndoială. Cel poreclit *„Atatürk“* numea genocidul armean *„masacre organizate de un mic comitet care acaparase controlul guvernului“*, criticând faptele comise, dar minimalizând importanța lor. Pentru el, chestiunea cea mai presantă era întemeierea unui stat turc independent în interiorul frontierelor din timpul armistițiului. Considera judecarea vinovaților *„un detaliu“*. Cât despre cedarea de teritorii către Armenia, Kemal nu concepea ca națiunea turcă să abandoneze măcar un petic de pământ. Și, cu această paranteză închisă, președintele republicii moderne a Turciei făcea să recadă vălul tăcerii peste „evenimentele“ din 1915.

Acte revanșarde

Modificările în raportul de forțe din timpul războiului au făcut ca, alternativ cu avansarea Armatei Otomane în Caucaz, trupele rusești să pătrundă în estul Asiei Mici. Atacurile acestora din urmă și ocuparea de către ele a unor teritorii și localități turcești s-au soldat, uneori, cu acțiuni de masacrare a populației civile musulmane, ceea ce era rezultatul unui sentiment vindicativ.

Forțele rusești, însoțite de voluntari armeni, au pătruns, în cursul ofensivei din 1916, în Anatolia răsăriteană. Comandanții

ruși care fuseseră martori la masacrarea sistematică a armenilor, ei înșiși fiind supuși atacurilor banditești ale kurzilor, înțelegeau să se răzbune pe musulmani. În Bitlis, au fost uciși între două și trei mii de mahomedani. Unitățile de cazaci, în special, au comis crime teribile printre localnici. Când au ocupat Ardahanul, cazacii au jefuit bazarul, au incendiat cartierele musulmane și au omorât orice turc care le ieșea în cale. Detașamentele de voluntari armeni, reorganizate ulterior ca trupe de pușcași, au fost, la rândul lor, nemiloase cu comunitățile de turci și de kurzi.

Un al doilea val de răzbunare a avut loc după evacuarea Erzurumului de către ruși, nu numai în Erzurum, ci și în Erzincan, în Kars și în alte localități. Trupele și bandele care se retrăgeau din Erzurum au ucis musulmani pe care-i întâlneau și au dat foc la sate aflate în drumul lor. Martori oculari au apreciat numărul victimelor la 3.000 în regiunea Erzurumului și alte 3.000 în regiunile Erzincan și Bayburt. Numai în primăvara lui 1918, în regiunea Kars, numărul musulmanilor morți a ajuns la 20.000.

Chiar și după încheierea războiului, în perioada 1919-22, când Armata Turcă își continua ofensiva spre răsărit, încercând să lichideze definitiv Chestiuna armeană prin noi masacre, atât în Anatolia apuseană au avut loc acțiuni de răzbunare, făptuite de greci, cât și în Caucaz, unde operau armenii.

La începutul anului 1919, forțele armenești au reocupat teritoriile părăsite de ele după revoluția bolșevică, declanșând masacre și jafuri asupra populației mahomedane. Tot în Kars, în iarna și în primăvara aceluiași an, au fost omorâți 6.500 de musulmani. Într-un protest adresat la 22 martie 1920 Republicii Armene, generalul Kaazım Karabekir susținea că numărul celor uciși în satele din regiunea Kars se ridica la 2.000. Aceste masacre au constituit o scuză pentru ofensiva turcă din toamna lui 1920, care a dus la ocuparea regiunii.

Surse britanice și germane au confirmat măcelurile împotriva populației musulmane. Într-un raport din 11 februarie 1918, K. Axenfeld, directorul Comisiei pentru Orient și Islam a Misiunii Protestante Germane, nota că Guvernul Armeniei a admis că unitățile armenești care se retrăgeau din fața trupelor turcești comiseseră operații vindicative. Iar ministrul de externe britanic Curzon, într-un discurs la 11 martie 1920 în Camera Lorzilor, a menționat că masacrele făptuite de armeni au fost „asalturi barbare, sângeroase". Deși Guvernul Armean a încercat să oprească acțiunile coteriilor formate special pentru a se răfui cu populația musulmană, el n-a reușit să le țină sub control pe acestea.

Istoricul Richard G. Hovannisian punctează în ***The Armenian People from Ancient to Modern Times*** (New York, 1997): *„Gherilele și combatanții pentru libertate, din anii luptei împotriva opresiunii turcești, acum prădau și jefuiau la lumina zilei, ca o putere de sine stătătoare... combatanți pentru libertate transformați în proscriși"*.

După ce repudiaseră Tratatul turco-armean din 4 iunie 1918, de la Batumi, trupele armenești ale generalului Andranic Ozanian au nimicit sate tătărești și au măcelărit populația musulmană din regiunile armenești Nakhigevan, Zanghezur și Karabagh. Răspunzând unei telegrame a generalului Karabekir, care protesta împotriva masacrelor din Nakhigevan, generalul-maior Tovmas Nazarbekov, Comandantul Armatei Armene, i-a asigurat pe turci că atrocitățile petrecute la 5 iunie 1918 avuseseră loc în urma nesupunerii la ordinele sale de a fi încetate acțiunile. Republica Armeană făcea eforturi de integrare a musulmanilor caucazieni în aparatul de stat local, tentativă soldată în final cu un eșec previzibil.

Pentru Turcia kemalistă, masacrarea musulmanilor pe frontul de răsărit era mai gravă decât „vechea poveste" a genocidului. De câte ori se ridica problema genocidului, ea era însoțită de subiectul masacrelor, avansat de turci. Guvernul de la Ankara a organizat o campanie de propagandă în Europa, pentru ca, de fiecare dată când se discuta Chestiunea armeană, să se fi menționat masacrarea musulmanilor. Politica aceasta a fost perpetuată de guvernările ulterioare și este practicată și în prezent, când, odată cu negarea genocidului, se pretinde că – dimpotrivă – armenii i-ar fi măcelărit pe turci. Mustafa Kemal ceruse chiar întocmirea unei liste documentate și detaliate a tuturor atrocităților comise de armeni, *„fără excepție"*.

Oricum, masacrele din Caucaz nu pot fi echivalate cu genocidul armean, iar numărul victimelor în unele rapoarte a fost exagerat. Chiar susele germane demască aceste mistificări. De pildă, față de 25.000 de musulmani declarați morți în primăvara lui 1918 în vilayetul Erzurum, cifra reală ar fi de 5.000-5.500. Nuri Pașa susținea că peste 30 de sate fuseseră distruse în măceluri comise de armeni, or generalul von Kressenstein reducea numărul acestora la zece, unele dintre ele fiind doar așezări cu 4-5 suflete.

Însuși caracterul vindicativ poate fi pus în discuție. Faptele petrecute în Caucaz au făcut parte dintr-o continuitate istorică a regiunii, cu aceiași protagoniști, dar într-un context modificat. Declinul imperiilor și apariția noilor state au schimbat natura evenimentelor, încât uciderea musulmanilor în acel răstimp n-ar trebui considerată pur și simplu o răzbunare. Republica Armeană din 1918-20, ea însăși, se străduia să formeze o națiune omogenă ca etnie pe teritoriul său, trimițând trupe regulate și detașamente de armeni apuseni asupra districtelor populate cu musulmani recalcitranți. În perioada 1918-22, politica naționalistă era decisivă în determinarea cursului unor

evenimente în care masacrele și contra-masacrele erau frecvente, având ca intenție extinderea hotarelor și omogenizarea populației.

Într-o convorbire cu ministrul de externe rus Gheorghiy Cicerin, omologul acestuia din Ankara, Yusuf Kemal Tengirșenk, afirma că ambele părți se omoară între ele, o practică – din nefericire – curentă în cele două țări. Predecesorul lui, Bekir Sami, răspunzând unui memorandum primit de la Guvernul Armeniei Sovietice, conchidea: *„Numai atunci când nu vor mai exista regiuni în care o majoritate turcă ar trăi sub stăpânire armenească și o majoritate armeană - sub stăpânire turcească va fi o pace adevărată și frăție între cele două popoare“*. Așadar, încetarea masacrelor reciproce este condiționată de o completă purificare etnică.

Procesul unioniștilor

Pentru Junii Otomani ai anilor 1870, caracterul imperial al statului era de la sine înțeles - trebuia să garanteze coexistența unei varietăți de populații sub dominația unui grup etnic turc. Ostracizați și exilați de Sultanul Abdülhamid II, Junii Otomani nu și-au putut aplica principiile. Junii Turci au moștenit viziunea endemică a sultanului asupra schimbărilor, conform căreia adevăratele reforme erau cele care permiteau modernizarea aparatului militar și garantau centralizarea. Scurta lor guvernare (1908-1918) și războiul au exacerbat dilema caracterului oligarhiei otomane: incapacitatea de a efectua reforme prin împărțirea puterii, în vreme ce reformele erau vitale pentru a asigura supraviețuirea. Junii Turci au prelungit și accentuat politica Guvernului Otoman, care evita reformele respingând apelurile la schimbare. Ei reprezentau o burghezie nouă, dar nu aveau o bază populară, fiind intelectuali și liber-profesioniști care împingeau la extrem o ideologie de stat abstractă.

Ca guvern de tranziție, Junii Turci și-au început cariera reluând valorile prețuite de Junii Otomani: liberalizarea regimului și concilierea elementelor neturce și nemusulmane. Dar ei au preluat treptat și formula panislamică/panturcică a lui Abdülhamid, care a luat locul sprijinului occidental și al celui intern (inclusiv intern) acordat programului lor reformist și liberal. Viziunea lor a evoluat, de la venirea la putere până la genocid, după o formulă suplă: programul minimal prevedea garantarea unei baze turcizate pentru statul-națiune, iar programul maximal prevedea crearea unui imperiu panturcic sau panturanic ca moștenitor al Imperiului Otoman, dar bazat pe o legitimare diferită; naționalismul exclusiv al primului program și rasismul celui de-al doilea erau doar fețetele aceleiași medalii, în ambele cazuri neexistând loc pentru armeni, care cereau reforme și erau ținte ușor de distrus. Pentru Junii Turci, atât ideologia moștenită, cât și populația armeană puteau fi sacrificate atunci când ei erau confruntați cu o necesitate mai stringentă, cum era aceea de a-și asigura supraviețuirea la putere. În 1914, ideologia lor, constând din înlăturarea treptată a tuturor celor care se contrapuneau intențiilor lor, era de-acum elaborată.

Odată venit la putere, Partidul *Unire și Progres* va controla administrația și va lua decizii cu consecințe tragice pentru stat, decizii pentru care autorii nu puteau fi trași la răspundere. Așa au fost: intrarea imperiului în război alături de Germania, campania dezastruoasă a lui Enver în Caucaz și exterminarea armenilor. Structurile guvernamentale se caracterizau prin dualitatea **Administrație-Partid**, ceea ce a făcut ca în timpul răz-

boiului să circule două rânduri de dispoziții, cel de-al doilea, esențial, emanând de la direcția partidului supranumit *Cemiyet* (Asociația). Totuși, Ittihadul refuza să funcționeze ca partid politic și rămânea o societate secretă cu deliberări tăinuite. La congresele din Salonic, în 1910 și în 1911, el a decis în secret turcizarea Anatoliei prin folosirea, la nevoie, a forței armate, concomitent cu menținerea publică a politicii de cooperare cu armenii. Cele două principii subordonate procesului de omogenizare a populației în anii 1914-1915 vor corespunde factorilor determinanți pentru istoria otomano-turcă: imperialismul occidental care dezmembra provinciile limitrofe în principal neturcești și turcizarea elementelor neturcești în provinciile centrale. Primul factor reducea numărul neturcilor prin secesiune, iar cel de-al doilea - prin exterminare.

Guvernul Junilor Turci se prăbușește la sfârșitul lui octombrie 1918. În noaptea de l spre 2 noiembrie, Talaat, Enver, Naazım, Șakir fug cu o navă germană la Odesa, de unde pleacă la Berlin. Pe insula Lemnos, este încheiat armistițiul dintre Aliați și Înalta Poartă. Sultanul Mehmed VI asigură Marea Britanie că este gata să-i pedepsească pe făptașii masacrelor armenești, în timp ce ministrul de externe Ahmed Reșid îl informează pe Somerset Calthorpe, Înalt Comisar britanic în Constantinopol, că – în urma insistențelor acestuia – are *„nu numai intenția, dar și ferma decizie a guvernului de a-i condamna pe vinovați“*, după care, până la sfârșitul lui ianuarie 1919, întocmește o listă cu 60 de nume din Constantinopol, iar până la 10 martie vor fi arestați 50 de lideri ai C. U. P., numărul celor deținuți având să crească, în aprilie, la 107. În urma eșecului Conferinței de pace de la Paris, din iunie 1919, Marea Britanie a acționat pe cont propriu ca să obțină pedepsirea celor vinovați în procese organizate în tribunalele turcești, fiindcă se simțea responsabilă față de armeni: ea anulase prevederile

Tratatului de la San Stefano, prin care provinciile armenești ar fi trebuit puse sub controlul Rusiei și le restituise otomanilor, ceea ce condusese la masacrele din 184-96 și din 1915-17.

Între 28 aprilie și 26 iunie 1919, la Constantinopol are loc procesul intentat de noul guvern, aflat sub tutelă britanică, conform articolelor 45 și 170 din Codul penal otoman și pe baza probelor privind deportarea și masacrele, dar și pentru delicte anterioare războiului, cum ar fi lovitura de stat din 1913. Actele a 12 dintre cele 63 de ședințe ale procesului desfășurat la Tribunalul Militar aveau să fie publicate în nr. 3.571 al oficiosului Guvernului Otoman, „Takvim-i Vekayi“, unde se face, în prima parte, rechizitoriul:

„Comitetul criminal, așa-zisul partid Unire și Progres*, se prezenta ca un partid politic și, sub această acoperire, își decreta statutele. În afara organizării sale politice, el își crease, totuși, alte organizații și instituții secrete, iar conducătorii săi aderaseră la ele fără ezitare. Dr. Naazım Bey, Atıf Bey, Dr. Bahaettin Șakir Bey și alții, dintre cei mai influenți, sunt autorii unei Organizații speciale, Teșkilat-i Mahsusa; din această comisie făcea parte și Kemal Bey, membru al Comitetului Central și care crease, împreună cu colegii săi, comisia de aprovizionare Yassi (...) Evenimentele care vor marca țara noastră din 1908 până în 1912 – războaiele din Balcani – revelează aspirațiile irațional*e *ale partidului care încredința conducerea războiului lui Enver Bey, actualmente fugit, ca să aplice deciziile și să realizeze obiectivele comitetului. În două rânduri, Enver l-a presat pe Ahmed Izzet Pașa, fostul prim-ministru și predecesorul lui Enver în postul de ministru de război, să demisioneze. Cu aceste prilejuri, el l-a terorizat pe Izzet Pașa. În timpul deportărilor, ordinul de a comite crimele a fost dat guvernatorilor din provinciile imperiului. Cei care refuzau să slujească planurilor lor criminale erau imediat*

demiși din funcțiile lor, așa cum s-a întâmplat cu Cemal Bey, muttasarıful din Yozgat, Dr. Reșid Pașa, guvernatorul-general din Kastamonu, și Ohrili Mazhar Bey, guvernatorul-general de Ankara. În cursul interogatoriului care i-a fost luat, Tahsin Bey, guvernatorul-general al Erzurumului, a dat informații precise care susțineau aceste fapte. Comitetul a luat în mâna sa conducerea provinciilor, slujindu-se de aceleași mijloace și amenințări pentru a-și impune voința. El nu numai că a intervenit în treburile Guvernului, dar și-a și plasat membrii cei mai influenți în Consiliul de Miniștri și a autorizat prezența acestora în Adunarea generală a partidului. Fără a avea autorizație legală și fără nicio jurisdicție, ei au organizat întâlniri și consfătuiri și au luat decizii în problemele de stat. Încă de la crearea sa, Comitetul a făcut să se nască tensiuni în relațiile dintre diferitele elemente ale populației, recurgând la mijloace și la amenințări fără precedent. Comitetul a organizat și a încurajat pogromurile și deportările musulmanilor și ale nemusulmanilor din Anatolia, unde aceștia trăiau împreună. Se confirmă, astfel, că partidul a adoptat măsurile cele mai extreme pentru a-și realiza obiectivele și a reușit să uzurpeze puterea."

A doua parte a documentului, intitulată *Tehidname,* conține cele cinci capete de acuzare a Junilor Turci, cărora le-a dat citire în instanță secretarul procesului, Șefik Bey, precum și verdictul pronunțat de președintele completului de judecată, procurorul general-locotenent Mustafa Naazm Pașa:

1. Masacrele din Trabzon, din Yozgat și din Boğazlıyan au fost organizate și executate de conducători ai Partidului *Unire și Progres,* ceea ce s-a arătat în ședințele Curții Marțiale.

2. Declarația de război nu a fost decisă de Consiliul de Miniștri, ci de Partidul *Unire și Progres,* în mod deliberat. În semn de protest împotriva Declarației de război, Mehmed Cavid Bey, ministrul finanțelor, Çürüksulu Mahmud Pașa, ministrul lucrărilor publice, Oskan Efendi, ministrul poștelor și telecomunicațiilor, Süleyman el-Bustani Efendi, ministrul comerțului, au demisionat din funcțiile lor. Unul dintre conducătorii partidului, Ahmed Rıza Bey, a mărturisit că, fără a aștepta Declarația de război, angajase ostilități prin intermediul bandelor organizate din Trabzon, pe care le expediase în Rusia.

3. Ahmed Izzet Pașa, fost Mare Vizir, a declarat că demisionează din funcția de ministru de război, în urma amestecului partidului în treburile guvernului.

4. Din raportul prezentat la Congresul partidului din 1916, rezultă că delegatul de Constantinopol al partidului, Kemal Bey, însărcinat de Biroul Central cu aprovizionarea, crease mai întâi un consiliu al transporturilor, iar apoi - societăți și asociații care monopolizaseră tranzacțiile comerciale, uzurpând astfel bunurile populației. Această concentrare a ajutorului public în mâinile câtorva persoane și societăți a antrenat îmbolnăvirea și moartea prin subnutriție a numeroși cetățeni și a slăbit capacitatea de apărare a statului.

5. Amestecul partidului în problemele de stat a fost susținut și de Musa Kaazım Efendi, fost Șeyh ül-Islam, care, în legătură cu decizia Senatului de transferare a tribunalului de la *Șarı'a* la Ministerul justiției, a declarat: *„Nu-mi cereți sfatul, partidul este cel care cere transferul, iar noi trebuie să ne supunem"*.

Dintre acuzați, 11 au fost condamnați în contumacie, iar alți 20 se aflau pe banca acuzării în timpul procesului. Autoritățile britanice au transferat 71 de acuzați pe insula Malta, aflată atunci sub guvernare colonială, de unde aceștia au fost eliberați ulterior prin mituire, chipurile în schimbul a 25 de militari britanici luați prizonieri de otomani. Demnitarii otomani nu au fost judecați atunci fiindcă erau oficialități străine care uciseseră cetățeni ai propriului lor stat, ca atare au fost eliberați din

rațiuni diplomatice, pentru a nu fi lezate relațiile cu noua republică a Turciei.

La 5 iulie 1919, Curtea Marțială a dat verdictul (*Karar-name*) publicat în analele „Takvim-i Vekayi“ nr. 3.604, declarându-i în unanimitate vinovați ca principali responsabili ai crimelor pe Mehmed Talaat Bey, fost Mare Vizir, Ismail Enver Pașa, fost ministru de război, Ahmed Cemal Pașa, fost ministru al marinei, Dr. Mehmed Naazım Efendi, fost ministru al educației, pe membrii Consiliului General al Partidului *Unire și Progres* care reprezentau personalități morale în acest partid, ca și pe Cavid Bey, fost ministru de finanțe, Mustafa Șerif Bey, fost ministru al comerțului și agriculturii, membri ai consiliului și participanți la crime.

Sentința a fost:

„Actele comise de Talaat, Enver, Cemal și Dr. Naazım cad sub incidența articolului 45 din Codul Penal și Civil, paragraful 1, iar actele lui Cavid, Mustafa Șerif și Musa Kaazım cad sub incidența aceluiași articol, paragraful 2, și a articolului 35, paragraful 1, care enunță: Sunt considerați coautori și pedepsiți ca responsabili indivizii care au comis în colectiv o crimă sau orice individ care, făcând parte dintr-un grup de persoane, în cazul unei crime comportând diverse prejudicii, a comis unul sau mai multe dintre acestea în scopul de a executa crima; este condamnată la pedeapsa capitală orice persoană recunoscută că a modificat sau suprimat prin forță Constituția sau Carta din Constantinopol, sistemul de guvernare sau legea ereditară a tronului imperial; complicii la crimă sunt condamnați, în absența dispozițiilor legale specifice, la următoarele pedepse: crima principală e sancționată cu pedeapsa capitală sau cu muncă forțată pe viață. Conform dispozițiilor legale, Curtea Marțială condamnă la pedeapsa capitală pe Talaat, Enver, Cemal și Dr. Naazım.“

La Conferința de pace de la Paris, la care Turcia fusese invitată ca să expună Aliaților punctul său de vedere, șeful delegației turce, Marele Vizir Damad Ferid Pașa, avea să declare printre altele: *„În cursul războiului, aproape întreaga lume civilizată a fost zguduită la aflarea crimelor comise de turci. Departe de mine gândul de a acoperi aceste nelegiuiri care pot face să tresară de oroare conștiința umană. Voi căuta și mai puțin să atenuez gradul de culpabilitate a autorilor marii drame. Scopul pe care mi-l propun este de a arăta lumii, aducând în sprijin probe, cine sunt adevărații autori responsabili de aceste crime atroce.“* Și, după ce a indicat responsabilitatea Comitetului Junilor Turci, a adăugat: *„Turcia deplânge moartea unui mare număr de conaționali creștini, ca și moartea musulmanilor propriu-ziși. Adevărul începe de câtva timp să pătrundă în opinia publică europeană. Marele proces al unioniștilor, de la Constantinopol, a arătat responsabilitatea șefilor Comitetului, care au ocupat cu toții cele mai înalte funcții de stat, în ceea ce privește războiul și evenimentele tragice din Orient; aceasta este reabilitarea națiunii otomane.“* Declarația din 25 iunie recunoștea oficial masacrarea armenilor, oroarea și amploarea lor, acuza Comitetul Partidului *Unire și Progres* și revela intenția procesului care se desfășurase la Constantinopol.

În numele Consiliului Suprem al Celor Zece (cel mai puternic corp reprezentativ al statelor aliate), Clemenceau lua act de faptul că Turcia *„admite formal sau implicit masacrele a căror atrocitate calculată egalează sau depășește tot ce a înregistrat vreodată istoria“*. Replicând, însă, atitudinii Marelui Vizir care nu accepta ca o întreagă națiune să fie făcută răspunzătoare pentru faptele câtorva ticăloși, Consiliul a declarat, la 25 iunie 1919, că poporul turc n-ar trebui să se sustragă de la responsabilitate, culpabilitatea pentru masacre

căzând asupra întregului popor, care se face vinovat de uciderea armenilor fără vreo justificare, și că o națiune trebuie judecată de guvernarea care o conduce.

Procesul din 1919 nu poate fi suspectat că ar fi fost înscenat pentru a câștiga bunăvoința Aliaților sau că ar fi fost organizat sub presiunea acestora; el a fost autentic, s-a desfășurat conform legislației turce și s-a bazat pe documente și pe mărturii disponibile atunci. O misiune de constatare a faptelor, condusă în septembrie 1919 de James G. Harbord, citat anterior, avea să culeagă dovezi credibile, conchizând că masacrele și deportările au avut loc conform unui sistem pus la punct în prealabil: în zonele studiate, soldații merseseră din oraș în oraș, concentrând bărbații între 15 și 45 de ani pentru a-i duce la birourile oficiale și apoi pentru a-i pune să mărșăluiască spre locul executării lor, iar femeile, copiii și bătrânii porniseră, sub amenințarea baionetelor, în marșuri lungi în care foamea, epidemiile, maladiile, precum și atacurile armate, făcuseră un număr incalculabil de victime. Acestea au fost fapte irefutabile, utilizate ca acuzații.

Procesul n-a avut, totuși, ecoul așteptat, întrucât atmosfera politică nu se preta la anvergura unui proces internațional, iar opinia publică nu se pasiona de un proces care își propusese reabilitarea morală a poporului turc. Procesul n-a avut nici rezultate importante: sub presiunea kemaliștilor și a opiniei publice, Curtea Marțială a fost dizolvată și, cum sentința fusese dată în contumacia principalilor acuzați, un singur responsabil avea să fie executat, iar câțiva ofițeri vor fi arestați pentru o perioadă scurtă. Puterile europene doreau, după război, să mențină relațiile cu noul Guvern Turc. De altfel, un factor decisiv în executarea eficientă a genocidului fusese indiferența puterilor europene, iar Guvernul Otoman știuse să profite cu luciditate de o situație unică, în care opoziția externă era

blocată, fie pentru că Marile Puteri deveniseră oficial inamice, fie pentru că, aliate fiind, erau nevoite să meargă de partea lui.

> Talaat se exprimase astfel într-o discuție cu von Wangenheim, raportată de acesta Cancelarului de la Berlin: *„Poarta vrea să profite de războiul mondial ca să se debaraseze complet de dușmanii săi interni (rezidenți creștini), fără să fie stingherită de o intervenție străină“.*

În 1919-1920, au fost judecați în continuare vinovații pentru deportările și crimele din sancakul Yozgat și din vilayetele Trabzon și Harput. Doar „călăul din Yozgat“, Kemal Bey, a fost condamnat la moarte și executat, după care mulțimea din Constantinopol i-a făcut funeralii grandioase. Niciun guvern turc, de la instaurarea republicii în 1923, nu a acordat vreo valabilitate procesului unioniștilor. Junii Turci au fost judecați în principal nu pentru genocidul armean, ci pentru angajarea imperiului în război, obiectivul procesului constând în a arăta că politica lor fusese o pervertire a politicii tradiționale a Sublimei Porți. Curtea Marțială a încercat să adune cât mai multe probe împotriva Junilor Turci, iar Patriarhia Armeană acumulase și ea destul de multe dovezi. Deciziile tribunalului s-au bazat pe documente otomane oficiale, care, însă, nu au fost toate exploatate și publicate. Documentele citate la procesul unioniștilor și actul de acuzare au atestat rolul principal de netăgăduit, deținut de șefii Junilor Turci, în special de Talaat, instigatorul decisiv și creierul deportărilor. În rapoartele germane, de altfel, se menționează declarația lui Cemal, care a afirmat că Talaat fusese cel care decisese amploarea deportărilor, în timp ce el se preocupase doar de îndeplinirea din punct de vedere militar a ordinelor date de Ministerul de interne. Talaat s-a mândrit, pe bună dreptate, că în trei luni a făcut pentru Chestiunea armeană mai mult decât făcuse Abdülhamid în treizeci de ani. Scopul

său fusese de a face ca vreme de 50 de ani să nu se mai vorbească de Chestiunea armeană. Astăzi, trupul lui Talaat este depus la Istanbul, într-un mauzoleu înălțat în 1943 pe Colina Libertății, iar în fiecare an, la 21 martie, i se aduc omagii „eroului" ale cărui rămășițe au fost transferate cu pompă de la Berlin, în 1942, când Germania hitleristă le-a restituit Turciei.

Operația „Nemesis"

La 15 martie 1921, pe la ora 11, pe strada Hardenberg din Berlin, studentul armean Soghomon Tehlirian, supraviețuitor al genocidului din 1915, în care-și pierduse familia, îl ucide cu un foc de revolver pe Talaat. Arestat la locul crimei și judecat la 23 iunie de Tribunalul de primă instanță, Tehlirian va fi achitat după un proces care, prin audierea unor martori ca Lepsius, von Sanders, Andonian și prin prezentarea de documente irefutabile, se transformase în procesul lui Talaat, recunoscut drept autorul principal al complotului de aneantizare a poporului armean, ceea ce, de altminteri, determinase anularea actului de acuzare.

La Muzeul Armatei Turce, patronat de Institutul de studii strategice și de Arhivele de istorie a statului-major militar turc, muzeu aflat în cartierul Sisli al Istanbulului, într-o sală consacrată Chestiunii armene, printre documente și fotografii care au menirea să contreze revendicările armenești, este expusă, ca o relicvă prețioasă, cămașa însângerată purtată de Talaat în momentul asasinării sale.

Printre documentele prezentate la proces, figurau un număr de telegrame cifrate schimbate între Guvernul Otoman și Prefectura din Alep, majoritatea - semnate de Talaat și depuse ulterior ca piese în apărarea lui Tehlirian, întrucât constituiau o probă irecuzabilă a premeditării genocidului. Ele singure erau suficiente ca să susțină acuzația de exterminare a armenilor, de vreme ce în ele Talaat își afirma clar voința de a face să dispară toți armenii, expunea în linii mari planul de masacrare, garanta impunitatea funcționarilor, înăsprea cenzura și se înverșuna chiar și împotriva copiilor armeni din orfelinate. În una dintre telegramele sale, Talaat argumenta că trebuie să se profite de momentul prielnic, întrucât nu mai exista niciun obstacol.

Telegramele, cumpărate la cererea Uniunii Naționale Armene din Alep de la Naim Bey, un funcționar turc de la serviciul de deportare, de către ziaristul armean Aram Andonian, însărcinat în timpul mobilizării cu cenzura militară, au fost publicate de acesta din urmă în 1920, simultan în franceză (***Documente oficiale privind masacrele armenești***) și în engleză (***Memoriile lui Naim Bey***). Cartea, care conține două scrisori datate 3 martie și 7 aprilie 1915, adresate lui Cemal Bey, delegat la Adana al Comitetului Junilor Turci, de către un membru al Comitetului Central din Constantinopol, privind decizia Comitetului de a-i suprima pe armenii din Imperiu, precum și 50 de telegrame referitoare la decimarea armenilor pe traseul Alep - Deir ez-Zor, de-a lungul Eufratului, și la masacrarea celor din taberele de la Deir ez-Zor, Ras ul-Ayn și Intilli, constituiesc o dovadă zdrobitoare a organizării genocidului. Ordinele erau adresate îndeobște oral, însă membrii Ittihadului din provincii și cei ai Organizațiilor speciale primeau de la Constantinopol și telegrame care, de altfel, au fost prezentate ca probe și în procesele unioniștilor. Telegramele publicate de Aram Andonian cuprindeau astfel de ordine, adresate de Talaat valiului

Alepului, Mustafa Abdülhalik Renda, care, la rândul său, le transmitea unui organism oficial creat în 1915 de Ministerul de interne - Subdirecția generală a instalării deportaților, condusă de Abdül'ahad Nuri Bey.

La procesul lui Tehlirian, Andonian a prezentat 21 de telegrame, dintre care cinci, originale, au fost autentificate de experți și acceptate ca probe (expediate ulterior la Londra, ele s-au pierdut, și nu mai există decât fotocopiile lor și descifrarea textelor redactate în otomana veche). Acestea sunt:

15 septembrie 1915: *„S-a comunicat anterior că guvernul, din ordinul Cemiyetului, a decis să-i extermineze total pe armenii care locuiesc în Turcia. Cei care se vor opune acestui ordin și acestei decizii nu vor putea face parte din formațiunea guvernamentală. Fără a se menaja femeile, copiii și infirmii, oricât de tragice ar putea fi mijloacele de exterminare, fără a asculta de sentimentele conștiinței, trebuie pus capăt existenței lor."*

18 noiembrie 1915: *„Prin demersul pe care, la indicația guvernului său, ambasadorul american ni-l face în ultima vreme, se pare că unii consuli americani își procură informații prin mijloace secrete. Deși li s-a spus că deportările se efectuează într-o manieră sigură și confortabilă, această afirmație nefiind suficientă pentru a-i convinge, străduiți-vă ca, în cursul scoaterii armenilor din orașe, din târguri și din alte centre, să nu se producă fapte care ar putea atrage atenția. Din punctul de vedere al politicii actuale, este de o importanță capitală ca străinii care circulă pe acolo să fie convinși că această deportare nu se face decât în scopul schimbării domiciliului. Pentru acest motiv, deocamdată este important să fie etalată de formă o conduită delicată și să nu se aplice mijloacele cunoscute decât în locurile propice. Vă recomand, în acest sens, să arestați persoanele care dau acele informații sau care fac anchete și să le deferiți, sub alte pretexte, curților marțiale."*

12 decembrie 1915: *„Adunați și păstrați doar orfanii care nu-și vor putea aminti grozăviile la care au fost supuși părinții lor. Pe ceilalți expediați-i cu caravanele."*

23 ianuarie 1916: *„Într-o epocă în care mii de imigranți musulmani și văduve de martiri au nevoie de protecție și de hrană, nu este admisibil să se facă provizii de alimente pentru copiii persoanelor cunoscute* [adică armeni], *care în viitor nu vor servi la altceva decât să fie periculoși. Trimiteți-i înapoi de la prefectură cu caravanele de deportați, iar pe cei care urmează să fie întreținuți, conform ultimelor noastre instrucțiuni, expediați-i la Sivas."*

7 martie 1916: *„Pretextând că vor fi îngrijiți de administrația deportaților, fără a da loc la bănuieli, să fie luați și exterminați în masă copiii persoanelor cunoscute, adunați și vegheați, din ordinul ministrului de război, în unitățile militare. Țineți-ne la curent."*

Soghomon Tehlirian făcuse parte, în fapt, dintr-un comando de justițiari armeni recrutați de un organism special al Partidului *Daşnac* și însărcinați să-i execute pe capii Junilor Turci în cadrul unei operații botezate cu numele zeiței răzbunării, *Nemesis.* Operația fusese inițiată și condusă de Armen Garo (Pasdermadjian), fost deputat de Erzurum, participant la ocuparea Băncii Otomane, reprezentant al Republicii Armenia în S.U.A. Așa aveau să fie pedepsiți asasinii poporului armean, care scăpaseră sentinței de la procesul unioniștilor.

La 19 iunie 1920, la Tiflis, Aram Erganian îl ucide pe fostul premier al Azerbaidjanului, Fathali Khan Khoiski, răspunzător pentru masacrele din Baku, unde, la intrarea turcilor, fuseseră omorâți 20.000 de armeni.

La 18 iulie 1921, la Constantinopol, Misak Torlakian îl ucide pe fostul ministru de interne al Azerbaidjanului, Behud Khan Djivanșir, organizatorul masacrelor din Baku.

La 6 decembrie 1921, la Roma, Arșavir Șiraghian îl ucide pe Marele Vizir Said Halim, președintele Comitetului Junilor Turci.

La 17 aprilie 1922, la Berlin, Arșavir Șiraghian îl ucide pe Cemal Azmi, valiul de Trabzon, iar Aram Erganian îl ucide pe Bahaettin Șakir, secretarul-general al Comitetului Partidului *Unire și Progres*.

La 25 iulie 1922, la Tiflis, în fața Cartierului General CEKA, un comando format din Stepan Dzaghighian, Bedros Der-Boghosian și Ardașes Kevorkian îl ucide pe Cemal Pașa, ministrul marinei, consilier sovietic cu afacerile caucaziene.

La 4 august 1922, Enver Pașa, ministrul de război, primul conducător al Junilor Turci, aflat în fruntea unei bande de basmaci din emiratul Buhara, revoltați împotriva bolșevicilor și pregătiți să atace Afganistanul, este răpus la Ceakan, lângă Samarkand, de un detașament de armeni bolșevici, condus de Hacob Melkunian.

Ironia soartei face ca operația să fie desăvârșită de Mustafa Kemal Pașa, care, la 26 august 1926, îl spânzură la Ankara, însă pentru vina de a fi complotat împotriva noii puteri, pe Dr. Naazım, ministrul educației și liderul Organizației speciale, ultimul nume de pe lista justițiarilor armeni, care revenise în Turcia din străinătate; acesta a fost executat împreună cu Cavid, economistul C.U.P.

Operația „Nemesis“ a fost una dintre cele mai extraordinare acțiuni de acest gen ale secolului XX, iar dacă a rămas, totuși, cel mai puțin cunoscută dintre ele, aceasta se datorează secretului pe care organizatorii și executanții ei l-au păstrat până la moartea lor.

Justițiari sau teroriști?

În epoca modernă, națiunile persecutate sau pur și simplu nedreptățite în năzuința lor spre libertate, spre autonomie, spre suveranitate ori spre independență, se văd silite uneori, în disperarea pe care le-o provoacă indiferența opiniei publice internaționale și ineficiența mijloacelor pașnice adecvate, să recurgă la acte vindicative de violență, blamate de ceilalți drept manifetări de terorism. Nu altfel s-a întâmplat cu armenii, din care, în deceniile 8-9 ale secolului XX, s-au desprins mănunchiuri de tineri organizați ca justițiari și acționând cu precădere împotriva diplomaților turci, pe de o parte pentru a-și răzbuna victimele din 1915-18, iar pe de alta, pentru a atrage atenția lumii asupra unui genocid negat, nerecunoscut, de unii - chiar ignorat. Terorismul armean nu a fost o soluție, dar tentația lui printre tineri a fost determinată de voința deliberată a Turciei de a urmări cu înverșunare ștergerea anintirii genocidului din memoria colectivă.

Începutul l-a făcut, paradoxal, un bătrân, Kurken Yanikian, cetățean american în vârstă de 78 de ani, care, după repetate încercări de a sensibiliza oficialitățile pentru Chestiunea armeană, la 27 ianuarie 1973, în localitatea Santa Barbara din S. U. A., i-a împușcat pe consulul turc și pe adjunctul acestuia. Yanikian a fost condamnat la închisoare pe viață, dar, din cauza stării sale precare de sănătate, a fost eliberat în ianuarie 1984 și curând după aceea a murit.

Oricum, drumul fusese deschis. În 1975, la Beirut, Hagop Hagopian (numele real, Harutiun Tagushian) și Kevork Ajemian, un reputat scriitor, au întemeiat, cu sprijinul palestinienilor, o organizație numită Armata Secretă Armeană pentru

Liberarea Armeniei, care avea să devină cunoscută cu acronimul ASALA. De orientare marxistă, ASALA a lansat sloganele „Lupta armată și linia politică dreaptă sunt calea spre Armenia!“ și „Trăiască solidaritatea revoluționară a popoarelor oprimate!“ Membrii ei erau armeni din Liban și din diaspora armeană, iar obiectivul său era asasinarea de diplomați turci din Occident, din S.U.A. și din Orientul Mijlociu. În 1981, ASALA a dat publicității un manifest în opt puncte, în care expunea programul și scopul său. În decursul activității lor, membrii ASALA au comis 84 de atentate în care au murit 46 de persoane (36 de diplomați turci) și au fost rănite alte 299.

Prima acțiune, soldată fără victime, a fost atacarea cu bombe a birourilor Consiliului Mondial al Bisericilor, în Beirut, la 20 ianuarie 1975. A urmat asasinarea diplomatului Daniș Tunalıgil și a gărzii lui de corp în biroul acestuia din Viena, la 22 octombrie 1975. Două zile mai târziu, în Paris, erau uciși ambasadorul turc Ismail Erez și șoferul lui, acțiune revendicată de ASALA și de J.C.A.G. (Comando Justițiar împotriva Genocidului Armean), o organizație care, activând între 1975 și 1983, a comis 23 de atentate soldate cu 9 morți și cu 10 răniți, dar despre care se știu prea puține lucruri, decât că, fiind legată de Partidul *Dașnac*, cerea recunoașterea genocidului de către Turcia și întemeierea unei Armenii independente, scopuri urmărite prin asasinarea unor diplomați turci din Europa și din America de Nord (din 1983, J. C. A. G. avea să activeze sub un nume nou - Armata Revoluționară Armeană, ultimul ei atac având loc în 1985 în S. U. A.).

Țintele preferate ale membrilor ASALA, în primii ani, au fost sediile agențiilor unor companii aeriene ca Turkish Airlines, KLM, Lufthansa (Paris, 17 noiembrie 1979, doi polițiști răniți), British Airways, Trans World Airlines (Madrid, 25 noiembrie 1979, fără nicio victimă - după care Papa Ioan

Paul II și-a amânat vizita în Turcia), Air France, TWA (Roma, 23 decembrie 1979, 12 răniți). Cel mai mare număr de răniți, 25, a fost înregistrat la 7 decembrie 1985, în Paris, într-un atentat cu bombe asupra a două magazine, pe care l-au revendicat ASALA, Jihadul Islamic și Frontul de Eliberare a Palestinei.

După atacul eșuat din Geneva, la 3 octombrie 1980, soldat cu doi armeni răniți, ASALA și-a luat numele de Organizația „3 octombrie“. Alte atentate au avut loc la Atena, Beirut, Bruxelles, Burgos, Copenhaga, Frankfurt, Haga, Londra, Los Angeles, Lyon, Strasbourg, Teheran.

Prin atacul armat de la 7 august 1982, pe aeroportul Esenboğa din Istanbul, soldat cu 9 morți și cu 82 de răniți, ASALA a cerut eliberarea în decurs de șapte zile a 85 de deținuți din S.U.A., din Canada, din Anglia, din Suedia și din Elveția. Întrucât pentru prima oară fuseseră vizate persoane civile neutre (au murit un pasager american și unul german), atentatul a divizat organizația în Naționaliști (ASALA Militantă) conduși de Hagop Hagopian, care nu făceau discriminare între ținte, și în Mișcarea Populară (ASALA Mișcarea Revoluționară) condusă de Monte Melkonian, care viza doar diplomați și politicieni turci. Ca protest împotriva acestui act, un armean din Turcia, Artin Penik, și-a dat foc la 10 august 1982. O altă diviziune s-a produs după atentatul din 15 august 1983, de pe aeroportul Orly din Paris, soldat cu 8 morți și cu 55 de răniți: cei care îl comiseseră s-au intitulat Grupul Orly, fiind criticați de ceilalți, care au considerat atacul ca fiind contraproductiv.

În 1982, odată cu invadarea Libanului de către Israel, ASALA a pierdut din membrii săi și din sprijin, în special din partea Organizației pentru Eliberarea Palestinei, care, anul următor, a predat spionajului francez materiale documentare legate de operațiile ASALA.

Ultimul atac, fără victime, a avut loc la 19 decembrie 1991, în Budapesta, asupra limuzinei blindate a ambasadorului turc. Hagopian murise la 28 aprilie 1988, ucis dis-de-dimineață într-un cartier din Atena, de trei foști membri ASALA, locotenenți de-ai săi. Hagop Tarakchian, un alt lider, murise de cancer în 1980. Melkonian, zis „Avo“, a murit la 12 iunie 1993 în luptele din Arțakh (Karabaghul de Munte), unde fusese unul dintre conducătorii militari prestigioși ai trupelor armene. Ajemian a murit în 1999 la Beirut.

Dacă principiile organizației erau discutabile, iar metodele practicate pot fi considerate reprobabile, un lucru este, însă, cert: ASALA, chiar așa, cu procedeele sale neortodoxe, dacă vreți - inumane (dar cât de umani au fost făptașii masacrelor comise în Imperiul Otoman?!), a reușit să atragă atenția lumii asupra Chestiunii armene și s-o conștientizeze într-o vreme în care armenii nu găseau nicio modalitate de a-și face auzit glasul pentru a revendica dreptatea meritată prin recunoașterea și condamnarea genocidului din 1915-18.

Gratificații după merite

Derularea evenimentelor de după 1918 și politica Turciei postotomane au dovedit că Mișcarea Națională, partidul lui Mustafa Kemal, era o reîncarnare a C.U.P., al cărui spirit îl moștenise, noii naționaliști fiind, în fapt, unioniști deghizați. Kemal însuși a dorit ca aceia implicați în deportările și în masacrele din 1915-18 să iasă din ascunzătorile lor și să se înscrie în partidul său. Când a organizat și coordonat revolta din Anatolia, el a fost susținut de unioniști urmăriți pentru apar-

tenența lor la crimele de război, ca de exemplu Küçük Kaazım și Halis Turgut, implicați în genocidul armean și apoi retrași în munți. Cei care activaseră în Organizația specială au constituit o importantă sursă pentru efectivul Forțelor Naționale înființate de Mișcarea Națională, oricum alcătuite din briganzi, dezertori, criminali, deținuți eliberați și aventurieri, încât Mustafa Kemal a condus lupta pentru independență bizuindu-se pe unioniști cărora li se intentaseră procese.

În regiunea Marmara, fondatorii Forțelor Naționale îi numărau printre ei pe Dayı Mesut, pe Kara Arslan și pe Ipsiz Recep, foști membri ai Organizației speciale, care după aceea alcătuiseră bande armate. Un alt membru, Yenibahçeli Șükrü Oğuz, fusese coordonatorul acelor bande.

> Reputatul scriitor turc Falih Rıfkı Atay nota: *„La încheierea războiului, britanicii și aliații lor aveau să ceară socoteală de la unioniști pentru crimele împotriva armenilor, de aceea oricine era cât de cât suspect s-a înarmat și s-a alăturat unei bande“.*

Alții, de asemenea membri ai Organizației speciale, participanți la genocidul armean și „afirmați“ după armistițiu, au fost: locotenent-colonelul Deli Halit, prezent la Congresul din Ardahan al Mișcării Naționale; Yahya Kaptan și Ahmed Barutçu, fondatori ai Organizației pentru apărarea drepturilor naționale în Trabzon; Hacım Muhittin, fost șef al poliției din Izmir, care a condus congrese organizate în Anatolia apuseană; Kaazım Bey, care a devenit comandant de armată în Anatolia apuseană. Exemplele de militari care au parvenit la poziții noi se pot prelungi: Halit Pașa, răspunzător pentru genocid în calitate de Comandant al Armatei a 15-a, a fost numit de Kemal Comandant al Forțelor Naționale din Trabzon și din împrejurimi; colonelul Avni Bey, comandant al unui regiment de jandarmerie și apoi deputat în Parlament, participase la deportarea

armenilor din Adana; Süleyman Suruni, sergent în Organizația specială, Serezli Parti Pehlivan și Köprülü Hamdi Bey au jucat un rol important în mișcarea de rezistență egeeană împotriva eventualei ocupații grecești.

Cum există o continuitate semnificativă între masacrele din 1915-17 și cele din 1919-21, este o constatare logică aceea că printre cei care au servit în armată în ambele perioade s-au aflat comandanți militari ca Nuri Pașa, Halil Pașa, Deli Halit Pașa, Topal Osman și ofițeri superiori ca Himli Bey, Nail Bey, Yenibahçeli Șükrü Oğuz.

Ulterior, primul Parlament al Republicii Turcia avea să adopte decrete care-i proclamau eroi naționali pe membrii C.U.P. judecați pentru crime împotriva armenilor. Iar în 1926, a fost votată o lege pentru acordarea de terenuri și de pensii familiilor foștilor unioniști, inclusiv ale celor executați conform sentinței tribunalului și ale celor asasinați de justițiarii armeni.

Oricum, unii dintre membrii noii clase conducătoare se îmbogățiseră de pe urma genocidului armean: Topal Osman, figură centrală în deportarea și masacrarea armenilor din Trabzon și care formase o ceată de proscriși, devenind apoi căpetenia Regimentului special de bodyguarzi al lui Atatürk; Ali Cenani, fost deputat de Ayintab, unionist care fusese deportat de britanici, numit ministru al industriei și comerțului în noul guvern republican, și alții.

Astăzi, numele lui Talaat este dat unor sate, străzi și altor locuri din Turcia; la Ankara și la Istanbul, există bulevardele Talaat și Dr. Reșid; la Urfa, au fost botezate un sat, o stradă și o școală cu numele lui Șehit Nusret, vinovat de masacre împotriva armenilor și asirienilor, judecat în 1919 și spânzurat. Și exemplele ar putea continua.

Mulți dintre cei acuzați de crime au obținut funcții înalte în Guvernul Republicii Turcia: Șükrü Kaya, fost șef al Departamentului pentru colonizarea triburilor și a imigranților, care se ocupase cu deportarea armenilor, a devenit ministru de interne și totodată de externe, de asemenea secretar-general al Partidului Republican al Poporului, condus de Mustafa Kemal. Într-o discuție cu un inginer german, el spusese: *„Rezultatul final trebuie să fie nimicirea rasei armene. Această răbufnire este pur și simplu o izbucnire a luptei continue dintre musulmani și armeni. Partea mai slabă va fi eliminată.“*

Mustafa Abdülhalik Renda, guvernatorul provinciei Bitlis și apoi - al provinciei Alep, care a activat energic pentru distrugerea armenilor, arzând de vii mii de oameni la Muș, a fost numit pe rând ministru al finanțelor, al educației și al apărării, după care a ajuns Președinte al Parlamentului și chiar Președinte al Republicii - fie și doar pentru o zi, la moartea lui Kemal.

Tot președinte al statului turc, dar cu un mandat mai lung, a fost Celal Bayar, proeminent lider unionist în Izmir, participant la deportarea armenilor.

Abdül'ahad Nuri, care lucrase cu Renda acumulând o mare avere în cursul deportărilor, a fost eliberat din arest în urma amenințării proferate de fratele său, Yusuf Kemal Tengirșenk, ministru al finanțelor și apoi de externe, că, dacă Nuri va fi executat, el va ucide pe puțin două-trei mii de armeni.

Dr. Tevfik Rüștü Aras, căsătorit cu sora doctorului Naazım, lucrase la Consiliul suprem pentru igienă, având atribuția de a distruge trupurile victimelor armenești. În acea calitate, fusese trimis în provinciile în care avuseseră loc masacre, unde, în decurs de șase luni, a umplut puțuri și șanțuri cu cadavre peste care a turnat var nestins, acoperindu-le apoi cu pământ. El avea să devină ministru de externe sub guvernări succesive în perioada 1925-38.

Arif Fevzi Pirinççizade, fost deputat de Diyarbakır, arestat pentru grave nelegiuiri, condusese, împreună cu Dr. Reșid, guvernatorul Diyarbakırului, o unitate a Organizației speciale; avea să fie recompensat cu postul de ministru al lucrărilor publice.

Cemil Arif, avocat al apărării în numeroase procese ale unioniștilor, a fost numit, ca răsplată, Președinte al Parlamentului, după care a devenit ministru de justiție.

Arestarea, judecarea, condamnarea acuzaților și deportarea lor în Malta s-au arătat a fi nu numai insuficiente, dar și ineficiente. Evadați, eliberați în urma convenției încheiate la 23 octombrie 1921 în Istanbul și reveniți la 31 octombrie 1921 în patria lor, foștii călăi aveau să capete, la Ankara, gratificațiile oficiale pe care se pare că le meritau pentru îndelungata și rodnica lor activitate. Nici măcar nu mai era nevoie să se aștepte amnistia de la Lausanne.

PROBA DOCUMENTELOR

Rapoarte, memorii, declarații, mărturii

Adevărul unanim acceptat în privința masacrelor și a deportărilor din 1915-1918 este existența victimelor, care nu poate fi escamotată, întrucât armenii au dispărut din provinciile răsăritene ale Imperiului Otoman, în care locuiau, iar pe de altă parte, se admite că ei au fost asasinați de militari, de jandarmi, de bande de criminali, de kurzi nomazi, de funcționari de stat și de simpli cetățeni.

În ceea ce privește premeditarea genocidului, ea este dovedită prin documentele publicate în timpul războiului și după încheierea lui, prin documentele din arhivele cancelariilor, prin culegerile de mărturii, prin minutele din procesul unioniștilor și din cel al lui Tehlirian. Aceste documente dovedesc voința Junilor Turci de a-i extermina pe armeni și responsabilitatea lor în atrocitățile comise.

Winston Churchill: *„Nu există îndoială că această crimă a fost pregătită și executată din rațiuni politice. Era o ocazie pentru a face să dispară din țară o rasă creștină care se opunea ambițiilor turcești, care întreținea chiar aspirații ce*

nu puteau fi satisfăcute decât pe socoteala Turciei și care era plasată geografic între turci și popoarele musulmane din Caucaz. S-ar putea ca atacul englezilor asupra Dardanelelor să fi ațâțat furia necruțătoare a Guvernului Turc. Panturciștii considerau că, dacă totuși Constantinopolul va cădea și Turcia va pierde războiul, suprimarea armenilor va reprezenta un avantaj permanent pentru viitorul rasei turce."

Începând din mai 1915, străini de diverse naționalități, orientări politice sau credințe religioase sunt martorii unor scene de o oroare insuportabilă, pe care le vor relata apoi în rapoarte, în memorii, în corespondențe. Juxtapunerea acestor scrieri datelor precise privind locul, circumstanțele și numărul victimelor dă imaginea globală a unei operații vaste de lichidare a armenilor, organizată cu birocrație complexă și executată după un plan minuțios alcătuit.

În anul 2008, Muzeul-Institut al Genocidului Armean din Erevan, capitala Armeniei, a intrat în posesia unei fotografii făcute de unul dintre militarii ruși de pe frontul caucazian în 1915 și înfățișând cadavre calcinate de săteni armeni arși de vii în timpul masacrelor din Muș. Fotografia face parte dintr-un ***Album de refugiați*** editat la Tiflis în 1917 și constând din 62 de fotografii luate în cursul evenimentelor, dintre originalele cărora, însă, doar puține s-au păstrat, și acelea - deteriorate. Marcată cu numărul 74, ceea ce dovedește existența unei mai largi colecții de imagini similare surprinse de militarii ruși, această fotografie este inscripționată pe verso: *„Armeni arși de vii în Șeyhalan de soldați turci"*.

Documentele istorice, accesibile de peste 80 de ani și a căror autenticitate n-a fost contestată de niciun istoric, permit reconstituirea planului de organizare a genocidului prin analiza evenimentelor relatate în ele. Arhivele Germaniei și ale Austriei,

de altfel cercetate în vederea editării unor culegeri recent apărute, ***Raportul secret*** al pastorului Johannes Lepsius, ***Cartea albastră*** a Vicontelui James Bryce, publicate în multiple ediții, documentele procesului unioniștilor - toate acestea cuprind probe îndestulătoare pentru a dovedi că Guvernul Junilor Turci este responsabil de genocidul pe care l-a conceput, aplicat și finalizat. Ele exclud necesitatea altor documente sau mărturii, făcând proba unui genocid trăit și relatat în mod nemijlocit.

Analiza mărturiilor adunate de Vicontele Bryce, președintele Asociației anglo-americane, de Arnold Toynbee, istoric la Academia din Oxford, de pastorul Lepsius, permite să se tragă următoarele concluzii: mărturiile sunt redactate de martori oculari imediat după evenimente, când amintirea lor era proaspătă; fapte asemănătoare sau de natură similară din locuri diferite sunt raportate de martori diferiți, independent unul de altul; un ansamblu de evenimente sau de fapte precise raportate independent și în concordanță între ele devine coerent și convingător; numărul de mărturii congruente provenite din diferite regiuni este atât de mare, încât face incontestabile faptele principale, iar caracterul general al evenimentelor e stabilit pe baze prea solide pentru a fi zdruncinate; examinarea mărturiilor neutre confirmă în ansamblu depozițiile armenilor și revelează exagerări foarte mici, ținând seamă de limbajul hiperbolizat și de emoțiile victimelor. Prin cumulare, documentele pun în evidență aceleași fapte, aceleași intenții și aceleași planuri, alcătuind o probă istorică de cea mai mare valoare.

Probele genocidului sunt de patru categorii:

– documente, legi sau reglementări emise de guvern în legătură cu evenimentele;

– rapoartele martorilor oculari imparțiali și bine informați (în absența diplomaților, au existat medici, infirmieri, misionari din națiunile neutre sau favorabile Puterilor Centrale);

– rapoartele altor martori oculari (consuli din statele vecine);

– relatările supraviețuitorilor asupra măsurilor de o brutalitate extremă, unele poate exagerate, dar, atunci când concordă între persoane care nu se cunosc, veracitatea este asigurată.

Sursele principale de documentare sunt:

– arhivele americane, foarte bogate;

– ***Cartea albastră*** consacrată de britanici deportărilor și crimelor;

– arhivele germane și rapoartele agenților diplomatici și ale consulilor germani, foarte importante întrucât Germania a fost aliata Turciei;

– minutele procesului unioniștilor, consemnând declarațiile asasinilor inculpați.

Surse britanice

Documentele arhivelor britanice au fost publicate în 1916 în ***Cartea albastră*** a Guvernului Britanic, intitulată ***Miscellaneous no. 31***.

Documentele originale se află în șase dosare la secția *„Înregistrări oficiale“* a *Foreign Office*-ului. Printre cele 127 de documente referitoare la armeni, 48 aparțin martorilor oculari armeni, 44 - misionarilor, medicilor și altor cetățeni americani, 11 - reprezentanților consulari americani, 6 - misionarilor elvețieni și danezi, 5 - misionarilor germani, 3 - consulului britanic Stevens din Batumi, 3 - ziariștilor, l - consulului italian din Trabzon și 6 - altor persoane. Toate aceste mărturii concordă, deși martorii nu s-au cunoscut între ei.

Ziarul „The Times“ din 2 mai 1919 scria: *„Orice s-a spus și se spune despre atrocitățile comise împotriva armenilor nu sunt deloc exagerări, ci afirmații bazate pe rapoartele britanice oficiale“.*

Marea majoritate a mărturiilor din ***Cartea albastră*** referitoare la detaliile din primele 15 luni ale genocidului implică responsabilitatea Guvernului Otoman. Toynbee conchidea: *„Nu există dezacorduri în privința evenimentelor din 1915. Locuitorii armeni din Imperiul Otoman au fost pretutindeni dezrădăcinați și deportați spre districtul cel mai depărtat și mai neprielnic pe care guvernul îl putea găsi. Unii au fost asasinați imediat, alții au pierit pe drum, alții au murit ajunși la destinație. (...) Guvernul Otoman nu ar putea să nege aceste fapte, nici să le justifice. Nicio provocare sau niciun delict din partea armenilor n-ar putea justifica o asemenea crimă împotriva unei întregi seminții.“*

Philip Graves de la Serviciul de informații al Ministerului de război, care fusese corespondentul ziarului „The Times“ la Constantinopol, îi scria ministrului de externe Lloyd George în septembrie 1915: *„După experiența mea și a tuturor celor care cunosc cât de cât Turcia, nici un masacru nu se produce vreodată în Turcia în afara cazului în care guvernul face în așa fel încât să se știe că dorește un masacru“.*

Printre relatările din ***Cartea albastră*** figurează și cele făcute de patru ofițeri arabi din Armata Otomană, care, ulterior, au aderat la revolta arabă. Locotenentul Hassan Maaruf descrie atrocitățile comise la Muș, la Bitlis, la Siirt, la Erzıncan, la Mamahatun, cum au ars de vii femei și copii din Muș în grajduri de lemn. Locotenentul Said Ahmed Mukhtar Ba'aj a făcut parte din Curtea Marțială din Trabzon în iulie 1915, perioadă în care *„a fost primit ordinul de a deporta spre interior pe toți*

armenii din provincia Trabzon; ca membru al Curții Marțiale, știam că deportarea însemna masacrare". El relatează despre asasinarea clericilor armeni din Trabzon și din Erzurum și continuă: *„În afara Ordinului de deportare amintit mai sus, a mai fost emis un Iradeh imperial care cerea ca toți dezertorii prinși să fie împușcați fără proces. Ordinul secret folosea cuvântul* armeni *în loc de* dezertori*"*. În final, ofițerul arab spune: *„Funcționarii turci însărcinați cu deportarea și cu exterminarea armenilor aveau următoarele nume: la Erzurum, Bahaettin Șakir Bey; la Trabzon, Nail Bey, Tevfik Bey Monasterlı, colonel de jandarmi și responsabil al poliției; la Kemah, deputatul pentru Erzıncan"*.

Ordinele secrete indică faptul că guvernul emitea dispoziții la două niveluri: directive publice cu titlu de propagandă și directive private în vederea îndeplinirii adevăratelor intenții. Chiar și în timp de război și în absența consulilor, a misionarilor, a ziariștilor, a călătorilor britanici și francezi, guvernul ținea secrete adevăratele sale intenții față de indiscrețiile străinilor.

Un document obținut de comunitatea armeană din Constantinopol și păstrat în Marea Britanie menționează că ministrul educației, Mithat Șükrü, *„a făcut să dispară cea mai mare parte din documentele Comitetului* Unire și Progres *privitoare la armeni"*. Săptămânalul Ambasadei Britanice din Constantinopol se referea, la 4 martie 1920, la *„dispariția documentelor care incriminează pe unele dintre aceste persoane"* (turci din Germania, din Elveția, din Malta), indicând că este vorba de aranjamentul unor lideri naționaliști locali. Astfel, noul ministru al marinei, Rauf Orbay Bey, *„ceruse de urgență distrugerea documentelor incriminate; este evident că organizase dispariția documentelor care-l implicau pe el însuși, ca și pe Enver Pașa"*. Faptul că multe dintre ordinele venite de sus n-au

mai putut fi găsite nu trebuie să surprindă, ținând seamă de dorința Guvernului Turc de a-și șterge urmele și de a ascunde intențiile sale reale.

Surse americane

Din multitudinea de documente păstrate în S.U.A., sursa cea mai autorizată este relatarea ambasadorului Morgenthau, ale cărui memorii de martor ocular sunt o probă directă asupra masacrelor. Cartea sa, publicată în 1918, va fi, de aceea, citată de diverși analiști ai genocidului.

> Henry Morgenthau: *„Când autoritățile turcești au dat ordinul de efectuare a deportării, ele au dat practic certificatul de deces unei întregi rase; ele erau conștiente de acest lucru și, în discuțiile avute cu mine, nici n-au încercat să-l ascundă"*.

Un alt martor este consulul american la Harput, Leslie Ammerton Davis, singurul reprezentant oficial străin pe o rază de câteva sute de kilometri, rămas în misiune până în 1917, când S.U.A. au intrat în război. Cutreierând tot vilayetul și descoperind hecatombele de cadavre inaccesibile altora, Davis, care avea să lase, și el, o relatare scrisă într-un volum, nota: *„Nu este un secret că planul prevăzut consta în exterminarea armenilor, iar metodele utilizate au fost aplicate cu sânge rece și cu barbarie, ba chiar cu mai mare eficiență decât mi-aș fi putut închipui… Nu cred că istoria mondială a cunoscut un masacru atât de amplu și de radical precum cel făptuit în această re-*

giune și că mintea umană a imaginat vreun plan mai groaznic și mai diabolic.“

În S.U.A., se înființează o Comisie de anchetă asupra masacrelor armenești, care la 4 octombrie 1915 publică un raport documentat. Comisia se compunea din 25 de persoane, printre care doi ex-ambasadori la Constantinopol, patru directori ai misiunilor americane în Imperiul Otoman, cardinalul Gibbons, arhiepiscopii Greer și Rhinelander, Dr. Charles W. Eliot, ex-președintele Universității din Harvard.

Din mărturiile consemnate în raportul Comisiei de anchetă:

„Într-un loc, comandantul de jandarmi le-a spus deschis soldaților cărora le încredințase un grup numeros de femei că pot să facă ce vor cu femeile și cu fetele.“

„Armenii deportați care veneau dintr-o localitate erau de nerecunoscut după un marș de 12 zile. Dar, chiar și în această stare deplorabilă, jafurile și violențele pe care le îndurau aveau loc zilnic.“

„Rezultatele masacrelor sunt următoarele: cum 90% din comerțul exterior fusese în mâinile armenilor, țara se află în pragul ruinei. Cea mai mare parte a afacerilor făcându-se prin credit, sute de comercianți importanți, care nu sunt armeni, vor da faliment. În orașele din care au fost evacuați, nu mai există tăbăcari, turnători, fierari, croitori, tâmplari, olari, țesători, cizmari, bijutieri, farmaciști, medici, avocați și niciun fel de alte persoane liber-profesioniste, nici comercianți, decât cu rare excepții, iar țara va rămâne într-o stare jalnică.“

La 6 septembrie 1915, ambasadorul Morgenthau expediază o cablogramă secretarului de stat al S.U.A., sugerând înființarea unui fond de ajutorare a supraviețuitorilor din Anatolia. În câteva săptămâni, un grup de misionari, filantropi, afaceriști, industriași, profesori, clerici fondează *Armenian Relief Committee* (Comitetul de Ajutor Armean). Ținând seamă de amploarea dezastrului comis de genocidul care lăsase mii de supraviețuitori fără adăpost, bolnavi, orfani, A. R. C. acționează în cooperare cu alte grupări de asistență socială din Siria și din Iran, aducând, în 1916-1917, ajutoare materiale creștinilor din Orient. După noiembrie 1918, organizațiile americane își dezvoltă activitatea de ajutorare a Armeniei. Astfel, *Armenian and Syrian Relief* devine *American Committee for Relief in the Near East*, care lansează o campanie de 30 milioane de dolari. La rândul său, *American Relief Administration*, în fruntea căreia Președintele Thomas Woodrow Wilson îl numise pe Herbert Hoover, distribuie populației creștine și evreiești din Asia Mică un ajutor de 100 milioane de dolari, aprobat de Congresul S.U.A. după armistițiu. A.C.R.N.E. va fi succedată de *Near East Relief*, căreia îi sunt transferate proprietățile și echipamentul A.R.A. din Orientul Apropiat și din Caucaz, încât în aceste teritorii și în fostul Imperiu Otoman noua organizație prelua în ansamblu ajutorul american. Până în 1929, N.E.R. colectează peste 110 milioane de dolari, salvând circa un milion de armeni, de greci și de asirieni de la foamete și de la moarte; totodată, adăpostește, hrănește și educă peste 130.000 de copii orfani cazați în orfelinate speciale. Activitatea ei se menține până în 1930, urmărind situația armenilor supraviețuitori din Anatolia Ciliciană și din Caucaz. Patru mii de orfani adunați de N.E.R. în centrele din Urfa, din Maraș, din Ayintab vor fi trimiși în Siria și în Liban, în timp ce orfanilor din Harput, din Diyarbakır și din Konya li se interzice să părăsească țara. Membrii N.E.R. din Siria și din Palestina vor asigura, pentru cea mai mare parte a refugiaților, adăpostul, întreținerea și transportul în Europa și în S.U.A. După 1921, N.E.R. își va menține chiar și în Armenia Sovietică activitatea de supraveghere a refugiaților și, mai cu seamă, a orfanilor.

O sursă directă de documentație o constituie presa epocii, care a relatat cu promptitudine și cu profesionalism, în articole detaliate și ilustrate cu fotografii, masacrele din 1915-1916 și consecințele lor. Ziarul „The New York Times“ a publicat numai în anul 1915 un număr de 145 de materiale, grație și vechii amiciții dintre Morgenthau și editorul publicației, Adolph Ochs. Iar revista de largă circulație „National Geographic“ a consacrat, pe 30 de pagini, unul dintre cele trei ample articole din numărul său pe luna octombrie 1915, bogat ilustrat, istoriei armene și genocidului, fiind intitulat *„Armenia and the Armenians“*, sub semnătura lui Hester Donaldson Jenkins*.

> Un articol din „The New York Times“ cita o propunere idealistă a lui Morgenthau, aceea de a strămuta o jumătate de milion de armeni supraviețuitori în S. U. A., întrucât *„armenii sunt un popor moral, sârguincios și ar deveni buni cetățeni în regiunile mai puțin populate din statele vestice“*. În același articol, se afirma: *„Turcii recunosc că persecutarea armenilor este doar primul pas dintr-un plan menit să-i debaraseze de creștini și că urmează grecii. Evreii sunt de asemenea vizați pentru masacru sau pentru expulzare. Misionarii americani trebuie și ei să fie alungați, deoarece în viitor Turcia va fi numai a turcilor.“*

O selecție bogată și reprezentativă, cu materiale facsimilate, apărute în perioada ianuarie 1913 - octombrie 1922 în publicații ca „The Nation“, „The Living Age“, „The Outlook“, „The Survey“, „The Literary Digest“, „The Atlantic Monthly“, „The New Republic“, „The New York Times“, „The Century Magazine“, „The Independent“, „The Missionary Review of the World“, alcătuiește cuprinsul culegerii ***The Armenian***

* Un alt articol din același număr este *„Roumania, the Pivotal State“*.

Genocide, editată în 1980 la Berkeley, ca o sursă de informații pertinente pentru analiștii genocidului armean.

Circa 15.000 de documente din Arhiva Națională a S. U. A. au fost microfilmate, constituind o culegere de mărturii inedite privind armenocidul. Documentele provin din arhivele Secretariatului de stat, Casei Albe, Ministerului de război, Crucii Roșii, precum și ale altor instituții guvernamentale. Culegerea, intitulată ***Guide to the Armenian Genocide in the U. S. Archives***, constituie documentația cea mai amplă, deoarece S. U. A. au fost singurul stat neutru care după 1914 și-a păstrat reprezentanți în Turcia.

Profesorul Vahakn N. Dadrian din New York, pe lângă numeroase alte scrieri, a publicat, la Editura *Mansell* din Anglia, lucrarea ***The Documentation of the Armenian Genocide in Turkish Sources***, rodul cercetărilor sale vreme de mulți ani în centre ca Washington, Londra, Paris, Berlin, Viena, Ierusalim, Beirut, Teheran, în care sunt depozitate acte autentice, până acum nestudiate, legate de genocidul din 1915. Documentele incluse în volum provin de la Tribunalul Militar al Turciei, care a funcționat în 1919-1920, și dovedesc natura și amploarea masacrelor declanșate în Imperiul Otoman. Textele sunt publicate atât în originalul în osmana veche, cât și în traducere engleză. Citând miniștri otomani care afirmă să șefii Ittihadului luau deciziile importante în secret, fără să consulte plenul, autorul mai aduce ca argument pe reputatul istoric turc Yusuf Hikmet Bayur, conform căruia hotărârile erau date doar de doi sau trei conducători și nu erau înregistrate. Partea cea mai surprinzătoare a culegerii o constituiesc declarațiile lui Mustafa Kemal „Atatürk“ referitoare la armenocid, făcute unor militari și ziariști occidentali și în care președintele Republicii Turcia, printre altele, atestă afirmația oficială a ministrului de interne turc din perioada armistițiului, și anume - că în cursul deportă-

rilor au fost uciși 800.000 de armeni. De altfel, mărturisirile „triumvirilor“ Junilor Turci, citate în volum, întăresc această depoziție. Un spațiu larg este rezervat documentației privind activitatea Organizației speciale, menționată de Ali Faud Ermen, comandantul Armatei a 4-a și șeful Statului Major al lui Cemal Pașa, de Falih Rıfkı Atay, secretarul personal al lui Cemal Pașa, de Ahmet Refik Altınay, ofițer în secția a 2-a a Statului Major Otoman. Dintre celelalte mărturii, se reține, datorită competenței autorilor lor, cele ale lui Mahmud Kaamil și Vehib Pașa, comandanții Armatei a 3-a, Halil Kut Pașa și Ali Ihsan Sabis, comandanții Armatei a 6-a, Süleyman Faik Pașa, comandantul cavaleriei din Harput și viceguvernator al vilayetului, de asemenea cele făcute de miniștri, deputați, istorici, ca Ahmet Emin Yalman, Mehmed Hociaoğlu, Yunus Nadi, Doğan Avcıoğlu, care confirmă că scopul tăinuit al deportărilor era soluționarea radicală a Chestiunii armene prin eliminarea armenilor.

Recent, la Departamentul de Stat al S. U. A., a fost descoperit un document datat 1934 și care dovedește că în acel an încă avea loc deportarea armenilor din Anatolia. Într-o scrisoare expediată de la Ankara, ambasadorul S. U. A., Robert P. Skinner, rezumă felul în care autoritățile constrângeau populația armeană să-și abandoneze bunurile și să plece: *„Este foarte probabil ca expulzarea lor să fie pur și simplu încă un pas al Guvernului Turc în politica sa declarată de a face din Anatolia un spațiu pur locuit doar de turci“*. La aproape douăzeci de ani după declanșarea genocidului…

Surse germane

Ambasadele americană și germană din Constantinopol erau informate zilnic asupra deportărilor din vilayete. Dar, în vreme ce Morgenthau transmitea la Departamentul de Stat din Washington informațiile sale, von Wangenheim transmitea în Wilhelmstrasse, la Berlin, telegramele viceconsulului din Erzurum, Max Erwin von Scheubner-Richter, și pe cele ale consulului din Alep, Walter Rössler, minimalizând, însă, evenimentele și temperându-i pe consuli, deși nu se îndoia de intenția criminală a Guvernului Otoman.

Mărturiile germane sunt, totuși, suficiente prin abundența și prin precizia lor pentru a convinge de adevărul celor relatate, cu atât mai mult cu cât provin dintr-o țară aliată Imperiului Otoman. Martorii oculari germani se deplasau mai liber decât alții, ei fiind diplomați, afaceriști, ingineri, medici, militari, învățători, misionari lipsiți de prejudecăți față de poporul turc din punct de vedere politic sau național, ba chiar legați prin profesiune sau prin amiciție de acesta.

Dr. Johannes Lepsius (1858-1925), fiu al celebrului orientalist berlinez Karl Richard Lepsius, studiase teologia și civilizația orientală și, impresionat de masacrele hamidiene, se consacrase Misiunii Orientale Germane, pe care o fondase, conducând-o până în 1917, în scopul ajutorării celor loviți de năpastă. A publicat câteva culegeri de documente despre masacrarea și persecutarea armenilor: ***Armenia și Europa*** (1896), cu relatări ale martorilor oculari și ale victimelor persecuțiilor; ***Raport asupra situației populației armenești din Turcia*** (1916), cu o ediție a doua, amplificată; ***Agonia poporului armean*** (1919), cuprinzând mărturii ale europenilor și ale americanilor și dând

pentru prima oară o imagine de ansamblu asupra evenimentelor, inclusiv tabele statistice (alte trei ediții aveau să apară în 1927, 1930, 1980); ***Germania și Armenia 1914-1918. Culegere de documente diplomatice*** (1919), cu corespondența diplomaților germani privind genocidul, în total 444 de documente din perioada 1913-1918, majoritatea din anii 1915-1916, în special rapoartele consulilor germani din capitalele de provincii Adana, Alep, Iskenderun, Beirut, Damasc, Erzurum, Ierusalim, Mosul, Sivas, Samsun, Trabzon, cu o anexă de cinci alte rapoarte, unele publicate de Lepsius în 1916. Alte mărturii au fost publicate în 1919 în revista lui Lepsius, „Der Orient", iar depoziția lui Lepsius la procesul lui Tehlirian, ca expert, a fost publicată în 1921.

Cel mai celebru martor ocular german este, însă, scriitorul Armin T. Wegner (1886-1978), sublocotenent angajat în aprilie 1915 la Misiunea Medicală Germano-Otomană, iar în toamna aceluiași an, lucrând ca infirmier voluntar de război la Bagdad, în cadrul Armatei a 6-a Otomane. În 1916, el află de deportarea și exterminarea armenilor și, în ciuda interdicțiilor, face, la taberele din Meskene și din Alep, fotografii pe care le va trece prin contrabandă în scrisorile adresate Ambasadei Americane din Constantinopol. Din cauza amestecului său în treburile interne ale Imperiului, va fi rechemat de la Misiunea Militară și chiar deținut înainte de a părăsi Constantinopolul, în noiembrie 1916. În perioada ascensiunii nazismului, i-a trimis lui Hitler o scrisoare prevenindu-l ca evreii să nu aibă soarta armenilor din primul război mondial. Soția lui, evreică, va muri într-un lagăr de exterminare, iar el va fi nevoit să emigreze. Pe lângă cele două cărți scrise de el, ***Drumul fără întoarcere. Un martiriu relatat prin scrisori*** (1919) și ***În casa fericirii. Jurnal din Turcia*** (1920), manuscrise inedite și colecții de fotografii se păstrează la Muzeul *„Friederich Schiller"* din Marbach.

Pe lângă Misiunea Orientală Germană, în Turcia a activat *Liga germană de binefacere pentru propagarea operelor caritabile creștine în Orient,* fondată la 2 februarie 1896 și având centre principale la Van, Maraș, Harput, Muș. În cursul războiului, Liga a salvat l.459 de orfani armeni. Relatările membrilor Ligii asupra evenimentelor din Van și din Muș aduc completări la rapoartele consulilor germani, întrucât Germania nu avea consul la Van. Sub egida Ligii *Deutscher Hilfbund,* în 1919 este publicată culegerea de mărturii ***Adevărul despre suferințele poporului armean în Turcia în timpul războiului mondial***, alcătuită de James William Ernst Sommer, care cunoștea bine Imperiul Otoman, iar în 1927, un ***Raport succint asupra destinului Armeniei. Prietenii și dușmanii săi***. În 1924, Liga fuzionează cu Misiunea Orientală, iar astăzi ea își continuă activitatea la Andjar (Liban), oferind asistență descendenților armenilor refugiați. Arhivele Ligii conțin fotografii din perioada batalioanelor de muncă din Imperiul Otoman.

Elvețianul Jakob Künzler, adus de Lepsius la spitalul misiunii germane din Urfa, va lucra acolo 20 de ani, iar la sfârșitul războiului, va aduna femeile și copiii de armeni din familiile de musulmani, dându-i în grija organizației *Near East Relief*. În vara lui 1922, el trece în Siria 8.000 de copii, dintre care l.400 de orfani îi duce apoi în Liban. Scrie cărțile ***În țara de sânge și de lacrimi***. ***Amintiri din Mesopotamia din timpul războiului mondial*** (1921) – nu numai cu note de jurnal, ci și cu relatări ale deportaților armeni – și ***30 de ani de serviciu în Orient*** (1933), cu detalii asupra evenimentelor din 1915, inclusiv masacrul din Urfa și lupta de autoapărare a armenilor.

Beatrice Röhner, misionară elvețiană din Bâle, martoră oculară a suferințelor armenilor din Deir ez-Zor, le descrie în publicația *„Sonnenaufgang"* (Aurora), organul Ligii *Deutscher Hilfbund für Christliches Liebeswerk im Orient*: *„Ziua urmă-*

toare, am găsit o altă tabără a armenilor din Zeytun. Aceleași suferințe indescriptibile, aceleași relatări ale acelorași torturi. «– De ce nu ne omoară pe loc? mă întrebau. De zile în șir n-avem apă de băut, ne mor copiii de sete. Noaptea, ne atacă arabii, ne fură păturile și îmbrăcămintea pe care le-am luat cu noi, ne răpesc fetele, ne violează femeile. Dacă vreunul dintre noi nu poate să meargă, jandarmii îl bat.» Unele dintre femei s-au aruncat în Eufrat ca să-și salveze onoarea, câteva erau cu copii în brațe."

Martin Niepage, profesor la Colegiul German din Alep în 1913-1916, după ce asistă la exterminarea armenilor, trimite un raport ilustrat cu fotografii pentru Reichstag, prin consulul german din Alep și prin ambasadorul din Constantinopol. Raportul, publicat de Lepsius în Germania și în Armenia, după ce apăruse în 1916 cu titlul ***Un cuvânt reprezentanților calificați ai poporului german***, iar ediția a doua a cărții fuses intitulată ***Impresiile unui profesor german în Turcia***, conține exemple ale cruzimii otomanilor față de populația armeană.

Misionarul german Ernst Christoffel, martor al masacrelor din Malatya, le va relata în cărțile sale ***Între seceră și seceriș***, ***Patru tineri germani la Malatya***, ***Frații și surorile Mântuitorului nostru***, dar și în biografia sa, ***Raza dragostei***, publicată de Hedwig-Marie Winkler în 1981.

Membrii Misiunii Militare Germane erau, prin educație, prin viziune și prin relațiile cu Turcia, cel mai puțin înclinați să-i simpatizeze pe armeni, considerați *„dușmani interni și externi".* Generalul Otto Liman von Sanders, șef al Misiunii Militare Germane în Imperiul Otoman în perioada 14 decembrie 1913 - 29 ianuarie 1919, în memoriile sale ***Cinci ani în Turcia*** face portretul lui Talaat: *„Oricine îl întâlnea nu se putea sustrage farmecului acestei personalități excepțional de simpatice și de atașante".* Iar la procesul lui Tehlirian, face o

depoziție ca expert: *„N-aș putea spune în ce măsură Talaat era personal implicat în aceste decrete – după știința mea, principala ordonanță privitoare la deportarea armenilor este cea din 20 mai 1915. În orice caz, ele sunt opera intelectuală a Comitetului și au trebuit să fie aprobate de Consiliul de Miniștri. Așa cum am mai spus, executarea ordinelor se afla în mâinile valiilor, ale funcționarilor subordonați și mai ales ale acestei teribile jandarmerii."* Von Sanders a fost, totuși, salvatorul populației armenești din Adrianopol și din Smyrna, pe care în 1916 a scăpat-o de la deportare prin intervenția sa.

Un kaymakam răspundea protestelor unui misionar german: *„Chiar dacă legea și Sultanul vor vrea să mă împiedice, voi executa ordinele cu orice preț, acționând conform voinței mele".*

Sursele germane, mai cu seamă scrierile lui Lepsius, aduc prețioase mărturii asupra derulării evenimentelor, începând cu rechiziționările, cu raziile, cu arestările din 1914, continuând cu deportările și cu masacrările și terminând cu islamizările și cu taberele de concentrare. Iată câteva astfel de fapte consemnate de martori oculari germani:

Încă din ianuarie 1915, bandele neregulate, recrutate și înarmate de secțiunile locale ale Comitetului Junilor Turci, și jandarmii încep să terorizeze satele armenești, violând femei și jefuindu-i pe locuitori de bani și de obiectele de valoare. Provincia Erzurum este cu precădere teatrul unor asemenea operații.

La începutul războiului, armenii mobilizați care nu pot plăti taxa de scutire pentru serviciul militar sunt încorporați. Din luna martie, majoritatea soldaților armeni sunt dezarmați și expediați în batalioane de muncă, apoi eliminați discret în grupe de 80-100 de persoane, fiind împușcați sau omorâți în bătaie.

În paralel cu rechiziționările, populația civilă este dezarmată. În Asia Mică, toate căminele musulmane sau creștine dețineau arme, iar Junii Turci îi înarmaseră pe dașnaci ca să apere Constituția în caz de contrarevoluție. Percheziționările făcute sunt un prilej de a tortura și de a persecuta populația. Acolo unde nu se găsesc arme, sătenii respectivi sunt constrânși să le cumpere, plătind în aur, de la vecinii lor musulmani.

În martie, începe arestarea șefilor politici și a intelectualilor armeni. În provincia Erzurum, majoritatea membrilor Partidului F.R.A. sunt arestați la 12 aprilie. Cei 235 de intelectuali ridicați din Constantinopol sunt deportați la Ayaș și Çankırı, lângă Ankara, unde trebuiau să fie deferiți justiției, dar, negăsindu-se capete de acuzare, sunt trimiși la Diyarbakır, prin Adana și prin Alep. Conducătorii dașnaci Aknuni și Vartkes și deputatul Zohrab sunt deportați la 21 mai, fiind transportați la Konya, Adana, Alep, de unde Vartkes și Zohrab, cardiaci, trebuiau să fie duși la Diyarbakır. Sunt, însă, uciși de un ofițer din escortă la o oră după ce plecaseră din Urfa. Pentru ca guvernul să încaseze asigurarea lor de viață, medicul din Urfa întocmește un certificat de deces în care consemnează moartea prin tifos.

Un cerchez din Organizația specială avea să mărturisească: *„Lui Vartkes i-am zburat creierii cu Mauserul meu, apoi l-am înșfăcat pe Zohrab, l-am trântit la pământ și i-am zdrobit capul cu un pietroi până când a murit“*. Ceea ce nu l-a împiedicat pe Talaat s-o anunțe pe văduva deputatului că soțul ei murise în urma unui atac de inimă.

Rössler își avertizase superiorii asupra soartei care-i aștepta pe armeni: *„Zohrab și Vartkes, cei doi binecunoscuți deputați, se găsesc în prezent la Alep. Ei fac parte din convoiul cu destinația Diyarbakır. După informațiile care ne-au parvenit de acolo, sunt mari șanse ca drumul acesta să însemne pentru ei moarte sigură.“* Dintre cei 235, al căror sfârșit este similar, fără a se mai auzi despre ei, doar opt sunt eliberați. Episcopul armean din Diyarbakır, unde vreo duzină de șefi politici sunt uciși prin biciuire în cursul instrucției judiciare, se va spânzura de disperare.

Înainte chiar de deportările în masă, populația civilă este supusă la agresiuni din partea bandelor neregulate de otomani și de georgieni musulmani (adjari), soldate cu 7.000 de victime, îndeosebi în provincia Erzurum. În câmpia Alașkert, 50 din cele 52 de localități armenești sunt devastate de otomani și de kurzi, iar în orașul Alașkert, doar 30 din 300 de familii armenești vor supraviețui.

Deportările se bazează pe Legea provizorie din 27 mai 1915 asupra expulzării suspecților, care justifica drept necesitate de război măsurile luate la sfârșitul lui martie în Cilicia și în Erzurum. Lepsius consideră că n-a existat o trădare armeană, ci este vorba de un naționalism exclusivist, adoptat de extremiștii Junilor Turci: eliminarea armenilor făcea caducă intervenția europenilor în numele unei minorități creștine și desființa bariera etnică dintre turcii otomani și populațiile turcice din Transcaucazia. El împarte cronologia deportărilor în trei etape: de la sfârșitul lui martie 1915, când se declanșează operațiile în Cilicia, până la sfârșitul lui mai; mai-iunie în provinciile Erzurum, Sivas, Harput, Diyarbakır, Bitlis, Trabzon; august-septembrie în Anatolia apuseană (provinciile Bursa, Kastamonu, Konya, Angora). La sfârșitul verii, sunt deportați la Mosul armenii din Bagdad, iar din toamnă, sunt deportați cei din Mesopotamia și din Siria de nord.

Modalitățile de deportare comportau scheme diferite: în unele cazuri, cei deportați n-aveau timp să-și lichideze problemele; în alte cazuri, li se acorda un răgaz de câteva ore până la două săptămâni pentru pregătirile de plecare; uneori, li se

permitea să ia cu ei animale de povară, alteori li se interzicea sau, ulterior, li se confiscau animalele; cei care aveau bani puteau, de la 18 octombrie, să-și cumpere bilete de tren spre Bagdad la vagoanele de animale.

În cursul marșului, femeile și copiii depind de bunul plac al jandarmilor din escortă, care ori se aliază cu bandele și kurzii care-i atacă pe deportați, ori sunt prea puțini ca să li se împotrivească acelora. Agresorii le jefuiesc pe femei de bani și de obiecte de preț, iar când acestea nu au, le violează și răpesc fetele și copiii. Deportații din convoaie nu primesc hrană și apă și trebuie să plătească până și cea mai mică favoare cu bani sau cu bijuterii. Pentru a-i chinui și mai rău și a-i epuiza cât mai curând pe deportați, escortele îi poartă pe drumuri ocolite sau în cerc: *„Din orașul nostru, Adiyaman, la Samsat pe Eufrat, e drum de vreo zece ore. Caravana noastră a făcut zece zile din cauza ocolișurilor pe care dinadins ne-au pus să le facem.“* (Relatare consemnată de Jakob Künzler.) Consulul din Alep citează mărturia unui inginer german: *„Un grup de deportați din Urfa a trebuit să parcurgă traseul Urfa - Tell Abiad - Raqqa - Tell Abiad - Raqqa, între Tell Abiad și Raqqa fiind, în linie dreaptă, o distanță de 90 km“*.

Un tratament special este rezervat gravidelor, care ațâță imaginația celor din escortă. Inginerul Ernst Pieper relatează: *„Femeile care nășteau pe drum trebuiau să reia imediat marșul. O femeie aduse pe lume gemeni în apropiere de Ayintab, într-o noapte, iar dimineața fu nevoită să pornească la drum. Și-a abandonat copiii sub o tufă și, puțin după aceea, ea însăși s-a prăbușit fără suflare. O alta născu pe parcurs și, fiind nevoită să pornească imediat, curând căzu moartă. Între Maraș și Alep au fost numeroase asemenea cazuri.“* (Relatare consemnată de Sommer.)

Deportații mânați în convoaie spre sud se află într-o stare deplorabilă, sunt murdari, bolnavi și propagă, în regiunile prin care trec, epidemii, îndeosebi de tifos și de holeră. Numai în vilayetul Trabzon 300 km de drum sunt contaminați de tifos.

Din iunie, toate deportările, cu excepția celor din Cilicia, sunt însoțite de masacre cu participarea populației islamice locale (mai ales turci și kurzi, dar și cerchezi și arabi), fiind vizată cu precădere populația masculină. La 10 iunie, consulul german Holstein telegrafiază din Mosul că 614 armeni expulzați din Diyarbakır și transferați pe râul Mosul au fost uciși în cursul călătoriei pe plută. Tot el relatează că 700 de locuitori creștini din Mardin, împreună cu episcopul lor, au fost înjunghiați ca mieii în împrejurimile orașului. La 17 și 27 iulie, consulul Rössler din Alep semnalează că Eufratul poartă în apele sale cadavre legate câte două: *„Această repetare a faptelor dovedește că nu e vorba de crime întâmplătoare, ci de un plan general de exterminare, conceput de autorități. Se spune, și este absolut credibil, că acele cadavre fuseseră aruncate în fluviu de soldați, la Adiyaman.“* Tot Rössler comunică, apoi, că 200 de armeni și de sirieni ortodocși au fost masacrați la 19 august la Urfa, alți 600 - la începutul lui octombrie, iar din 16 octombrie, se înregistrează noi masacre la Urfa. Viceconsulul von Scheubner-Richter consemnează că armenii expulzați din Erzurum au fost atacați de kurzi pe drumul spre Harput și, la 18 iunie, 3.000 de armeni au fost masacrați. Tot el notează că, la 5 august, armenii din câmpiile Erzurumului și Basenului, aflați în drum spre Erzıncan, au fost atacați de kurzi și de voluntari turci care i-au jefuit și ucis, numărul victimelor ajungând până la 20.000, în vreme ce guvernul recunoaște doar 4.000. Între 10 și 14 iunie, locuitorii din câmpia Erzıncan, circa 25.000 de armeni aflați în drum spre Harput, sunt masacrați de jandar-

mi și de kurzi în defileul Kemah, cadavrele fiind încărcate în căruțe pregătite în prealabil și azvârlite apoi în Eufrat.

Un avertisment adresat la 31 august de guvern autorităților din provincii, prin care acestea sunt amenințate că funcționarii vinovați de acte de violență împotriva deportaților armeni vor fi dați în judecată, este calificat de consulul Buge din Adana drept *„o înșelăciune nerușinată“,* fiind, de altfel, curând anulat de guvern.

Versiunea oficială a Guvernului Otoman este că deportații au ca destinație sectorul de construcție a căii ferate spre Bagdad, însă în realitate deportații sunt împinși până în regiunile limitrofe deșertului Arabiei: *„A fost afectat deportării teritoriul cuprins între Deir ez-Zor pe Eufrat și Mosul pe Tigru. Nu există decât puține sate și numai pe malurile fluviilor. (...) Drumurile de acces în această regiune trec prin Alep spre Deir ez-Zor, prin Urfa, Veranșeher și Nisibin spre hotarul de nord al deșertului Arabiei și prin Geziseh spre Mosul. Ca atare, unele convoaie au fost dirijate prin Hawrān spre Damasc.“* (Mărturie consemnată de Lepsius.)

Consulul Rössler transmitea, la 16 noiembrie, ambasadorului german din Constantinopol: *„Deir ez-Zor, cu străzile sale mari, nu-i un oraș murdar. Odinioară având 14.000 de locuitori, astăzi el numără între 25 și 30 de mii. Nimic n-a fost prevăzut pentru organizarea existenței acestei aglomerări gigantice. Aprovizionarea este insuficientă, lipsesc pâinea și legumele. Trei spitale sunt pline-ochi, la cei peste o mie de bolnavi sunt un singur medic municipal și un medic guvernamental, iar farmacia este aproape goală. Medicul municipal e plecat pentru câteva zile. După el, mor 150-200 de persoane pe zi. Asta explică de ce orașul poate absorbi pe deportații care continuă să vină cu miile. În sus și în jos de oraș, nenumărați muribunzi cam-*

pează în colibe specifice regiunii. Doar moartea îi eliberează pe cei uitați aici.“

Același Rössler îl informează pe ambasador, la 6 aprilie 1916, că majoritatea celor 14.000 de ocupanți ai taberei de concentrare din Ras ul-Ayn au fost exterminați. O anchetă făcută la 22 aprilie constata: *„În fiecare zi sau aproape, vreme de o lună, 300 până la 500 de deportați au fost exilați și uciși la vreo zece kilometri de Ras ul-Ayn. Cadavrele au fost aruncate în râu, ale cărui ape erau mai mari în acest sezon. Un ofițer turc, care se interesa de motivul acestor măsuri, a primit de la kaymakamul din Ras ul-Ayn un răspuns senin: M-am supus ordinelor.“*

De regulă, deportații n-aveau dreptul să rămână în tabăra de concentrare decât atât timp cât aveau bani. Epuizându-și resursele, ei erau deportați mai departe în regiuni și mai aride, unde erau lăsați să moară de foame. La 4 mai 1916, consulul german din Mosul raporta: *„Comisiile speciale nu ezită să transfere în permanență deportați dintr-un loc în altul, fără a le lăsa nici cel mai mic răgaz“.* La sfârșitul verii, taberele situate de-a lungul Eufratului sunt în mare parte golite.

Încă de la începutul deportărilor, în special în provincia Trabzon și în alte regiuni de pe litoralul Mării Negre, armenii se aflau în fața alternativei de a fi deportați sau de a se converti la islamism. Singurul mijloc de a scăpa era, deci, apostazia (renegarea publică a credinței), la care mai recurseseră și în 1895. Convertirea religioasă privea pe femeile și pe copiii care găsiseră adăpost la familiile musulmane și pe orfanii din orfelinatele guvernamentale. Soțiile militarilor armeni sunt măritate cu forța cu mahomedani. La începutul lui decembrie 1915, lucrurile devin metodice: la 4 decembrie, F. Schuchardt, directorul lui *Deutscher Hilfbund*, informa pe ministrul german de externe că Guvernul Otoman intenționa să convertească la islamism ceea ce mai rămăsese din populația armeană.

> Când ambasadorul german a vrut să intervină în favoarea armenilor, Talaat a cerut Berlinului să-l recheme, spunând că războiul oferise turcilor marea posibilitate de a rezolva Chestiunea armeană, ceea ce trebuia făcut **acum**, după război fiind prea târziu.

Deși, ca răspuns la protestele lui von Wolff-Metternich, Marele Vizir, triumviratul Junilor Turci și ministrul turc de externe dezmint existența unei politici de islamizare dirijate de sus, convertirile forțate alcătuiesc un subiect care va reveni constant în rapoartele consulilor. Curând, se va constata că această apostazie nici măcar nu-i salva pe armeni de la deportare. Când, într-un oraș de pe Eufrat, armenii încearcă să scape în felul acesta de primejdie, în speranța că vor putea redeveni creștini în vremuri mai bune, li se refuză convertirea. Iar într-un alt oraș, din Anatolia, ea este acceptată cu condiția ca armenii să-și dea copiii în vârstă de până la 12 ani guvernului, pentru a fi crescuți în religia musulmană în orfelinate care, în fapt, nu erau decât sihăstrii de dervișii fanatici și cruzi, aceștia având chiar îngăduința să atace caravanele și să smulgă copiii deportaților pentru a-i mahomedaniza.

Orfanii adăpostiți de societățile de binefacere germane la Urfa și la Alep și islamizați de guvern au avut, după cum constată la sfârșitul lui august consulul Hoffmann, următoarea soartă: *„Băieții de peste 13 ani vor fi deportați, fetele de peste 13 ani vor fi măritate (bineînțeles, cu musulmani). Copiii între 10 și 13 ani, care sunt marcați de cele trăite, vor fi separați de aceia mai mici și plasați în orfelinate strict turcești, unde vor învăța meserii. Copiii sub 10 ani vor fi educați în orfelinate speciale. Cu alte cuvinte: băieții de peste 13 ani vor fi suprimați, fetele de aceeași vârstă vor fi trimise în haremuri - o fată de 12 ani, foarte drăguță, a fost luată din orfelinatul care se găsea lângă consulat și, sub amenințarea cu represaliile împotriva membrilor familiei sale care trăiau aici, a fost măritată cu sila cu un pașă de 70 de ani, foarte cunoscut; copiii cei mai mici vor fi islamizați, dacă supraviețuiesc rigorilor disciplinii din orfelinatele turcești.“*

Supraviețuitorii din batalioanele de muncă din Alep sunt și ei constrânși să se convertească la sfârșitul lui februarie 1916, ca și medicii militari armeni din Sivas, aceștia din urmă - la 23 iulie, sărbătoarea națională a Turciei. La Ankara, de aniversarea Sultanului, s-a făcut circumcizia la 100 de băieți aparținând Bisericii Armene Catolice.

Surse australiene

Pentru a justifica invocarea ca martor a națiunii de pe un continent foarte depărtat de locul desfășurării genocidului armean, dar – cum se va vedea – cu strânse corelații, este necesar mai întâi un excurs istoric adecvat subiectului.

În ianuarie 1915, la Sarıkamış, Armata Rusă nimicise Armata Otomană, iar în martie, ca să-i sprijinească pe ruși, Aliații au plănuit o acțiune navală în strâmtoarea Çanakkale (Dardanele), ceea ce a dat greș, după care au debarcat în peninsula Gelibolu (Gallipoli). Atacul franco-britanic a avut loc la 5-17 martie, în aceleași zile în care ittihadiștii au ținut o ședință a Comitetului Central, încheiată cu decizia de a declanșa masacrele preconizate de ei. Peste o lună, cele trei Mari Puteri au declarat solemn că fac vinovat Imperiul Otoman de crime împotriva umanității. Această amenințare a înlăturat orice

reținere a Junilor Turci: ei nu mai aveau nimic de pierdut și, chiar de a doua zi, au intensificat masacrele.

La debarcarea în Gallipoli, printre trupele de uscat s-au aflat și cele australiene, care, deși sub comandă britanică, participau pentru prima oară ca o unitate de sine stătătoare, constituind, împreună cu militarii neozeelandezi, ceea ce s-a numit ANZAC (*Australian and New Zealand Army Corps*). Debarcarea australienilor s-a produs la 25 aprilie 1915, deci a doua zi după arestarea intelectualilor armeni din Constantinopol, la câteva sute de kilometri depărtare.

Jay Winter, în lucrarea sa ***Under the Cover of War: Genocide in the Context of Total War*** (Sub acoperământul războiului: Genocidul în contextul războiului total), prezentată la simpozionul *The American Response to the Armenian Genocide*, organizat de Biblioteca Congresului din Washington la 28 septembrie 2000, sugera că debarcarea trupelor britanice, franceze, australiene și neozeelandeze la Gallipoli i-a propulsat pe otomani și mai intens într-o mentalitate de asediați, alimentând zelul lor de a-i extermina pe armeni.

Aliații – și, odată cu ei, australienii – au suferit o grea înfrângere la Gallipoli. Dacă față de germani australienii nutreau un sentiment de inamiciție din cauza atrocităților suportate de ei din partea acelora în Belgia, este ciudat că față de turci, care nu numai că le-au fost de asemenea dușmani în război, dar i-au și învins, australienii au o atitudine de respect, cum au avut și cei care au luptat la Gallipoli, iar după ei, întreaga societate australiană: în fiecare an, la 25 aprilie, care este declarată Zi națională *ANZAC Day*, în toată Australia au loc manifestări comemorative începând cu parada veteranilor (n-a mai rămas niciunul din primul război mondial, dar, în prezența oficialităților, defilează participanți la al doilea război mondial și la

războiul din Vietnam, plus descendenți de-ai lor) și sfârșind cu distracții și cu chefuri, ca acelea dedicate vreunei mari victorii; chiar și în Gallipoli australienii organizează, la fiecare 25 aprilie, o omagiere festivă, cu un ritual cazon, în asistența a sute de australieni - politicieni, militari, simpli cetățeni veniți ad-hoc la fața locului.

Explicația trebuie căutată în semnificația pe care australienii o dau prezenței lor în acel război ca națiune autonomă. Bătălia de la Gallipoli, memorabilă pentru australieni, nu este un eveniment la fel de important în istoria universală. Pentru australieni, însă, deși marchează o înfrângere, ea a constituit momentul cristalizării naționale, punctul în care australienii au început să se simtă o națiune unitară, și nu o confederație statală. În comemorări, în studii și în varii ocazii de menționare a bătăliei, sunt scoase în evidență și elogiate bărbăția și curajul dovedite în luptă de către militarii australieni alături de britanici, autori ai unei erori de strategie, adevărații vinovați pentru eșecul debarcării.

Ca și australienii, armenii țin la loc de mare cinste o bătălie… pierdută, cea din anul 451, de pe câmpia Avarayr, împotriva perșilor. Deși au pierdut lupta prin care perșii zoroaștri ar fi vrut să-i convertească la religia lor pe armenii creștinați, totuși aceștia din urmă au reușit să-și păstreze credința. De aceea, bătălia de la Avarayr a rămas în istoria lor ca o mare victorie morală și spirituală, esențială pentru supraviețuirea armenilor ca națiune.

Australienii raportează Gallipoli la identitatea lor națională, și nu la contextul primei conflagrații mondiale, cu atât mai puțin - la situația din Imperiul Otoman. Istoricii australieni, la rândul lor, se apleacă asupra momentului de la Gallipoli ca asupra unui mit pe care își propun, de fiecare dată, să-l

interpreteze într-un fel propriu. În ciuda coincidenței de timp și de spațiu, ei nu consemnează, totuși, în lucrările lor, genocidul armean, sau în cel mai bun caz doar uneori inserează câteva rânduri expediate. Niciun istoric australian nu s-a întrebat, asupra conexiunii dintre cele două capitole ale istoriei, dacă în luarea deciziei finale a Guvernului Otoman de declanșare a genocidului campania franco-britanică a jucat vreun rol, și astfel să fi comentat potrivirea de date și de locuri. Bătălia de la Gallipoli și genocidul armean există, în conștiința australiană, în universuri morale paralele.

Cu excepția unor punctări sumare și răzlețe în lucrări ale istoricilor, această conexiune a fost abordată într-un… roman în versuri, ***Fredy Neptune***, al celui mai reputat poet contemporan australian, Les Murray. Acolo, autorul, inspirat de poezia ***Dansul*** a poetului armean Siamanto, victimă a genocidului, îl face pe eroul titular al cărții sale – matelot australian îmbarcat pe un vas german – martor, în Trabzon, la arderea de vii a unor femei armene. Fredy, care își propusese *„când a izbucnit Gallipoli, m-am gândit: dacă trebuie să lupt împotriva australienilor, voi dezerta“*, rămâne vreme îndelungată marcat și fizic, și psihic de imaginea terifiantă a femeilor arzânde undeva, în Anatolia anului 1915.

Scriitoarea australiană Marcella Polain, armeancă după mamă, a scris o carte de înalte virtuți literare, ***The Edge of the World*** (La marginea lumii), despre destinul bunicii sale, supraviețuitoare a genocidului din 1915-18 și care și-a pierdut aproape toată familia în acei ani. Autoarea scrie într-un loc: *„La 25 aprilie, ziua de după comemorarea genocidului, mă uit la televizor. Prim-ministrul se află la memorialul ANZAC din vestul Turciei și ține un discurs poetic și emoționant. Ochii mi se umplu de lacrimi, suspin ușor și mi-i acopăr. În discursul acela, el vorbește despre eroismul soldaților turci în apărarea patriei*

lor, despre numărul pierderilor lor - șaizeci de mii de oameni. Arunc o privire spre fiul meu. El ridică din sprâncene. Pierd socoteala de câte ori e menționat Kemal Atatürk ca Tată al Turciei moderne. Mă gândesc la bunica mea și la bunicul meu și la toți pruncii care au fost unchii mei și mătușile mele. (...) Prim-ministrul îl citează pe Kemal Atatürk: cei din ANZAC care au murit și sunt înmormântați pe coasta aceea vestică sunt decretați «fii ai Turciei». Fiul meu întoarce spre mine ochii bunicului meu, ai bunicii mele, ai mei și zice: E uimitor cum pot fi ei atât de prietenoși după ce i-am atacat. (...) Mă uit la fiul meu australian cu figura lui de armean.“

După Les Murray, autor al unei ficțiuni bazate pe realitate, prestigiosul istoric australian Robert Manne a abordat pentru prima oară cu uneltele științei sale chestiunea legăturii dintre Gallipoli și genocid la conferința anuală din 2006 a Consiliului istoricilor din statul australian Victoria, după care, în numărul din februarie 2007 al revistei melbourneze „The Monthly“, a publicat un articol, *„A Turkish Tale: Gallipoli and the Armenian Genocide“* (O poveste turcească: Gallipoli și genocidul armean), în care a analizat cu competență relația dintre cele două episoade istorice, pornind de la semnul de întrebare pus asupra lipsei de interes al istoricilor australieni față de această contingență. Conform lui Manne, există un clivaj între cunoașterea istoriei și memoria colectivă, cum a denumit sociologul Maurice Halbwachs acea percepție neistorică, poate chiar antiistorică, asupra faptelor, care le simplifică pe acestea reducându-le la arhetipuri mitice, fixate ca adevăruri eterne, independente de realitatea istorică. Gallipoli este cea mai covârșitoare memorie colectivă a australienilor, din care au fost reținute doar faptele de bravură ale militarilor australieni și felul în care aceia au murit cu demnitate, epurându-se nereușitele, chiar și un succes tactic – dar legat de înfrângere – cum

a fost organizarea evacuării în decembrie 1915, care e făcut uitat. În schimb, este foarte important pentru australieni că pentru întâia oară ei au luptat într-o unitate militară care nu aparținea de Imperiul Britanic tutelar. Într-un cuvânt, australienii s-au eliberat de complexul colonial și, din acel moment, a început modelarea conștiinței lor naționale, în acel punct s-a născut o națiune. Iar în memoria colectivă a australienilor, care a reținut Gallipoli și ziua de 25 aprilie 1915, genocidul armean și ziua de 24 aprilie 1915 nu joacă niciun rol și nu ocupă niciun loc.

Desconsiderarea aceasta e cu atât mai bizară cu cât, în epocă, presa australiană relatase prompt faptele săvârșite la început de veac în Asia Mică. Australienii au fost la curent încă de la început cu atrocitățile comise în Imperiul Otoman, prin relatări din presa internațională și din cea internă. Cu totul, au apărut peste o mie de articole în publicații importante ca „The Sydney Morning Herald", „The Age", „The Argus", „The Register", „The Brisbane Courier", „The Mercury", „The Daily Telegraph", „The World's News". Numai cotidianul melbournez „The Age" a publicat, într-un singur an, 1915, 30 de materiale. Titluri generice sugestive ca *„Masacre armenești"*, *„Orori din Armenia"*, *„Armeni masacrați"*, *„Atrocități armenești"*, *„Armenii și marele mormânt"*, *„Armeni vânduți ca sclavi"*, *„Masacrele armenești - Cea mai mare crimă din istorie"* s-au repetat de-a lungul anilor în paginile ziarelor. În vreme ce „The Argus" uzita cu precădere titlul *„Atrocități armenești"*, „The Mercury" prefera varianta *„Atrocități turcești"*, ceea ce putea produce confuzii.

Majoritatea informațiilor din presa australiană nu proveneau din relatări directe, de vreme ce ziariștii australieni, deci dintr-un stat inamic, nu aveau acces pe teritoriul Imperiului Otoman, ci erau preluate din surse străine, în special britanice. Ca atare, materialele apăreau cu o întârziere de 24 de ore, însă unele

articole erau publicate simultan în mai multe ziare. Cele mai multe relatări au apărut în perioada mai-decembrie 1915, majoritatea - în pagina întâi. Informațiile nu erau comentate, dar se păstrau referirile la turci ca fiind *„barbari"*, *„diabolici"*, *„atroci"*, *„cumpliți"*.

Când corespondenții de război australieni au izbutit să ajungă în Orientul Mijlociu, ei au făcut relatări directe prin interpelarea unor martori oculari, publicate în 1915 în „The Argus" din 20 august, în „The Register" din 26 septembrie, în „The Age" din 27 octombrie, în „The Mercury" din 21 decembrie. Cel mai cunoscut dintre aceștia este Charles Edwin Woodrow Bean, care a scris în „The Argus", la 20 august 1915, prima relatare despre soldații armeni din Armata Otomană aflați în campania din Gallipoli și mânați de ofițerii turci în prima linie, ca să fie ținta inamicului: uciderea reciprocă a armenilor și a australienilor nu putea fi decât benefică otomanilor, însă pentru soldații armeni prinși de dușmani și luați prizonieri asta însemna mântuire. Tot Bean a văzut cum băieții armeni erau separați de fete și duși la școlile religioase pentru a fi convertiți la mahomedanism („The Argus", 2 decembrie 1915), iar în altă parte a relatat cum o mie de armeni, legați câte patru, au fost măcelăriți cu baionetele de către o sută de turci.

Una dintre primele informații despre deportare a fost publicată în „The Age" la 5 august 1915: *„40.000 de armeni din Cilicia, o provincie în Asia Mică, au pierit. Întreaga populație a fost jefuită de posesiunile ei și mânată spre deșertul sirian ca să moară"*.

Iată alte câteva alte mostre din presa australiană a vremii:

„Am văzut sute de cadavre emaciate de-a lungul drumurilor și câțiva supraveițuitori mizeri, a căror purtare era mai curând cea a unor animale sălbatice hăituite decât a unor ființe umane" (mărturia soției unui medic britanic, arestată ca osta-

tecă împreună cu alte 90 de persoane și amenințată că va fi ucisă dacă Aliații vor bombarda coastele otomane; ea a văzut exterminarea armenilor la Urfa).

„Atrocitățile turcești comise împotriva armenilor sunt de nedescris. Întreaga populație masculină din regiunea Bitlis a fost masacrată. Turcii au adunat, apoi, 9.000 de femei și de copii din satele învecinate, îngrămădindu-i în Bitlis. Două zile mai târziu, i-au mânat spre Tigru, i-au împușcat pe toți 9.000 și au azvârlit trupurile lor în fluviu. În mod similar, turcii au măcelărit o mie de armeni pe malul Eufratului." („The Age", 24 iulie 1915.)

„2.000 de femei suspectate că și-ar fi înghițit bijuteriile au fost stropite cu petrol, arse, iar cenușa lor - trecută prin ciur pentru a se recupera aurul." („The Argus", 6 ianuarie 1919.)

„The Register" a publicat, la 26 septembrie 1922, povestea unei supraviețuitoare scăpate din piața arabă de sclave și aflată în drum spre Noua Zeelandă, unde urma să se mărite; într-o escală la Sydney, ea a relatat, ca martor ocular, despre deportări, despre abuzuri sexuale, despre asasinarea mamei sale și despre drumul ei prin deșertul sirian.

„Nu există nicio scuză de natură politică pentru acțiunile Guvernului Turc. A fost pur și simplu o tentativă de a realiza ceea ce spusese cândva Abdülhamid, că «singura modalitate de a ne debarasa de Chestiunea armeană este aceea de a ne debarasa de armeni». A fost îndeplinită mult mai amplu și cu mult mai mare cruzime de actualii capi ai Guvernului Turc decât în vemea lui Abdülhamid." („The Argus", 29 noiembrie 1915, în finalul unui lung articol intitulat *„O jumătate de milion de armeni uciși. Orori care îngheață sângele"*.)

„În toate paginile întunecate ale istoriei, nu există vreo paralelă la această executare cu sânge rece, sistematică, a unui popor. Turcul îngrozitor, asasinul setos de sânge al Europei, a repetat pe armeni cele mai teribile crime comise asupra

populațiilor supuse, prin care s-a făcut detestat, dar la o scară pentru care chiar și propria sa istorie nu are precedent. Enver Pașa și acoliții săi criminali de la Constantinopol au hotărât să rezolve Chestiunea armeană prin simpla eliminare a unei rase." („The Register", 12 februarie 1916.)

„Istoria Armeniei este o lungă tragedie. De veacuri, poporul său a fost oprimat. Multe milioane din locuitorii săi au fost masacrați în împrejurări de o extraordinară cruzime de către turci. În ultima jumătate de secol, n-a trecut un an fără masacre generale… Cruzimile cumplite, organizate și făptuite sub Abdülhamid, au trezit în cele din urmă Europa." („The Argus", 23 februarie 1916, după victoria rușilor în Erzurum, salutată de presa australiană ca o eliberare a armenilor de sub opresiunea turcă.)

Deși, față de masacrele hamidiene, care au fost reflectate în „The Argus" în 81 de articole și de editoriale în lunile mai-decembrie 1896, genocidul a constituit subiectul a numai 42 de relatări în lunile mai-decembrie 1915, totuși în total presa australiană a acoperit toate aspectele armenocidului: foamete, deportări, convertiri, jafuri, violuri, torturi, sclavie, crime.

O sursă de informații au constituit-o soldații australieni participanți la campania din Gallipoli, ale căror relatări despre atrocitățile otomane comise asupra armenilor au apărut în ziarele vremii sub titluri semnificative ca *„Mutilarea morților"*, *„Nesocotirea de către turci a regulilor pe timp de război"*, *„Turcii sunt sălbatici"*, *„Cumplită cruzime turcească"*. La fel de prețioasă, ca mărturie directă, este corespondența acelorași militari cu cei de acasă, păstrată la Memorialul australian al războiului, din capitala Canberra, și în care se fac referiri la masacrele săvârșite în 1915.

La o lună după înființarea organizației *Armenian Relief Committee* în S.U.A., Primarul Londrei, Charles Johnson, a

inaugurat *Armenian Refugees Lord Mayor's Fund*, făcând un apel public în care spunea printre altele: *„În decursul ultimelor șase luni, în timp ce în Europa se dezlănțuia războiul, locuitorii armeni din Asia Mică erau pe cale de a fi exterminați prin masacre. Autoritățile turcești au procedat metodic la uciderea sau la eliminarea unei întregi națiuni - bărbați, femei, copii."* Australia, dominion britanic, a urmat exemplul protectorului său, e drept - cu oarecare întârziere. Abia la începutul lui 1917 s-a lansat acolo un apel de ajutorare a armenilor năpăstuiți. La 22 aprilie 1917, D. V. Hennessey, Primarul capitalei statului Victoria, Melbourne, și capii principalelor biserici din oraș, răspunzând sugestiei făcute de *Victorian Friends of Armenian Committee* și de alți cetățeni de vază, au dedicat acea zi, numită de ei *„Armenian Sunday"*, unei chete pentru armenii supraviețuitori. La 12 decembrie 1918, James Joynton Smith, Primarul capitalei statului New South Wales, Sydney, împreună cu un grup de politicieni, de afaceriști, de clerici, au adoptat o rezoluție de înființare a unui fond *„pentru a ușura suferințele cumplite ale armenilor creștini supraviețuitori care au fost aproape exterminați de turci și care, ca rezultat, sunt deportați din casele lor și răspândiți prin deșerturile Siriei și Mesopotamiei, fără adăpost, înfometați și muribunzi."* După ce a fost înființat, *The Lord Mayor's Armenian Relief Fund of New South Wales* l-a avut ca președinte pe noul primar, R. W. Richards. Colectele erau efectuate prin intermediul bisericilor, banii adunați fiind expediați fondului tutelar din Londra.

În mai 1922, Dr. Lincoln Wirt, reprezentant internațional al lui *Near East Relief*, a vizitat Australia pentru a organiza și extinde potențialul australian de ajutorare, după ce trecuse, în același scop, prin Hawaii, prin Japonia, prin China, prin Filipine și prin Noua Zeelandă, cu intenția de a forma un lanț de caritate de-a lungul întregii lumi. El a declarat că 25.000 de

armence au fost salvate din haremurile turcești, dar alte 25.000 mai rămâneau să fie eliberate. Răspunzând apelului său, capii bisericilor din Sydney și cei ai Armatei Salvării s-au arătat dispuși să contribuiască la eforturile de salvare a armenilor. Prim-ministrul William Hughes a promis că vasele australiene vor transporta fără plată ajutoarele trimise în străinătate. Primarul Sydneyului, W. P. McElhone, a declarat: *„Îmi permit să supun de urgență atenției voastre binevoitoare apelul special de necesitate parvenit nouă din ținutul în care s-a născut creștinismul - Armenia. Vreme de o mie de ani, torța civilizației a ars luminând cu strălucire în mâinile poporului armean, deși acesta era o națiune supusă și persecutată în Imperiul Turcesc. Un efort internațional se face acum pentru a-i salva rămășițele… Ca parte componentă în această misiune umanitară, dorim să expediem un vas cu ajutoare din Australia în Armenia."* Comitetele fondului de caritate din întreaga Australie au trecut la acțiune colectând îmbrăcăminte, alimente și bani pentru armenii prigoniți.

Un prim transport cu 100 tone de făină a pornit din Melbourne, la 6 septembrie 1922, cu vasul „Hobson's Bay". I-au urmat alte două vase, cu lapte conservat, cu haine, cu ustensile din piele și din lemn, colectate în statul New South Wales, cu alimente și cu îmbrăcăminte donate în statul South Australia. Reverendul Cresswell din Adelaide, secretar național la *Armenian Relief Fund of Australasia*, a văzut personal suferințele refugiaților din Siria pe când distribuia ajutoare: *„Sunt peste 6.000 aici… Priveliștile din cavernele astea sunt inexprimabile. Niciun cuvânt nu pare să fie adecvat pentru a înfățișa mizeria care le revine acestor sărmani oameni. De fiecare parte a grotei, se pot vedea familii, bărbați, femei și copii, șezând pe pământ. În unele locuri, e destul de uscat, dar în cea mai mare parte e umezeală, aerul este rece și umed și, din toate privințele, e de-*

primant. Femeile sunt palide și vlăguite, iar copiii au burțile umflate, consecință a inaniției."

La înapoierea în Australia, numeroși membri ai misiunii au fost invitați să vorbească în public, proiectând totodată diapozitive cu imagini din activitatea lor. În raportul anual prezentat Congresului S. U. A., secretarul-general al N. E. R. a menționat că Australia contribuise cu 100.000 de dolari. În noiembrie 1922, comitetele de ajutorare australiene și neozeelandeze au întemeiat în Antilyās (Liban) *Australian Orphanage*, care inițial a adăpostit 1.700 de orfani armeni în clădirea unei foste fabrici de hârtie, alimentată cu apă potabilă proaspătă. Edith Glanville, secretara filialei N. E. R. din Sydney, a relatat în ziarul „Sydney Morning Herald" detalii din activitatea orfelinatului: *„Copiii, foarte isteți și prinzând repede, în afară de a fi hrăniți și adăpostiți, sunt învățați tot felul de meșteșuguri în ateliere specializate, amenajate în acest scop. Astfel, se speră ca ei să capete din nou simțul responsabilității și al încrederii în sine și cei din generația tânără să fie pregătiți pentru a deveni stăpâni pe sine și buni cetățeni."* Fiecare orfan aflat la o vârstă la care era destul de apt trebuia să lucreze o jumătate de zi, iar cealaltă jumătate - să studieze. Orfelinatul a fost considerat cea mai eficientă instituție de acest fel.

The Armenian Relief Fund a funcționat până în 1930, timp în care mii de armeni au fost salvați de la foamete și de la boli și au fost instruiți pentru a se putea descurca în viață. Dr. Wirt aprecia: *„N-am văzut ceva asemănător generozității poporului australian. Consider asta cel mai frumos lucru din viața mea. N-aș fi crezut că vreo națiune pe glob ar putea face ce a făcut Australia. Australia a ajutat să fie salvați copiii primei națiuni creștinate din lume."* În prezent, pe terenul fostului orfelinat din Antilyās, se află sediul Patriarhiei Bisericii Armene Apostolice de Cilicia.

Surse evreiești

Deși, în vremea masacrelor comise împotriva armenilor din Imperiul Otoman, evreii nu aveau un stat propriu, totuși cei care locuiau în Palestina – și ei, supuși otomani – au lăsat dovezi despre atrocitățile petrecute, fie ca martori oculari, fie implicați în ajutorarea armenilor, fie în relatări preluate din surse de încredere. Cele mai multe dintre aceste dovezi au apărut în presa din epocă, altele au fost consemnate în rapoarte, scrisori, cărți etc. Ele sunt semnificative nu numai ca valoare documentară în sine, dar și ca emanații din partea unui popor care, oprimat și el pe pământul căminului său național, peste ani avea să sufere o experiență similară celei la care asista atunci.

Pentru a înțelege situația politică din Palestina acelor timpuri și apartenența persoanelor citate la mișcarea socială iudaică, se cuvin mai întâi câteva succinte precizări. În Palestina, erau create trei grupuri de activiști care reprezentau sectoarele din *Yishuv* (în traducere literală - *așezare*, desemnând totalitatea comunităților de evrei imigrați din diasporă). Ele aveau diferite structuri sociale și aparțineau unor curente ideologice diferite: *Hashomer Hatzair* (Tânărul gardian) îi reprezenta pe muncitorii sosiți între 1904 și 1914 și organizațiile afiliate la Partidul *Poalei Zion* (Muncitorii din Palestina); *Gidoniștii*, constituiți din fermieri nativi, descendenți ai celor sosiți în anii 1881-1903, unii înrolându-se ulterior în organizația *Nili*; *Tel Aviv - Jaffa*, grup care reprezenta generația urbană tânără din Tel Aviv, incluzând absolvenți ai Gimnaziului *Herzliya*.

În ultimele decenii ale secolului XIX, naționalismul iudaic luase amploare, manifestându-se sub variate forme, cea mai importantă fiind mișcarea de eliberare națională a sionismului.

În ajunul primului război mondial și la începutul acestuia, mare parte dintre evrei și conducătorii mișcării sioniste din Palestina erau proturci și progresiști, unii continuând să rămână astfel până la sfârșitul războiului.

Exista și o comunitate armeană, care, numai în regiunea Ierusalimului, a crescut de la 1.173 de suflete în 1914 la 2.528 în 1922, datorită afluxului de refugiați. Nu numai oamenii, dar și proprietățile armenilor au ajuns în Palestina: de pildă, în iarna lui 1915-16, un grup de sioniști crescători de animale a cumpărat de la Armata Otomană o turmă de 400 de capre, furată de la armenii deportați, dar într-o asemenea stare jalnică de neglijare și de subnutriție, că eforturile de a salva animalele au eșuat.

În ciuda cenzurării presei și a corespondenței venite din străinătate, populația Palestinei era la curent cu ceea ce se petrecea în restul Imperiului Otoman. Autoritățile interziseseră chiar și publicarea ziarelor de limbă ebraică din Palestina, cu excepția unuia, controlat de ele, „Haherut“ (Alerta), care era, în fapt, un oficios guvernamental.

O sursă foarte bine informată asupra masacrelor din 1894-96 a fost scriitorul Mordecai Ben-Hillel Hacohen, care era la curent cu desfășurarea evenimentelor din Anatolia. În jurnalul său, publicat sub titlul ***Războiul națiunilor*** (Yad Itzhak Ben-Zvi - Ierusalim, 1985), el a notat acțiunile de deportare a armenilor, actele de distrugere a localităților, de vandalizare și de jefuire, starea deplorabilă a populației armene pe care o numea *„rămășițe supraviețuitoare“*, comparând *„acest popor exilat“* cu evreii, *„poporul veșnic exilat“*.

Un lider sionist, Bernard Lazare, adulat drept curajos susținător al lui Dreyfus, demisionase din postul său de membru al Comitetului Executiv Sionist după numai câteva luni, nemulțumit de felul în care mișcarea sionistă dirija cu autoritarism masele, o concepție total opusă opiniilor sale politice și

sociale. În articolul *„Naționalismul iudaic“*, scris în 1897 și inclus în cartea lui, ***Job's Dungheap*** (Mormanul de băligar al lui Iov – Schocken Books - New York, 1948), el aprecia că, atât timp cât creștinismul va exista și evreii vor fi împrăștiați printre alte națiuni, aceștia vor atrage ură și mânie, fiind considerați inferiori materialicește și moralicește, așadar - antisemitismul este o realitate permanentă: *„Sunt foarte conștient că pentru popoarele creștine o soluție armenească este posibilă, dar sensibilitățile lor nu le permit s-o prevadă“*. Referirea, după cum precizează redactorul culegerii de eseuri a lui Lazare, era făcută la masacrele din 1894-96, făptuite sub privirile indiferente ale puterilor europene.

Yaakov Rabinovitch, scriitor și gazetar, ale cărui opinii erau adesea respinse de sioniști, făcea distincție între evreii din Palestina și cei din disaporă. Abordând acest subiect într-un articol din „Hed Hazman“ (Ecoul timpului), ziar sionist editat la Vilnius, el a adăugat: *„Cu privire la armeni, trebuie să amintim aici trecutul. Defunctul «Hamelitz», în vremea sa, a lăudat participarea evreilor sefarzi alături de turci la masacrarea armenilor din Constantinopol în 1895. Apoi, au fost pogromurile din Odesa și din orașele sudice, iar printre numele apărătorilor binecuvântați găsim studenți armeni care au fost uciși apărându-ne pe noi. Să nu-i uităm!“* Altă dată, în același ziar, sub titlul *„Note“*, după ce opina că *„va veni curând libertatea pentru armeni, chiar dacă întârziată“*, Rabinovitch critica miopia și naivitatea armenilor: *„Cine e miop n-ar trebui să se bage în politică. Poți să fii atras pentru moment, însă n-ar trebui niciodată să sacrifici totul pentru acel moment. Asta este ce au făcut Zohrabii și este vina lor. Un popor slab trebuie mai întâi să-și evalueze forțele și să-și consolideze poziția. Numai popoarele puternice își pot permite să joace o politică primejdioasă. Ele au suficientă putere. Un popor slab n-ar trebui*

niciodată să se angajeze în asemenea chestiuni. Un popor slab trebuie să se angajeze în a clădi, nu în a distruge. Distrugerile au adus întotdeauna popoarelor slabe doar pogromuri, sânge și ocară. Și noi, evreii, ar trebui să luăm aminte la asta."

Aceeași publicație a relatat detaliat despre masacrele comise la Adana și în alte locuri, identificându-se cu tragedia armenilor și oferind sprijin în efortul acestora de a-și rezolva problema națională: Abdülhamid era descris ca *„un vulpoi perfid, reputat pentru brutalitatea sa și ale cărui mâini sunt pătate cu sângele armenilor"*, iar Marile Puteri erau criticate pentru pasivitatea lor, care l-a încurajat pe Sultan, conștient de disensiunile dintre ele. Ziarul publica relatarea unui martor ocular care descria cum se pregătiseră locuitorii armeni pentru faptele îngrozitoare care aveau să urmeze: musulmanii au amenințat *„pe oricine ar fi îndrăznit să-i apere pe armeni – «câinii aceia» vor simți răzbunarea noastră. Misiunea Americană, care-i adăpostise pe refugiații armeni, a fost incendiată și misionarii au pierit fără cruțare în flăcări."*

„Hatzvi" (Căprioara), singurul cotidian evreiesc, editat la Ierusalim de Eliezer Ben-Yehuda, a relatat la 16 și 18 mai 1909, în două articole distincte, dar cu același titlu, *„Masacrarea armenilor"*: *„În fiecare zi, musulmanii ucid sute de armeni. Patru mii de soldați din provincie iau parte la acest cumplit masacru. Numai în Adana au fost omorâți șase mii cinci sute de oameni, iar în restul țării, aproximativ alți treizeci de mii."* În numărul următor, sub titlul *„Masacre în Adana"*, se făcea calculul final: *„Numărul victimelor armene a urcat la peste treizei de mii"*.

La 4 mai 1909, Itamar Ben Avi, fiul lui Ben-Yehuda, publicase în același ziar, redactat de el, un amplu editorial în două părți, *„Noi"*, care avea să stârnească ecou în lumea iudaică. Prima parte aborda subiectul contrarevoluției eșuate, prin care Abdülhamid încercase să preia controlul asupra Constantinopolului. Autorul îi blama pe evrei care, spre deosebire de creștini, stătuseră pasivi de-o parte, urmărind evenimentele și așteptând; el demasca simpatia ascunsă pe care evreii o nutreau pentru Sultan. În partea a doua, Ben Avi îi condamna pe evrei pentru indiferența lor față de atrocitățile săvârșite de otomani asupra armenilor, într-un limbaj dur, provocator, vestejind egocentrismul și etnocentrismul iudaic, care își asumă „monopolul suferinței" și ignorează existența altui popor la fel de obijduit. Acel popor era cel al armenilor, masacrat la Adana și pentru care ziarul inițiia o colectă publică, stimulând-o cu zece franci din partea redacției și cu câte un franc din partea lucrătorilor săi: *„Îi chemăm pe toți evreii din țara noastră să depună la biroul nostru donația lor pentru armeni, donația celor oprimați pentru cei oprimați, donația unui popor fără țară pentru un popor fără țară - ne vor auzi evreii?"*

În replică, printre alții, peste trei zile, Dr. Aharon Meyer Mazie, care venise în Palestina, în 1887, ca medic în satele înființate de Rotschild și din 1902 lucra la un spital din Ierusalim, relata în același ziar despre o inițiativă de ajutorare a armenilor: *„În Beirut, a fost înființat un comitet sub conducerea consulului american, pentru a-i ajuta pe armeni, și comitetul acesta îngloba membri din câteva orașe, dintre care unul era consulul american din Ierusalim, și el a fost cel care a expediat petiția comitetului din Beirut stimatului rabin Salant. Din câte am auzit, petiția a fost distribuită comitetelor tuturor evreilor; și, probabil, au participat și alte instituții. Iar acum, persoane particulare pot de asemenea trimite contribuția lor consulului american din Ierusalim, care este membru al Comitetului Central."*

„Hapoel Hatzair" (Tânărul muncitor), publicație bilunară a Comitetului Central al Asociației muncitorilor evrei din Eretz Israel (Pământul Israelului sau Marele Israel, denumire uzuală

printre evrei), a doua ca importanță dintre organizațiile muncitorești după *Poalei Zion*, a scris, în numărul său din 2 mai 1909, despre revoluția turcă, elogiind victoria provinciei asupra centrului de la Constantinopol: *„Contrarevoluția, deși de scurtă durată, a reușit să lase în urma sa cumplite urme de sânge. Țapul ispășitor a fost, de data asta, din nou nefericitul popor armean, care aici a jucat rolul poporului evreu din Rusia. În provincia Adana și în nordul Siriei, s-au petrecut crime oribile, cu adevărat un masacru general comis de kurzi și de turci (arabii n-au participat) împotriva armenilor. Rapoartele estimează numărul celor morți la 10.000 sau 15.000, dar numărul lor este, desigur, imprecis, iar tulburările încă n-au încetat în interiorul țării. Miile de refugiați armeni umplu țărmurile Siriei învecinate. Vase ale tuturor națiunilor patrulează în apele turcești și trupele englezești au debarcat din Mersina și din Alexandretta ca să facă ordine.“* În numărul următor, din 21 mai, se menționa crearea unui comitet de ajutorare a victimelor armene din Adana, numeroși evrei arătându-și disponibilitatea.

Genocidul din 1915-1918 s-a reflectat la fel de intens în conștiința iudaică a vremii. Astfel, memoriile scriitorului Moshe Smilansky, conducător comunitar în așezările rurale evreiești, au fost scrise simultan cu derularea faptelor și li s-au adăugat comentarii din anii postbelici (***Memorii***, 1921). Autorul face referiri la genocidul armean în contextul situației dificile a evreilor din Palestina în primii ani de război, când avea loc otomanizarea și se interzicea părăsirea țării: *„Nu miroase intenția asta a sânge? Nu este asta o pregătire de masacre, ca masacrarea armenilor? Mintea confuză întrevede scene cumplite.“* Iar apoi: *„Dintr-un colț al lumii, din Armenia, ne-au parvenit știri șocante. Guvernul și kurzii au comis un cumplit masacru asupra tuturor locuitorilor armeni. Au măcelărit toți bărbații și au lăsat în viață doar bătrânii, femeile și copiii. Și i-au alungat pe aceștia*

la marginea țării. Au dispersat armenii în exil, spre Siria, spre Trans-Iordania și spre munții druizilor. Și au vândut fetele tinere în târguri. Și țăranii localnici le-au cumpărat în chip de concubine și de slujnice. (...) Cine știe care ar fi soarta noastră dacă n-ar exista Morgenthau, reprezentantul american la Constantinopol, și teama de presa mondială controlată de evrei!?“

Arthur Ruppin, director, în 1908, al filialei din Jaffa a Asociației pentru dezvoltarea Palestinei, a jucat un rol de căpetenie în dăinuirea Palestinei în timpul războiului. Vreme de nouă luni, el a stat în Siria pentru a scrie o carte despre economia acelei țări. Fiind cetățean german, a avut, cu aprobare de la Cemal Pașa, drept de liberă circulație, ducându-se, la sfârșitul lui 1915 și începutul lui 1916, la Beirut, Damasc, Alep, Homs, Hamāh. În memoriile sale, Ruppin remarcă: *„În călătoriile mele, am văzut numeroși armeni care hălăduiau prin țară pe jumătate lihniți, și pretutindeni erau urme ale teribilelor masacre făptuite împotriva armenilor“* (***Frânturi din viața mea***, Am Oved - Tel Aviv, 1968).

Dr. Moshe Kriegel, medic în Armata Turcă, a fost martor ocular la masacrarea armenilor în a doua jumătate a anului 1915 și în cursul anului 1916. El a petrecut iarna și primăvara lui 1916 în deșertul Sinai, unde a tratat soldații armeni transferați în plutoane de muncă forțată trimise la construcția de drumuri și de căi ferate: *„Fără haine, cu efecte sumare sau fără efecte, cu alimente puține, fără condiții elementare de igienă, batalioanele au fost decimate cu 30%. Erau zile în care mureau zeci și sute de oameni. Epidemia de febră tifoidă făcea ravagii printre ei. La sfârșitul lui martie, nu mai exista, practic, niciun batalion de muncă în deșert.“*

Meir Dizengoff, figură centrală în conducerea Yishuvului în cursul primului război mondial, mai ales după septembrie 1916, când ceilalți lideri fuseseră deportați, a scris ***Cu Tel Aviv***

în exil (Tel Aviv, 1931), importantă sursă istorică a epocii, în care suferințele armenilor sunt menționate în câteva locuri. El a lucrat în strânsă cooperare cu delegația sionistă din Constantinopol, care era proturcă și progresistă. În cartea sa, Dizengoff îi citează pe Cemal și pe Enver, care, în timpul unei vizite în Palestina, i-au avertizat pe evrei că, dacă se opun otomanilor, vor păți ce au pățit armenii.

În Palestina începutului de secol XX, a activat și acționat o organizație, *Nili* (acronim al unui pasaj biblic în vechea ebraică din Cartea întâi a lui Samuel: *„Cel ce este tăria lui Israel nu minte“*), o grupare de vreo 40 de tineri în majoritate din mediul rural, echivalentă unui serviciu de informații, făcând spionaj în slujba britanicilor. Eitan Belkind, care, după ce a urmat studii militare la Constantinopol și a fost ofițer în Statul major al lui Cemal Pașa, a devenit, în martie 1915, unul dintre fondatorii organizației, în cartea sa de memorii ***Așa a fost*** (Tel Aviv, 1977) a inclus relatări testimoniale ca martor ocular în peregrinările sale prin Siria. Slujind în Armata a 4-a Otomană, el a fost de față la episoade din genocidul armean, despre care a scris un raport ulterior dispărut. Memoriile lui, așternute după 60 de ani, concordă cu informațiile cunoscute din alte surse. Povestind în detaliu cele văzute în călătoriile sale, autorul scrie: *„La poalele munților, pe drumul meu spre Urfa în nord, am văzut cum erau măcelăriți și alți armeni. Oamenii se aflau într-o stare mizerabilă, disperați până la nebunie. Într-un loc, am văzut o femeie armeană în timp ce își gătea pe foc fiul, ca să-l mănânce. Toate drumurile erau acoperite cu cadavre de armeni.“*

Un membru al organizației *Nili*, Levi Yitzhak Schneerson, a fost foarte afectat de soarta armenilor. Într-o vizită la ambasada americană din Constantinopol, în iulie 1916, el a văzut, pe o placă rezervată donațiilor pentru victimele armene, nume

de evrei cu sume mari: *„Există o sensibilitate ascunsă care-i stimulează pe frații noștri israeliți să vină în ajutorul armenilor. Nu cumva soarta evreilor din Palestina va fi ca aceea a armenilor? Fie ca profețiile mele întunecate să se dovedească neîntemeiate!“* (***Din jurnalele unui agent Nili***, Renaissance - Haifa, 1967).

Un alt membru al grupării, Avshalom Feinberg, îi detesta pe turci din cauza caracterului lor retrograd și a opoziției față de renașterea populației iudaice din Palestina. El a întocmit două rapoarte ample în care a inclus informații despre genocidul armean: *„Armenii sunt uciși în masă. Numai în Van, 35.000 au fost măcelăriți dintr-odată. Numeroși armeni care lucrează în batalioane de muncă forțată sunt împușcați. Ei sunt înfometați și torturați din cauza – se susține – unor incitări premeditate care, de fapt, au fost consecința unor instigări pentru a se vărsa răzbunarea după acțiunile rebelilor. Soldați, foc! Și mormane de trupuri devin hrană pentru corbi. Plutește în aer o întrebare printre cei care salută aceste fapte și printre cei care se tem de ele: când o să ne vină rândul?“* În secțiunea *„Pro Armenia“* din raportul lui Feinberg adresat locotenentului Leonard Wooley, ofițer britanic de informații la Cairo, desemnat cu supravegherea noii rețele de spionaj a evreilor, sunt descrise convoaiele de refugiați și cele ale deportaților la muncă forțată, comerțul cu femei și fete armene; în paralel, este criticată atitudinea îngăduitoare a occidentalilor creștini care nu sar în ajutor și este lansat un apel de a trece la acțiune pentru a-i salva pe armeni.

> Yosef Lishansky, membru al aceleiași organizații, care avea să fie spânzurat de turci, a menționat de asemenea masacrarea armenilor de către otomani chiar în ultimele sale zile și până și pe eșafod. Ceea ce îi însuflețea pe cei din *Nili*, oripilați de masacre și identificându-se cu armenii, erau ura

față de turci și dorul de răzbunare pentru ca nu cumva poporul lor să pățească același lucru ca armenii.

Capul organizației *Nili*, Aaron Aaronsohn, precum și fratele său Alexander și sora lor Sarah, au fost foarte atașați de problema armeană, pe care au cunoscut-o îndeaproape. Aaron a fost preocupat de Chestiunea armeană până la moartea sa, în 1919, într-un accident de avion deasupra Canalului Mânecii, ceea ce reiese din corespondența lui și din comentariile făcute asupra drumurilor la Constantinopol, Damasc etc. În jurnalul său, el a descris imaginea refugiaților armeni înfometați și însetați, a cadavrelor înșirate de-a lungul drumurilor, a unor *„familii întregi căutând ceva de mestecat“*. Cum Cemal și oamenii săi trecuseră pe același drum, Aaronsohn se întreabă: *„Dacă ochii lor ar fi fost ochi umani și inimile lor ar fi fost inimi umane, ei ar fi trebuit să fie șocați la vederea priveliștilor care mă oripilaseră pe mine“*. După el, combinația dintre germani și turci este un dezastru pentru evrei și pentru armeni: *„Turcizarea aplicată armenilor și evreilor nu este altceva decât o copie a metodei «prusacizării» rezervate polonilor din Poznań etc“*.

În memorandumul său ***Pro Armenia***, scris la 16 noiembrie 1916 și prezentat Ministerului de război britanic ca un raport asupra actelor de brutalitate față de armeni, Aaronsohn menționează declarațiile asupra masacrelor armenești, aparținând unor germani din Haifa care se întorceau din călătoria lor în Europa și la Constantinopol și care fuseseră martori oculari. În fapt, mai există un raport destinat Ministerului de război, datat noiembrie 1916 și intitulat ***Despre masacrarea armenilor***, care se referă la furtul proprietăților armenești și la redistribuirea acestora, numită „colonizare internă“, ca și la daunele aduse unui imperiu destabilizat din cauza masacrării unei populații care furnizase guvernului minte întreprinzătoare și mână de

lucru destoinică în agricultură și în economie. Rapoartele lui Aaronsohn au fost foarte apreciate și, pe baza lor, există două alte rapoarte alcătuite de britanici; ***Pro Armenia*** a fost redactată de britanici sub titlul ***Tratamentul turcesc asupra armenilor***.

În ***Pro Armenia***, autorul citează cartea lui Johannes Lepsius despre masacrele armenești, remarcând: *„Lepsius afirmă că aceste masacre fac parte din politica permanentă a Guvernului Turc central. Urmează masacrarea evreilor și a creștinilor.“* De altfel, pastorul german supusese Congresului Sionist din 1897 un memorandum intitulat ***Armeni și evrei în exil***, propunând cooperarea dintre cele două mișcări naționale. Aaronsohn își încheie raportul său scriind: *„Masacrele armenești sunt un act plănuit cu grijă de turci, și germanii vor împărți în mod sigur cu aceștia pe totdeauna oprobriul pentru ele“*.

Sora lui Aaron, Sarah, s-a întors, la 16 decembrie 1915, de la Constantinopol în Palestina, cu relatări despre masacrarea armenilor, la care fusese martoră oculară în cursul unei călătorii de patru săptămâni. Aaron a inclus în ***Pro Armenia*** mărturii ale surorii sale șocate după călătoria efectuată în Turcia, unde văzuse, conform celor spuse de fratele ei, *„sute de trupuri de bărbați, de femei și de copii de ambele părți ale drumului și câini hrănindu-se din cadavre umane; turcoaice scotocind printre veșmintele cadavrelor în speranța de a găsi comori tăinuite“*.

Mecanicul de locomotivă al unui tren care urma să-i transporte pe armeni spre sud a intrat intenționat cu trenul în masa de armeni adunați pe calea ferată, după care, sărind jos, și-a frecat mâinile cu satisfacție și i-a spus unui amic: *„Ai văzut cum am lovit vreo cin'zeci din porcii ăia de armeni?“* Trenurile pe care le văzuse Sarah veneau încărcate cu câte 60-80 de armeni într-un vagon, când și 40 de inși ar fi stat foarte înghesuiți, iar în gară câte 10-20 dintre ei erau de-acum morți de

inaniție ori de tifos; cei morți erau azvârliți afară și un număr echivalent de armeni le luau locul.

Concluzia lui Aaron e una: *„Dacă nu izbutim să ne eliberăm de ei la timp, am putea păți ce le-au făcut armenilor“*. În cartea închinată surorii sale, ***Sarah: Flacăra din Nili***, Aaron o citează pe aceasta, care, prinsă și torturată de turci, avea să se sinucidă: *„Plânsetele armenilor mi-au străpuns urechile. Ochii mei au văzut agoniile lor și m-am rugat să fiu oarbă ca să nu mai văd… sunteți ucigași, criminali setoși de sânge, ticăloșilor, iar eu, o femeie slabă, stau singură să-mi apăr poporul ca nu cumva să-i faceți ce ați făcut armenilor… (…) Mi-am salvat poporul, am răzbunat sângele armenilor și blestemul meu o să vă urmărească până la sfârșitul tuturor generațiilor voastre.“*

Cel de-al treilea Aaronsohn, Alexander, la rândul său oripilat de masacre, a scris în noiembrie 1915 un apel către armenii pe care-i chema să se alăture evreilor în lupta împotriva Imperiului Otoman: *„Un milion de armeni uciși în mai puțin de un an! Neînarmați, fără să fi comis vreo crimă, un milion de armeni uciși pentru că au eroismul convingerilor lor, pentru că nu-și pot vinde sufletul de dragul truplui, pentru că preferă să moară decât să îmbrățișeze religia urii, a bestialității, a violurilor. Și pentru că, vreme de aproape două mii de ani, armenii au fost purtătorii flamurii creștine printre barbari. Pentru că ei au purtat idealurile și aspirațiile civilizației superioare, armenii au plătit cu sângele și cu sufletul lor. (…) Armeni, frații mei, n-avem nimic de așteptat de la celelalte națiuni, avem doar sufletul nostru de oferit, or asta n-are valoare de piață. Turcii au o armată și asta contează. Să nu mai sperăm că vom fi salvați de alții. Să ne ridicăm și să sfidăm lumea care își zice progresistă și dreaptă. Să dăm mână cu mână și să ne ridicăm pentru dreptatea noastră și să nu cerșim îndurare.“*

În lunile octombrie-decembrie 1918, la Philadelphia, a avut loc Conferința popoarelor oprimate, condusă de Tomáš Masaryk, fondator și cel dintâi președinte al Cehoslovaciei. Printre cele 12 națiuni participante, se aflau și reprezentanți ai armenilor și ai evreilor. În memoriile sale, ***În zorii independenței noastre*** (Tel Aviv, 1961), Itamar Ben Avi, redactorul cotidianului „Hatzvi“, nota că armenii, grecii și libanezii i-au sprijinit pe evrei *„cu extraordinară devoțiune“*, specificând că el făcuse recomandarea de a fi invitat și un delegat din Armenia care fusese uitată de Masaryk. Ulterior, la 5 mai 1920, tot el avea să publice, în ziarul său din acea vreme, „Doar Hayom“ (Poșta zilei), articolul *„Și Armenia?“*, în care critica neglijarea Chestiunii armene în Tratatul de la Berlin din 1878 și din nou după războiul mondial, *„când, dintr-o distrugere totală, s-au născut vreo 20 de noi țări“*.

Iar după Conferința de la Paris, avea să scrie, ca pe un preambul la o preconizată alianță arabo-iudaico-armeană: *„Erau acolo, de asemenea, delegații celor trei popoare atât de aproape spiritualicește unul de altul: arabii, armenii și evreii sioniști. Pentru întâia oară după sute de ani, delegații acestor popoare s-au întâlnit ca frații la Paris și numai cei care i-au văzut șezând împreună – Emirul arab Feisal în caftanul său auriu, Nubar Pașa, armeanul cu barbă albă, și Chaim Weizmann cu ochii săi de evreu, negri și penetranți – cum discutau viitorul țărilor lor, numai cineva care i-a văzut pe aceștia trei împreună a înțeles semnificația unui miracol și degetul lui Dumnezeu. Dintre cei trei, doi sunt astăzi fericiți: Emirul Feisal și Chaim Weizmann. Doar al treilea, Nubar Pașa armeanul, este încă îngrijorat și mâhnit. Vor fi, oare, din nou înșelate așteptările armenilor? Este, oare, posibil ca din nou să fie create state noi și statul armean să rămână un vis? Va muri Armenia din lipsa unui mântuitor? Se aud vorbe că Armenia ar trebui*

să facă noi sacrificii. Doamne-Dumnezeule! E prea puțin cât a sacrificat ea până acum? N-a fost de-ajuns că un milion și jumătate din locuitorii ei au murit ori au fost uciși ori au dispărut?" Armenii au sacrificat – scria Ben Avi – și visul „Armeniei Mari" și au cedat teritorii. Ei aveau o singură speranță: *„O Armenie liberă, fie și mică, deluroasă și bolovănoasă, săracă și puțină, dar liberă"*. Și conchidea: *„Și, dacă există dreptate în lumea asta, și dreptatea va domni din nou în Asia apuseană, atunci vom fi martori la acea mare zi pe care am așteptat-o și vom vedea noua alianță tripartită, alianța Orientului Apropiat - evrei și arabi, iar dincolo de Eufrat - Armenia!"*

*

Un aspect – nepopularizat, dar verosimil – privind implicarea evreilor în genocidul armean îl constituie originea iudaică a unora dintre capii Junilor Turci. Istoricește, este consemnată existența sectei de evrei musulmanizați *dönmeh* (convertit - în limba turcă), întemeiată în 1716 la Salonic de adepți al lui Shabbetai Tzvi, un evreu turcizat, autoproclamat, în 1860, Mesia al „poporului ales". Obârșia etnică a Junilor Turci drept cripto-evrei este, însă, irelevantă și neproductivă în raport cu crimele comise de aceștia. Atribuirea vinovaților pentru genocid unei alte națiuni, chiar dacă recuperează adevărul istoric, nu face decât să încerce disculparea guvernării otomane și să resusciteze antisionismul. De aceea, nu am detaliat aici acest subiect. Cei interesați pot găsi materiale documentare în varii surse, cea mai ambițioasă fiind, se pare, lucrarea ***The Jewish Genocide of Armenian Christians***, semnată Christopher Jon Bjerkens și care poate fi consultată pe internet, dar care trebuie abordată *cum grano salis*, într-un spirit critic față de

anacronismele, de erorile, de redundanța informativă și mai ales față de tonul antisionist obstinat, suspect de tendențios.

Alte dovezi

În ianuarie 2008, istoricul turc Taner Akçam, autor al unor cărți consacrate genocidului armean și de aceea autoexilat în S.U.A., a publicat în Turcia un nou volum, ***Chestiunea armeană este rezolvată: Politica față de armeni în timpul războiului, conform surselor otomane*** (prima parte a titlului este un citat din Talaat Pașa). Reeditată de patru ori în cursul aceluiași an și larg mediatizată în ziare importante ca „Milliyet", „Radikal", „Taraf", lucrarea scoate la lumină circa 600 de documente otomane recent făcute publice, printre care telegrame codificate expediate de Ministerul de interne filialelor sale regionale. Autorul argumentează, astfel, cu dovezi extrase din chiar dosarele Arhivei otomane, că Partidul *Unire și Progres* a elaborat și materializat un plan deliberat de nimicire totală a populației armene. El demonstrează, implicit, că arhivele din Turcia le confirmă și le completează, prin conținutul lor, pe cele occidentale, care stochează informații de aceeași natură. Din telegrame, rezultă că decizia deportării a fost luată cu mult timp înaintea executării ei. Conform acestora, în regiunile aflate sub incidența reformei din 1914 și care constituiau ținuturile Armeniei istorice (provinciile Van, Diyarbakır, Bitlis, Sivas, Trabzon, Erzurum, Mamuret ul-Aziz), nu trebuia să rămână niciun armean, în celelalte regiuni anatoliene se tolera un procentaj de 5% populație armeană, în zonele deșertice din Deir ez-Zor, din Damasc și din Mosul se îngăduia un procentaj de 10%, iar în Alep - doar 2%; se conta, prin această indul-

gență, pe asimilarea treptată în timp a acelor rămășițe de către populația locală.

*

Se păstrează mărturii și în arhivele unor state care nu au fost direct implicate în prima conflagrație mondială. Un recent studiu întreprins la Universitatea din Uppsala a relevat existența unor dovezi asupra genocidului armean în arhivele suedeze. Studiul acoperă perioada 1915-23 și include rapoarte ale ambasadorului Cosswa Anckarsvärd și ale atașatului militar al Ambasadei Suediei la Constantinopol, Einar af Wiisén, expediate Ministerului de externe din Stockholm și respectiv Statului-major al armatei. Cele circa 80 de documente aflate în Arhiva națională și în Arhiva de război revelează caracterul sistematic, organizat și premeditat al exterminării armenilor din Imperiul Otoman, pusă la cale de guvern.

La 6 iulie 1915, ambasadorul suedez îi scria ministrului de externe Knut Wallenberg că persecutarea armenilor a atins asemenea proporții încât e o dovadă că Junii Turci profită de conjunctura favorabilă creată de lipsa presiunilor externe, pentru a lichida pe totdeauna Chestiunea armeană prin anihilarea națiunii armene. Rapoartele ulterioare ale ambasadorului, până în 1920, reiau și accentuează această opinie. Într-un raport din 1917, Anckarsvärd afirma că nu există ciocniri între populația armeană și cea musulmană, ci persecutarea armenilor are loc la instigarea guvernului. De asemenea, el punea foametea din 1917 pe seama exterminării armenilor care constituiseră mână de lucru.

La rândul său, atașatul militar al ambasadei, în capitolul *Mordet på en nation* (Asasinarea unei națiuni) din memoriile sale ***Minnen från fred och krig*** (Memorii din timp de pace și

de război), demasca intenția finală a deportării armenilor în Mesopotamia și în Siria ca fiind aceea de a-i nimici pe armeni, pentru ca în Asia Mică elementul pur turcesc să rămână predominant; el îl cita pe Talaat Pașa care ar fi declarat cu cinism că a fost rezolvată Chestiunea armeană.

Studiul menționat mai include rapoarte ale unor misionari suedezi aflați în Imperiul Otoman și articole din presa suedeză a epocii, care converg, toate, spre aceeași concluzie a premeditării genocidului. Documentele arată că Guvernul Suedez era bine informat despre orchestrarea guvernamentală a genocidului armean, dar – conform politicii unui stat mic – a optat pentru neamestec, chiar și refuzând atunci când, după război, Liga Națiunilor avea să sugereze ca Suedia să fie putere mandatară în Armenia.

*

Ambasadorul german von Wangenheim scria la 17 iunie 1915: *„Este evident că expulzarea armenilor e motivată nu doar de considerații de ordin militar. Ministrul de interne Talaat Bey a declarat recent doctorului Mordtmann că Poarta vrea să profite de războiul mondial pentru a sfârși în mod radical cu dușmanii interni (creștinii din Turcia) fără a fi stingherită de intervenția diplomaților străini“.* Iar la 7 iulie, adăuga: *„Această decizie (extinderea măsurii) și condițiile în care se efectuează deportarea arată clar că guvernul urmărește evident exterminarea rasei armene din Imperiul Otoman“.*

În urma acestor afirmații, Guvernul German cere Guvernului Otoman să înceteze abuzurile. Ambasadorul Austro-Ungariei, Pallavicini, prezintă o cerere similară din partea Vienei. Ambele intervenții sunt ignorate. În Germania, pledoariile în favoarea armenilor se înmulțesc. Cancelarul Theobald von

Bethmann-Hollweg afirmă că va face tot ce-i stă în putință pentru rezolvarea problemei, însă Guvernul German, urmărindu-și interesele militare, cedează în fața deciziei otomane și nu exercită nicio presiune reală pentru încetarea deportărilor.

Consulul german Kuckhoff din Samsun raporta la 4 iulie 1915: *„Nu este vorba de nimic altceva decât de distrugerea și de islamizarea prin forță a unui întreg popor“.*

Contele von Wolff-Metternich, succesorul ambasadorului von Wangenheim după moartea acestuia, se adresa la 10 iulie 1916 Cancelarului german: *„În încercarea lui de a duce la sfârșit intenția sa, aceea de a rezolva Chestiunea armeană prin nimicirea rasei armene, Guvernul Turc i-a respins și pe reprezentanții noștri, și pe cei ai Ambasadei Americane, și pe delegații Papei, și amenințările Puterilor Aliate, și opinia publică occidentală, reprezentând o jumătate din lume.“*

Consulul francez din Salonic, Séon, îi scria, la rândul lui, ministrului său de externe, Théophile Delcassé: *„Aflu din surse diferite bine informate că o violentă persecuție s-a declanșat la Constantinopol, precum și în provincii, împotriva armenilor. Se apreciază la circa două sute de mii numărul armenilor masacrați în Imperiu și ne temem că, dacă această situație mai durează un timp, populația armeană va fi complet aneantizată.“*

*

Oameni de stat, intelectuali și umaniști au luat atitudine împotriva masacrelor din Imperiul Otoman.

David Lloyd George afirma în 1917, după ce dăduse asigurări că Mesopotamia nu va fi niciodată cedată tiraniei turcești: *„Același lucru e valabil pentru Armenia, această țară*

scăldată în sângele inocenților masacrați de persoane datoare să le protejeze“. Iar în ***Memoirs of the Peace Conference*** scria: *„Prin aceste atrocități aproape fără egal în paginile negre ale guvernării turce, populația armeană a fost redusă numeric cu peste un milion“*.

Henry Adams Gibbons: *„Sunt cele mai negre pagini din istoria modernă“*.

Aristide Briand: *„Când va veni vremea reparațiilor legitime, Franța nu va uita deloc suferințele atroce ale armenilor și, de comun acord cu Aliații, va lua măsurile necesare pentru a asigura Armeniei o viață de pace și de progres“*.

Georges Clemenceau: *„Am plăcerea să vă confirm că Guvernul Republicii, ca și cel al Marii Britanii, n-au încetat niciodată să plaseze națiunea armeană printre popoarele al căror destin va fi reglementat de Aliați, conform legilor supreme ale umanismului și justiției“*.

René Pinon în ***La Suppression des Arméniens - Méthodes allemande, travail turc*** (Constantinopol, 1919): *„Masacrele au continuat sub pretextul deportării. Intervenția S.U.A. și cea a delegației papale au rămas fără urmări. La Constantinopol, Ahmet Rıza și alții au protestat împotriva masacrării populației. La Izmir, Rahmi Bey, mulțumindu-se să primească o mare sumă de bani de la armenii înstăriți, a arestat câțiva membri ai partidului, dar a refuzat masacrarea sau deportarea populației din oraș.“*

Evgheniy Tarlé: *„Se cuvine să precizăm că Guvernul Turc, în acei ani, în afara stării de război, a efectuat masacrele armenești pentru a se elibera de presiunea rusească. Orice s-ar fi petrecut în Turcia, prin intensitatea sa rămâne unic în istoria omenirii încă de la Ginghis Han încoace. În septembrie 1914, Guvernul Turc a ordonat și a executat cu cruzime mobilizarea tinerilor armeni ca să slăbească rândurile populației armene.*

În vilayete, au rămas doar femei, copii și bătrâni. Momentul era prielnic pentru Talaat Pașa, ministrul de interne, și Enver Pașa, ministrul de război, pentru a-și pune în aplicare planul de anihilare a poporului armean." (***În perioada capitalismului european*** - Moscova, 1928.)

Fridtjof Nansen în ***Armenia și Orientul Apropiat*** (1928): *„Națiunile europene și oamenii de stat europeni au obosit să tot audă de Chestiunea armeană. Desigur, asta nu le-a adus decât un eșec după altul, orice menționare a ei trezind în conștiința lor somnolentă povestea neplăcută a unor promisiuni călcate și neîmplinite, pentru care ei n-au făcut practic nimic. Și, la urma urmelor, n-a fost masacrată decât o mică națiune care, deși înzestrată cu calități, n-are nici câmpuri de petrol și nici mine de aur. Vai de armeni, care n-au stat niciodată în atenția politicii europene! Ar fi fost mai bine pentru ei dacă numele* ***Armenia*** *n-ar fi fost vreodată rostit de vreun diplomat european. Poporul armean, însă, nu și-a pierdut nicicând speranța, el va continua să muncească sârguincios și să aștepte… să aștepte an după an. Și încă așteaptă."*

Anatole France într-un discurs din 9 aprilie 1916, la Paris: *„Când, în urmă cu 20 de ani, măcelurile organizate de Sultanul Abdülhamid au scăldat în sânge Armenia, în Europa numai câteva glasuri s-au indignat întrucâtva împotriva prăbușirii unui întreg popor. În Franța, un număr neînsemnat de oameni aparținând partidelor de opoziție s-au reunit ca să ia apărarea drepturilor omenirii extrem de ofensate. Ceilalți au rămas tăcuți. Mulți au simțit o mare compasiune pentru armeni, dar, cum de obicei lumea își întoarce fața de la cei aflați în nenorocire, unii au găsit motive ca să acuze victimele, reproșându-le slăbiciunea. Alții, luând apărarea călăilor, i-au prezentat ca pe niște oameni care pedepsesc rebeli sau ca pe răzbunători ai populației turce atacate de tâlhari creștini. Însă, cu toate pro-*

testele armenofililor și cu toate vocile timide ale unor state, în prealabil aprobate de Guvernul Turc, prigoana, uneori înăbușită și voalată, a continuat. Zadarnic i-a schimbat revoluția de palat pe conducătorii Imperiului. Junii Turci, preluând puterea, l-au întrecut pe Abdülhamid în cruzime și în organizarea măcelului din Adana. (...) Noi am înțeles că lupta inegală și lungă dintre turcul împilator și armean este lupta despotismului, a barbariei împotriva spiritului dreptății și libertății. Și, când am văzut-o pe această victimă a Turciei cu privirea ei stinsă îndreptată spre noi și cu o rază de speranță sclipind în ea, am înțeles în fine că sora noastră este cea care moare acolo, în Orient, și moare tocmai pentru că este sora noastră, a cărei crimă constă în faptul că ne împărtășea sentimentele, iubea ceea ce iubim și noi, gândea așa cum gândim și noi, credea în ceea ce credem și noi, și, întocmai ca și noi, prețuia înțelepciunea, dreptatea, poezia, arta. Aceasta era crima ei de neiertat. (...) Armenia moare, dar va renaște. Acele mici picături de sânge pe care ea le-a păstrat sunt un sânge de preț, din care va renaște o generație eroică. Poporul care nu vrea să moară nu va muri niciodată!" („La revue des amitiés franco-etrangères" 4/1916.)

*

Mărturii ale misionarilor, ale infirmierilor, ale consulilor, ale călătorilor și ale supraviețuitorilor au apărut în numeroase publicații, printre altele în „Gazette de Lausanne", în „Manchester Guardian", în „The Times" (ediția din București), în ziare armenești din Tiflis, Baku, Alexandria, Londra, New York, Boston.

„Manchester Guardian" scria în decembrie 1916: *„Rămâne un cuvânt -****Armenia****, un cuvânt evocând oroarea cea mai atroce, amintirea unor acte care n-au mai fost comise în lume de la nașterea lui Hristos, o țară pustiită prin asasinarea colectivă*

a poporului ei. Această țară nu va trebui niciodată, sub niciun pretext, să fie restituită Turciei.“

„Journal de Genève“ a publicat, la 18 septembrie 1916, scrisoarea lui Șerif Pașa, unul dintre capii opoziției liberale (grupare politică de dreapta, ostilă Ittihadului), indignat de persecutarea armenilor și de exterminarea unei națiuni care contribuise la civilizația țării ca un factor indispensabil de cultură modernă: *„Dacă există o rasă care, prin fidelitatea sa, prin serviciile aduse țării de oamenii săi de stat și de funcționarii săi plini de talent, prin inteligența investită în toate ramurile comerțului și industriei, ale științei și artei, este apropiată de turci, aceasta este cea a armenilor. Ei sunt cei care au introdus în Turcia tiparul și teatrul. Poeții și scriitorii lor, marii lor financiari sunt nenumărați. Mulți dintre ei, cum ar fi în antichitate istoricul Movses Khorenați și poetul Aristakes Lastivertți, sau în zilele noastre Raffi, Sunduchian, Șirvanzade, Aharonian, Ciobanian, Norayr și mulți alții ar face cinste tuturor țărilor occidentale. Nu a fost un armean, Odian, cel care a colaborat cu Midhat Pașa, autorul Constituției Otomane? Efrem Han, «Garibaldi al Orientului», a fost eroul Constituției Persane pregătite de un alt armean, Malcolm Han. Și trebuie să recunoaștem, ca să fim drepți, că, la fel ca în Persia, armenii din Turcia au luat parte esențială la căderea regimului despotic și la proclamarea Constituției. Nu există un singur turc luminat care să nu subscrie la aprecierea făcută de celebrul parlamentar englez Lynch acum 13 ani: «Armenii sunt în mod special destinați să devină intermediarii noii civilizații. Ei sunt familiarizați cu cele mai înalte idealuri ale noastre și își însușesc noile cuceriri ale civilizației europene cu atâta siguranță și în mod perfect, încât nicio altă națiune nu poate să se compare cu ei din acest punct de vedere.» Când ne gândim că acest popor, așa de dotat, care ar fi putut să fie un ferment binefăcător pentru regenerarea Imperiului Otoman, e pe punctul de a dispărea din istorie, de a fi nu numai oprimat, ci chiar exterminat, până și inima cel mai puțin sensibilă ar sângera. Aș dori, în ceea ce mă privește, să exprim aici, acestei națiuni sacrificate și muribunde, indignarea mea împotriva călăilor săi și compasiunea mea infinită pentru jertfa sa“.*

Publicația „Novoie vremia“ din Petrograd relata la 22 iulie 1915: *„Atrocitățile turcești din împrejurimile Bitlisului sunt de nedescris. După ce au masacrat toată populația masculină din acest district, turcii au adunat 9.000 de femei și de copii din satele din jur și i-au mânat spre Bitlis. Două zile mai târziu, i-au dus pe malurile Tigrului, unde i-au împușcat și au aruncat cele 9.000 de cadavre în fluviu. Pe Eufrat, turcii au masacrat peste 1.000 de armeni, apoi au aruncat cadavrele în fluviu. În același timp, patru batalioane au primit ordinul de a mărșălui în valea Mușului, pentru a-i elimina pe cei 12.000 de armeni care locuiau acolo. După ultima informație, masacrul a fost declanșat. Toți armenii din regiunea Diyarbakır au fost de asemenea masacrați.“*

La 20 august, ziarul armenesc „Horizon“ din Tiflis confirma: *„Turcii au masacrat toată populația masculină din câmpia Mușului. Doar 5.000 de persoane au reușit să scape și să se adăpostească în Sasun, acolo unde armenii insurgenți mai rezistă.“* Același ziar insera în numărul său din 4 septembrie știrea: *„O telegramă din București declară că turcii au expediat din Anatolia patru vagoane de tren pline cu orfani armeni, venind dinspre interiorul țării, pentru a fi repartizați în familiile musulmane“*. Iar la 5 septembrie, publica o nouă telegramă din București: *„Turcii continuă exterminarea armenilor. Au fost deportați toți bărbații din Constantinopol. Zece mii de bărbați au fost masacrați în munții Izmitului.“* Armenii din jurul Constantinopolului aveau aceeași soartă cu cei din Anatolia. Pre-

textul masacrelor era că *„barcagiii armeni din Silivri ar putea aproviziona submarinele englezești“*. În fapt, casele armenilor deportați urmau să fie ocupate de refugiați turci veniți din Serbia. Cuvântul de ordine era otomanizarea: *„Locurile populate de armeni nu vor mai fi cunoscute, iar turcii vor moșteni bunurile și casele acestora“*.

Ziarul „Adevărul“ din București publica la 23 decembrie 1915, pe prima pagină, articolul *„Exterminarea unui popor“*: *„Una dintre cele mai negre pagini ale acestui război și o pată veșnică pentru Turcia și aliații ei va rămâne, desigur, exterminarea poporului armean“*.

Cristian Racovski scria în „Lupta“, sub titlul *„Atrocitățile din Armenia“*: *„Diplomația germană are o mare parte de răspundere în aceste evenimente care constituie o rușine pentru omenire“*.

În octombrie 1916, Enver Pașa trimite un memorandum secret generalului August von Mackensen, comandantul Armatei Germane de la Dunăre, care pătrunsese în România după intrarea acesteia în război alături de Antantă, recomandându-i să ia măsuri față de cetățenii români de alte naționalități: *„Atrag atenția Excelenței Voastre asupra poporului armean care trăiește pe teritoriul Regatului României și care, în urma ultimei noastre politici, a reușit să scape din Turcia și să se stabilească acolo. Față de ei trebuie să se aplice neapărat cele mai severe măsuri, inclusiv deportarea și nimicirea lor în masă.“*

Recent, Institutul pentru probleme armenești din München a descoperit în arhiva locală exemplare din anul 1915 ale ziarului leton „Dimineața Rigăi“, în care sunt publicate știri preluate de la agenții străine, referitoare la operațiile legate de genocidul armean. Astfel, de pildă, o știre datată „București, 1 iunie“ consemnează: *„Guvernul Turc, pentru a-și justifica în fața opiniei publice internaționale atrocitățile comise asupra armenilor, a dat publicității o circulară expediată reprezentanților din străinătate. Acolo se precizează: Populația armeană este îndepărtată din toate zonele de acțiuni armate, precum și de instalare a trupelor, pentru a fi ferită de influența Rusiei care a promis armenilor să-i apere.“*

*

O categorie aparte de probe o constituiesc telegramele prezentate la procesul unioniștilor, care au confirmat rolul jucat de Organizația specială în genocidul armean, actul de acuzare stabilind în final că această rețea secretă era dirijată de membrii Comitetului Ittihadului. Procesul verbal al unei adunări unioniste de la sfârșitul lui ianuarie 1915, publicat în 1929 de Mevlan Zade Rifat, consemna decizia conducerii partidului de a se folosi de oportunitatea războiului pentru a-i extermina pe armeni pe baza unui plan de lichidare. O telegramă expediată la 18 februarie de Comitetul Junilor Turci delegatului de la Adana al partidului, Cemal Bey, expunea programul genocidului. Printr-un decret al Sultanului, Parlamentul Otoman își suspenda activitatea pe perioada l martie - l octombrie, pentru a se preveni astfel interpelările din partea deputaților armeni.

Într-o telegramă cifrată din 21 iunie 1915, Talaat Pașa ordona evacuarea *„tuturor armenilor fără excepție“* din cele șase provincii ale Armeniei apusene, ceea ce constituia decizia de combinare a deportării cu masacrarea, decizie aplicată prin crearea taberelor de concentrare în deșert, în condiții ostile supraviețuirii.

Mahmud Kaamil Pașa, numit la 19 februarie 1915 comandant al Armatei a 3-a, expediază, la 10 iulie, o telegramă cifrată conținând ordine date guvernatorilor-generali aflați sub jurisdicția sa: *„Sublima Poartă, Departamentul de interne,*

Direcția securității publice: Am aflat că unii musulmani îi ocrotesc pe armeni în regiunile în care locuitorii au fost deportați spre interior. Acționând, astfel, împotriva deciziilor guvernului, acei musulmani, proprietari ai caselor în care au îndrăznit să adăpostească armeni, trebuie să fie spânzurați în fața caselor lor, care vor fi incendiate. Ordinul va fi transmis în formă corespunzătoare celor interesați, urmărindu-se ca niciun armean să nu scape din exil. Armenii care-și schimbă religia nu vor fi cruțați. Militarii care vor încerca să-i protejeze vor fi degradați, judecați imediat, iar comandamentul va fi informat. Funcționarii vor fi imediat destituiți și judecați de un consiliu de război."

Două telegrame ale lui Talaat către Prefectura din Alep prevăd și ele, printre altele, măsuri „cosmetice" de camuflare a masacrelor în fața străinilor: *„Aflăm că unii corespondenți ai gazetelor armenești obțin fotografii și scrisori reprezentând evenimentele tragice și le oferă consulului american din Alep. Arestați și suprimați persoanele periculoase de acest fel."* (11 decembrie 1915); *„Aflăm că ofițerii străini găsesc de-a lungul drumurilor cadavrele persoanelor în chestiune și le fotografiază. Vă recomand să înhumați imediat cadavrele și să nu îngăduiți a fi lăsate la marginea drumurilor."* (29 decembrie 1915)

Tezele turcești

Guvernul Otoman afirma în 1916: *„Necesitatea primordială de a asigura liniștea internă și apărarea externă a țării a făcut indispensabilă îndepărtarea armenilor din locurile în care prezența lor era considerată dăunătoare; aceasta a impus strămutarea lor în locuri mai sigure și în afara influențelor străine."* Iar în 1917: *„Deplasarea armenilor și instalarea lor în regiuni din care ei nu mai puteau nici să amenințe securitatea armatei imperiale și nici să tulbure ordinea publică era o necesitate urgentă pentru autoritățile militare și pentru cele civile. Măsura adoptată se impunea, deci, ca fiind cea mai firească și mai legală și orice întârziere adusă aplicării ei ar fi fost criminală și de neiertat."*

> Consulul general al Turciei la Geneva, Ziya Bey, enunța la 27 august 1915, când deportarea se încheiase, o dezmințire formală a masacrelor relatate de jurnalele neutre: *„Toată populația armeană – bărbați, femei și copii – se bucură în deplină securitate de protecția autorităților; există câțiva vinovați care au fost judecați de tribunalele legal înființate".*

Negarea genocidului ia patru forme:
– reducerea numărului de morți;
– pretextarea necesității deportărilor;
– acuzarea armenilor de a-i fi masacrat pe turci;
– respingerea premeditării.

Minimalizarea cifrelor populației armene din Imperiul Otoman și ale victimelor face ca proporția pierderilor să scadă de la 2/3 la 1/4: față de 2,1 milioane locuitori estimați de Patriarhia Armeană, versiunea oficială susține că erau 1,3 milioane (dar statistica dată de statul otoman la participarea sa la Expoziția Universală din Paris în 1867 declarase 2,4 milioane armeni, dintre care 2 milioane în Asia Mică, iar la sfârșitul secolul XIX ***Cartea galbenă*** menționa doar l.475.011 armeni în Asia Mică); victimele sunt împuținate, și ele, de la 1,5 milioane la 300.000 de morți, se spune, din cauza condițiilor de participare la război și a unor inevitabile excese.

Deportările ar fi fost impuse, pe de o parte, de amenințarea securității Armatei Otomane, iar pe de alta, de actele de

nesupunere armată. Pentru a justifica „necesitățile militare“ pretextate pentru efectuarea deportărilor, au fost invocate incidente a căror importanță reală este greu de evaluat: diverse acte de spionaj, rămase obscure, pe coasta Ciliciei; ciocniri cu dezertori atașați unei bande de răufăcători existente **înainte de război** în împrejurimile Zeytunului; descoperirea unor bombe la Kayseri și la Erzurum; complicitate cu puterile inamice și participare la planuri de trădare; revolte în unele vilayete. Ca acțiuni armate armenești în interiorul Imperiului, nu se pot constata decât revolta din Sasun și rezistența din Van, dar marea majoritate a armenilor s-au comportat ca supuși otomani, iar actele izolate de trădare ale conaționalilor lor nu justificau declanșarea unui masacru la nivelul întregii populații. Populațiile din U.R.S.S. deportate în cursul celui de-al doilea război mondial pentru simpatizare cu dușmanul au fost ulterior reabilitate.

Singurele agresiuni armate ale armenilor asupra turcilor s-au produs în 1917, deci **după** consumarea genocidului, când militari armeni din trupele rusești de pe frontul caucazian aflat în anarhie în urma revoluției socialiste au atacat și distrus câteva sate din Turcia, situate lângă graniță. Acțiunea, condamnabilă, însă explicabilă prin dorința de răzbunare, face, totuși, lipsită de orice temei logic răsturnarea culpabilității.

Toate dovezile analizate, oferite de documente și de mărturii, după cum s-a văzut, duc la ideea categorică a existenței unui plan de deportare însoțită de crime asupra unei întregi populații, implicit la ideea unui genocid premeditat și executat de Guvernul Otoman și de Junii Turci.

Ismet Inönu, adjunctul lui Mustafa Kemal „Atatürk“, declara la Lausanne în 1923: *„Responsabilitatea calamității la care a fost supus elementul armean în Imperiul Otoman cade și asupra propriilor uneltiri, guvernul și poporul turc nefăcând altceva decât să recurgă, în toate cazurile și fără excepție, la manevre de reprimare sau la represalii, după ce își epuizaseră toată răbdarea“.* Altfel spus, majoritarii au întotdeauna dreptate, iar minoritățile sunt prejudiciate.

Genocidul armean este, așadar, un genocid negat. Nu numai o populație cu civilizația sa trimilenară a dispărut de pe pământul său natal, dar și amintirea ei și a tragediei pe care o suferise trebuia să dispară din memoria supraviețuitorilor săi și a urmașilor acestora. Dacă genocidul este soluția finală, ultimul act al genocidului este rescrierea istoriei, ca atare negarea face parte din crima de genocid. Statul negaționist devine, astfel, complice prin desăvârșirea genocidului inițiat anterior de un alt regim sau de o altă guvernare.

Rezumând discursul negării în tezele turcești din anii de după căderea Imperiului Otoman, Pierre Vidal-Naquet parafraza butada „ceaunului“, pe care Nadine Fresco o menționase într-un articol din „Temps modernes“ din iunie 1980, referitor la genocidul evreilor: o gospodină este acuzată că a restituit în stare deteriorată unei alte gospodine ceaunul împrumutat de la aceea și se apără spunând succesiv că n-a luat cu împrumut niciodată vreun ceaun, că de fapt ceaunul era spart și că, în definitiv, ea l-a restituit intact. Tot astfel:

– nu a existat genocid armean;
– genocidul a fost justificat;
– armenii s-au masacrat singuri;
– armenii sunt cei care i-au masacrat pe turci.

În ***Problema armeană: nouă întrebări, nouă răspunsuri*** (Institutul de politică străină - Ankara, 1982), se afirmă cu umor involuntar: *„Printre cei 700.000 de armeni deplasați până la începutul lui 1917, au fost și unii morți. (...) Ca toți supușii otomani, armenii au suferit fără îndoială în*

timpul războiului, dar e tragic să vezi cu câtă insensibilitate atribuiesc naționaliștii armeni responsabilitatea altor cauze decât condițiilor anarhice ale căror victime erau, de altfel, toți supușii Sultanului". Ca și cum pierderile germanilor la Stalingrad ar putea anula efectul Auschwitzului.

Este adevărat, pe de altă parte, că, în avântul lor de a-și susține cauza dreaptă în fața unei comunități internaționale cel puțin indiferente, de nu refractare, armenii au comis excese și denaturări exploatate apoi împotriva lor.

Partea turcă respinge proba telegramelor lui Talaat Bey, publicate de Aram Andonian și care, singure, sunt suficiente pentru a susține acuzația de genocid premeditat. Oricum, abundența probelor documentare făcea superfluă invocarea telegramelor în cadrul unui rechizitoriu, dar faptul că astăzi nu mai există decât fotocopii ale telegramelor cifrate sau decodificate din redactarea în otomana veche îi îndreptățește pe istoricii turci să nege autenticitatea lor. În replică, istoriografia turcă a scos la iveală, abia în 1983, din arhivele Ministerului de război, 142 de telegrame cifrate și decodificate, care vor să probeze teza unui complot armenesc și a unei coaliții armeano-ruse, însă jumătate dintre ele privesc perioada 1917-1919 și relatează masacrarea populației otomane din vilayetele răsăritene de către bande de armeni. Actele incalificabile ale grupurilor izolate care – în timp ce conaționalii lor răsăriteni, după înfrângerea Armatei Ruse în Caucaz, țineau frontul împotriva Armatei Otomane – au masacrat populația civilă din satele turcești au dus la moartea a sute de familii de țărani turci. Dar ele au fost comise la un an **după** consumarea genocidului și cadavrele acelor săteni nu puteau escamota victimele genocidului. Turcii au mai păstrat câteva documente militare care fac aluzie la evenimentele din 1915-1916, arătând că măsurile luate au fost forțate și că bunurile armenilor deportați au fost păstrate.

Trei fonduri în arhivele turcești sunt contingente cu telegramele lui Talaat Pașa: D.H.SFR (Ministerul de interne, Biroul de codificare) conține telegramele cifrate; D.H.EUM.2.Sube (Ministerul de interne, Secția 2 a Direcției generale de siguranță) include telegramele de răspuns primite din provincie; EUM.KLU (Direcția generală a siguranței, Corespondență generală) cuprinde hărți și statistici etnografice.

Oricum, arhivele otomane sunt selecționate cu grijă și prezentate astfel încât să contribuiască la negarea unui adevăr istoric pe care Guvernul Turc refuză să-l înfrunte, iar deschiderea lor, recent anunțată, nu trebuie să entuziasmeze, deși istoricii armeni ar fi datori, totuși, să „atace" chiar și cu speranțe minime această ocazie, fie și pentru a dovedi inconsistența inițiativei.

La sfârșitul anului 2008, istoricul turc Murat Bardakçı a publicat, la Editura Everest din Istanbul, ***Însemnările inedite ale lui Talaat Pașa*** (***Talât Paşa'nın Evrak-i Metrûkesi***), un document personal care conține informații prețioase despre genocidul armean, aparținând capului Junilor Turci. În filele unui caiet conținând texte, statistici și hărți datate din 1914 și grupate în primăvara lui 1916, sunt înșirate 32 de localități din care au fost deportați armenii, numărul femeilor, al orfanior, al bunurilor confiscate etc., cu menționarea populației înainte și după deportare, de unde rezultă un „deficit" total de 972.246 persoane, echivalent cu 77% din grupul inițial, suficient pentru a susține teza genocidului (în unele orașe, ca Van, Diyarbakır, Bitlis, Erzurum, Elazig, Trabzon, cifra finală este 0). Caietul lui Talaat constituie, astfel, o contabilizare a armenilor din Imperiul Otoman, având un scop pur operativ, deci cu o autenticitate asigurată. Pagini din acel caiet fuseseră date la tipar de același istoric în 2005. În actuala ediție, au fost adăugate scrisori expediate de Talaat din Germania soției sale, Hayriye Talaat Bafrali (de la care

Bardakçı obținuse documentul în 1983, înainte de moartea acesteia), precum și altele, cum este, de pildă, epistola romancierei turce Halide Edip Adıvar, pioneră a emancipării femeilor în Imperiul Otoman, adresată din Beirut lui Cavid Bey și în care se spune: *„Am dat adăpost unei fete armene de 12 ani, a cărei mamă murise de foame și al cărei tată fusese împușcat sub ochii ei. Ea se învârtea tristă în jurul nostru și ne tot săruta fără rost mâinile. În curte, era altă nenorocire: un om nefericit, care-și pierduse graiul văzând cum era omorât fiul său, nu știa unde se aflau celălalt fiu și restul familiei lui. Desculț și cu privirea rătăcită, își făcea neîncetat înțeleasă durerea prin gesturi."*

Revenind la telegramele lui Talaat, furnizate delegației armene la Conferința de pace de la Paris, partea turcă susține că Naim Bey, la care fuseseră găsite întrucât acesta nu reușise să le distrugă din cauza rapidității atacului trupelor britanice conduse de generalul Edmund Allenby, era un funcționar corupt și avid. Istoricii turci Șinasi Orel și Sürreyya Yuca, în lucrarea lor ***Affaires arméniennes, „les télégrames de Talaat Pacha", fait historique ou fiction?*** (Editions Triangle, Société Turque d'Histoire, Paris -1983), profitând de dispariția originalelor și a memoriilor lui Naim Bey, încearcă să discrediteze cartea lui Aram Andonian care publicase telegramele, cu argumente în șapte puncte: telegramele poartă erori de datare care indică o necunoaștere a calendarului otoman; deși traducerile din osmanlı (turcă în grafie arabă) sunt în ansamblu corecte, fotocopiile prezintă greșeli de caligrafie și de sintaxă pe care un otoman nu le-ar fi comis; semnăturile prefectului de Alep sunt false; hârtia folosită în redactarea telegramelor expediate de Ministerul de interne nu este cea utilizată de funcționarii serviciilor telegrafice; codurile și numerele de înregistrare nu sunt cele utilizate de Ministerul de război și de Ministerul de interne; documentele sunt de negăsit, iar Naim Bey n-a existat, totul fiind un fals al propagandei armene; chiar și scriitorii simpatizanți ai armenilor manifestă scepticism asupra autenticității documentelor.

Această autenticitate, însă, a fost confirmată în 1965 de un autor armean cu pseudonimul *Krieger,* care consultase, la Biblioteca „Noubar Pacha" din Paris, unde Andonian fusese primul bibliotecar, originalele telegramelor și ale caietelor lui Naim Bey, piese dispărute după ce au fost remise Armeniei Sovietice. Bazându-se pe documentele și pe minutele procesului unioniștilor, Krieger a afirmat perfecta concordanță dintre cartea lui Andonian și mărturiile adunate cu prilejul procesului. La rândul său, profesorul Vahakn Dadrian de la Universitatea Geneseo din New York a replicat celor doi istorici turci, recunoscând că Andonian nu făcuse o treabă de profesionist și comisese neglijența de a nu verifica datele și traducerile în franceză care, pe alocuri, nu corespundeau cu originalele, dar pe de altă parte demonstrând netemeinicia contestărilor făcute. Krieger a demonstrat autenticitatea documentelor prin examinarea pieselor, iar Dadrian - prin reconstituirea fragmentelor contestate. Acuzația lui Orel și Yuca nu era lipsită de argumente, însă erorile relevate se refereau la formă și nu la fond, adică la datare și la înregistrare. Cea mai bună probă de autenticitate este furnizată de concordanța exactă dintre cele trei părți – scrisorile și telegramele, relatările lui Naim Bey, comentariul lui Aram Andonian – și conținutul altor surse, cu atât mai mult cu cât cele trei părți reprezintă surse diferite de informare: organizatorii, executanții și victimele genocidului.

Istoriografia armeană citează adesea un fragment dintr-un discurs al lui Hitler, ținut la 22 august 1939 la Obersalzberg, în fața șefilor militari ai celui de-al treilea Reich: *„Forța noastră rezidă în rapiditatea și în brutalitatea noastră. Ginghis Han a trimis la moarte cu bună știință și cu inima ușoară mii de femei*

și de copii. Istoria nu vede în el decât fondatorul unui stat. Puțin îmi pasă ce va spune despre mine biata civilizație occidentală. Am ordonat ca scopul războiului nostru să fie nu doar acela de a cuceri granițele, ci și acela de a aneantiza fizic opozantul. Cine va rosti un singur cuvânt de protest va fi împușcat. Am pregătit, de asemenea, detașamentele morții – deocamdată numai pe frontul de est – pentru ca, la ordinul meu, să ucidă fără milă și fără îndurare bărbați, femei și copii de origine și de limbă poloneză. Prin acest mijloc vom obține spațiul vital de care avem nevoie. La urma urmelor, cine mai vorbește astăzi despre exterminarea armenilor?" Citatul este invocat pentru a demonstra influența nefastă a unui genocid nepedepsit care a fost luat, peste ani, ca exemplu și ca justificare pentru organizarea unui alt genocid, cel comis împotriva evreilor.

Istoricul Turkkaya Ataöv, care a consacrat o broșură „demistificării" acestui discurs, susține în primul rând că Hitler n-ar fi știut de genocidul armean. Este însă improbabil, mai ales ținând seamă de faptul că von Scheubner-Richter – consilierul politic al lui Hitler până în 1923, când a murit în cursul puciului de la München – se aflase, ca viceconsul german la Erzurum, în centrul tragediei, și chiar îi apărase pe armeni; iar întreg Statul major german din Transcaucazia anului 1915 avea să se regăsească tot la München în 1923: Erich Ludendorff, Erich von Falkenhayn, Colmar von der Goltz, Hans von Seeckt și Friedrich Kress von Kressenstein, intermediar între Germania și Republica Armeană în 1918. Ataöv afirmă, apoi, că citatul, reprodus în „New York Times" din 24 noiembrie 1945, nu figura în documentele produse ca probe la procesul de la Nürnberg.

Dar cazul, în datele lui reale, fusese explicitat, cu un an înaintea lui Ataöv, de Yves Ternon în ***La cause arménienne*****,** iar în 1985 - de Kevork Bardakjian într-o analiză de sine stătă-

toare, ***Hitler and the Armenian Question***: Louis Lochner, șeful biroului Agenției *Associated Press* din Berlin, laureat al Premiului *Pulitzer* 1939, fiind în relații bune cu atașatul de presă al lui Hitler, Otto Dietrich, primise textul discursului de la acesta, căruia documentul îi parvenise de la confidentul colonelului von Beck, ofițer al Statului major german, prezent la întâlnirea de la Obersalzberg. Lochner, care a publicat textul în 1942, în cartea sa intitulată ***What about Germany?***, a predat apoi documentul lui Sir Ogilvie Forbes, de la Ambasada Britanică din Berlin, care, la rândul său, l-a trimis la *Foreign Office.* În ședința din 26 noiembrie 1945 a procesului de la Nürnberg, unul dintre membrii tribunalului, Sidney S. Alderman, a atras atenția asupra discursului ținut de Hitler cu o săptămână înainte de atacarea Poloniei.

Dintre cele trei documente aflate la dispoziția completului de judecată și alcătuind un grup unic legat de acel discurs, nu au fost prezentate decât două, deoarece nu ar fi existat dovada că cel de-al treilea, despre care se afirma că este originalul procesului verbal de la Obersalzberg, provenea într-adevăr de la autorul consemnării făcute la fața locului. Acest document, însă, avusese rolul de a pune în gardă Ministerul public pentru a căuta probe mai satisfăcătoare, drept care la Flensburg fuseseră descoperite celelalte două documente privind discursul din 22 august 1939. Predate presei la 23 noiembrie 1945 în 250 de exemplare traduse în engleză, toate cele trei documente, inclusiv cel care nu avea să fie reținut la Nürnberg, au apărut în „New York Times". Unul dintre cele două documente acceptate și în care nu se regăsește pasajul citat mai sus din cel de-al treilea prezintă, totuși, numeroase similitudini cu acesta din urmă, ceea ce duce la concluzia că acest document conținând menționarea genocidului armean este autentic. În sfârșit, un argument evident al istoricului turc, dar de importantă secun-

dară, este acela că Hitler se referea în discursul său la masacrarea polonezilor și nu la cea a evreilor, decizie pe care avea s-o ia abia în 1941 și s-o confirme în 1942, la Wannsee.

Hitler nici măcar nu putea pretinde originalitate în citarea genocidului armean. El fusese precedat de Benito Mussolini, aliatul său în război. Recent, a fost publicat jurnalul ținut între anii 1932 și 1938 de Claretta Petacci (1921-1945), încă de la 19 ani amanta dictatorului italian: ***Mussolini segreto*** (Rizzoli - Roma, 2009). În carte, printre altele, este devoalat antisemitismul „Ducelui", deși la începuturile mișcării fascismul fusese sprijinit de evrei (după cum armenii acordaseră sprijin Junilor Turci...). În octombrie 1938, Mussolini afirma: *„Sunt rasist din 1921. Nu știu cum se poate spune că îl imit pe Hitler"*. Apoi, într-un moment în care răsfoia ziarele franceze, a răbufnit: *„Evreii ăștia dezgustători, trebuie să-i distrug pe toți! O să fac o baie de sânge* **așa cum au făcut cândva turcii** (subl. ns.). *O să-i izolez și o să-i întemnițez. Or să cunoască ei pumnul de fier al lui Mussolini! E timpul ca italienii să-și dea seama că nu mai pot fi exploatați de șerpii ăștia."* Este evident că, vorbind de o eventuală purificare etnică, Mussolini rememora, ca pe un precedent, masacrele comise de turci într-un scop similar asupra populației armene din Imperiul Otoman. Abia după mai puțin de un an avea să facă Hitler referirea la exterminarea armenilor.

În altă ordine de idei, din nou într-o broșură de propagandă antiarmeană, Ataöv pune pierderile de vieți omenești din 1915-1916 pe seama bolilor și a epidemiilor din timpul războiului, comparând statistici engleze, germane și franceze care menționează numărul de morți din armatele respective, însă el nu amintește că armenii nu participaseră la război ca parte beligerantă, lăsând la o parte faptul că morțile au avut, fie și în parte, alte cauze.

Tot Ataöv este cel care, de data aceasta perfect îndreptățit, denunță, într-o altă broșură pe tema genocidului, un fals comis din exces de zel și inabilitate de către unii editori armeni. În ilustrațiile fotografice ale textelor privitoare la genocidul din 1915, era inclusă uneori, în orice caz până la demonstrația făcută de Ataöv, o imagine înfățișând o stivă de cranii omenești într-un peisaj pustiit și purtând ca explicație aproximativă *„Cranii ale victimelor armenești din genocidul de la 1915"*. În fapt, imaginea – susține pe bună dreptate Ataöv – este reproducerea unei pânze a pictorului rus Vasiliy Vereșceaghin (1842-1904), ***Apoteoza războiului***, expusă la Galeria de artă Tretiakov din Moscova. Este posibil ca, inițial, tabloul să fi fost reprodus ca ilustrare plastică sugestivă la vreo lucrare despre pogromul din Imperiul Otoman, dar reluarea ulterioară ca exemplificare fotografică, în fond o mistificare, nu face decât să deservească unei pledoarii juste, atrăgând suspiciunea asupra corectitudinii celorlalte informații vehiculate și slujind unei campanii de denigrare.

Bunăoară, un alt istoric turc, Kaamuran Gurun, autorul unei scrieri ample în susținerea tezei care tăgăduiește genocidul, cu argumentele cunoscute, la un moment dat refuză armenilor până și dreptul de a avea o limbă despre care se știe, în urma studiilor de specialitate, că este autohtonă, o ramură de sine stătătoare a familiei limbilor indo-europene: *„N-ar fi mai exact să presupunem că limba armeană de azi este un amestec de dialecte diverse, folosite de multitudinea comunităților care au conviețuit în această zonă în decursul secolelor?"* Presupunerea nu este lipsită de abilitate: refuzând unei națiuni limba ei, i se poate refuza însuși statutul de existență. Iar dacă armenii nu există, se poate admite că nici genocidul n-a existat.

Genocidul armean trebuie să capete o justă condamnare din partea Turciei actuale, la fel cum Guvernul Germaniei a

recunoscut holocaustul evreiesc comis de naziști; depinde doar de un șef de guvern turc să imite gestul lui Willy Brandt de la Varșovia. Până și Lech Wałęsa a cerut iertare poporului evreu pentru masacrele comise în cursul războiului în Polonia. De prin anii 1990, gesturile simbolice de comemorare și de a cere iertare pentru dezastrele și traumele istorice provocate unor națiuni, gesturi făcute de către guverne, instituții, personalități, s-au înmulțit. Președintele S.U.A., Bill Clinton, în cursul unei vizite oficiale în Africa, a cerut scuze pentru sclavia impusă negrilor în America. Biroul american pentru problemele indienilor și-a marcat a 175-a aniversare cerând iertare americanilor indigeni pentru exterminarea lor. Guvernul Canadei a cerut iertare formal de la cele 1,3 milioane de persoane indigene de pe teritoriul statului pentru 150 de ani de rasism și de paternalism. Președintele Rusiei, Boris Elțin, a făcut o declarație privind importanța recunoașterii trecutului, la funeraliile din iulie 1998 ale Țarului Nikolai II și ale familiei acestuia. Guvernul Japoniei a cerut scuze pentru folosirea ca prostituate a femeilor din țările asiatice ocupate în al doilea război mondial. Vaticanul și Biserica Catolică Franceză au invocat iertarea Domnului pentru tăcerea lor în timpul holocaustului evreiesc. Austriecii au restituit familiilor de evrei opere de artă confiscate de naziști. Băncile elevețiene au încheiat acorduri de compensare cu supraviețuitorii și cu familiile victimelor holocaustului evreiesc.

Nabi Sensoy, ambasadorul Turciei în S.U.A.: *„Noi nu spunem că deținem întreg adevărul, dar nu putem accepta vina pentru cele mai rele crime fără să cunoaștem adevărul. (...) Trecutul otoman este parte din glorioasa noastră istorie și nu ne putem disocia de trecut.“* Dar tocmai adevărul – pe care-l cunoaște foarte bine – este respins de Turcia; cât despre „glorioasa“ istorie, poate ar fi mai bine să se pronunțe

națiunile cotropite în cadrul Imperiului Otoman și chiar și în afara lui.

Statul fondat de Atatürk i-a succedat Imperiului Otoman și, atât timp cât prezentul turc moștenește trecutul otoman, Republica Turcă este responsabilă pentru crimele Junilor Turci. În S.U.A., după atacul japonez de la Pearl Harbour, toți cetățenii americani de origine japoneză au fost internați în lagăr, dar ulterior cei mai mulți dintre ei au fost despăgubiți în urma unui proces intentat statului federal. În schimb, Senatul Universității din Istanbul a adoptat, în 1981, o rezoluție care justifică deportările armenilor și califică masacrele drept „calomnie“. Dar guvernările ulterioare Junilor Turci nu s-au revendicat din ideologia acestora, a căror politică au dezavuat-o. Și atunci, întrucât succesorii nu apără memoria predecesorilor, se pune întrebarea: ce apără ei?

ARMENII
ȘI DREPTUL INTERNAȚIONAL

O nouă Armenie

Imediat după revoluția bolșevică din 1917, Comitetul *Unire și Progres* a sperat să-și realizeze visul panturcic și panislamic prin ocuparea Caucazului și a Asiei Centrale. Vehib Pașa, din 1916 comandant al Armatei a 3-a, i-a avertizat pe conducătorii armeni că idealul panturanic era mai arzător ca oricând: *„Destinul trage Turcia dinspre vest spre est. Am părăsit Balcanii, acum părăsim Africa, dar trebuie să ne extindem spre răsărit. Sângele nostru, religia noastră, limba noastră sunt acolo. Iar asta este o atracție irezistibilă. Frații noștri sunt în Baku, în Daghestan, în Turkestan și în Azerbaidjan… Voi, acum, ne stați în drum, trebuie să vă dați de-o parte și să ne faceți loc.“*

În afară de armenii din Asia Mică, în Caucaz trăiau 1.750.000 de armeni aflați de un veac sub dominație rusească. Alte câteva sute de mii de refugiați din Imperiul Otoman găsiseră adăpost aici. Revoluția din 1917 rupsese frontul caucazian de Rusia centrală, punându-l în pericol. Pentru a ajunge la Baku, Enver Pașa lansează, în primăvara lui 1918, o ofensivă

care aduce moarte și distrugere, de data aceasta printre armenii răsăriteni. Trupele otomane ale frontului de est, conduse de Vehib Pașa, trec la atac la 10 februarie, pentru a impune Transcaucaziei propriile condiții. Cad, pe rând, localitățile Erzincan, Erzurum, Sarıkamış, Kars. Negocierile de pace de la Batumi nu dau niciun rezultat. La discuțiile dintre delegația otomană și reprezentanții Transcaucaziei, Cemal Pașa și Dr. Șakir îl avertizează pe delegatul armean: *„Armenii stau în calea realizării dorințelor sfinte ale panislamismului și ale panturcismului, și noi ne ciocnim în mod inevitabil de ei. Suntem nevoiți să nimicim orice obstacol din drumul nostru spre înfăptuirea idealurilor noastre naționale. Și apoi, voi vă aflați întotdeauna de partea rușilor, în avangarda lor, iar rușii sunt dușmanii noștri de neîmpăcat, inamici tradiționali."*

După ce ocupă, la 15 mai 1918, Alexandrapolul, unde îi masacrează pe locuitorii armeni neînarmați, trupele otomane înaintează spre Erevan. Dacă ar fi căzut capitala, populația Armeniei răsăritene, la care se adăugau refugiații din Armenia apuseană, ar fi urmat să fie masacrată, ca într-o continuare a genocidului din 1915. Încălcând condițiile armistițiului încheiat la 5 decembrie 1917 cu Comisariatul Transcaucaziei, Armata Otomană atacă pe trei fronturi, spre Baku, spre Erevan și spre Tiflis, pe linia Sardarapat - Baș-Aparan - Karakilisa, unde avea să se decidă soarta nu numai a națiunii armene, dar și cea a vecinilor săi. Față de această amenințare asupra existenței Armeniei răsăritene, la apelul comandantului garnizoanei din Erevan întreaga populație civilă din țară se mobilizează sprijinind lupta trupelor armene. Nucleul trupelor otomane care înaintau spre Erevan îl constituia Divizia a 36-a, bine înarmată, căreia i se adăugau un regiment de cavalerie, un detașament de 1.500 de călăreți kurzi și detașamente neregulate de populație musulmană.

Bătălia începe la 22 mai, lângă satul Sardarapat, ocupat de divizia otomană de elită Gelibolu, cu 10.000 de militari. Aici, înaintarea inamicului este oprită de trupele armene care includeau soldați și ofițeri ruși, francezi, greci, clerici armeni, detașamente de voluntari. Tactica de atac și de învăluire, bine gândită, dă rezultate, neutralizând pozițiile oștirii otomane și anihilând tentativele acesteia de regrupare. La 26 mai, trupele lui Șevkat Pașa sunt de-acum înfrânte, pierzând 3.500 de oameni. Lupta, extinsă până la Karakilisa și la Baș-Aparan, reușește să preîntâmpine distrugerea fizică a armenilor.

Viitorul mareșal Hovhannes Baghramian, care condusese, pe atunci fiind cornet, o brigadă de cavalerie, avea să scrie ulterior: *„Eliberarea Câmpiei Araratului de sub ocupația străină și păstrarea teritoriului de la est de Erevan au creat condițiile necesare pentru restaurarea statalității armene, pentru renașterea națională a poporului".*

Victoria de la Sardarapat va determina și succesul operației de la Baș-Aparan, iar apoi otomanii vor fi siliți de oastea armeană să se retragă și din Karakilisa, nu înainte de a ucide 7.000 de locuitori. La 28 mai, în retragerea lor, militarii otomani jefuiesc și distrug sate și localități aflate în drum. Înfrângerile de la Sardarapat și de la Baș-Aparan îi obligă pe otomani să ceară armistițiu, acceptat de Consiliul Național Armenesc de la Tiflis, ceea ce privează, totuși, poporul armean de o biruință zdrobitoare.

Același Vehib Pașa, de-acum Comandant general al Armatei Otomane, avea să aprecieze: *„A fost o bătălie aparte în istoria acestui război. Armenii au dovedit că se pot număra printre cei mai buni oșteni din lume."* Iar generalul german Ludendorff constata: *„Armenii au amânat cu opt luni ocuparea orașului Baku".*

La 26 mai 1918, Seimul caucazian al Republicii Federative a Transcaucaziei care, proclamată la 22 aprilie, îngloba cele trei țări din regiune se dizolvă. În aceeași zi, Georgia, care își asigurase protecția germană, își declară independența, în ziua următoare Azerbaidjanul, care salutase asistența turcă, îi urmează exemplul, iar conducătorii armeni, părăsiți de aliații lor caucazieni, nu au altă soluție decât să salveze partea neocupată din Armenia răsăriteană, proclamând-o independentă la 28 mai. După cinci veacuri și jumătate de inexistență statală, Armenia renăștea înconjurată de forțe ostile, dar liberă. Avea să reziste astfel până când Armata Roșie va intra în Armenia transformând-o în republică sovietică.

Armenii trimit la Batumi, pentru a semna pacea, o delegație condusă de Alexandr Khatisian, ministru de externe și ulterior prim-ministru în Guvernul Republicii Armene, și avându-i ca membri pe Hovhannes Kaceaznuni, prim-ministru al Republicii Armene, și pe Mikaiel Babadjanian, membru în conducerea Partidului Popular. Delegația rămâne la Batumi opt zile, până la 5 iunie 1918, luând parte la întocmirea tratatului de pace. Era primul document internațional al noului stat armean. În prima ședință, Vehib Pașa trasează pe o hartă frontierele Armeniei, atribuind acesteia o întindere de 9.000 km^2. În cursul tratativelor, *„în numele bunelor relații începute“*, turcii acceptă să mai acorde armenilor un teritoriu de 1.000 km^2. Prin Tratatul de la Batumi, Transcaucazia pierdea o suprafață de 45.000 km^2, din care aproape trei sferturi - în dauna provinciilor Kars și Erzurum. Dintre cei 1.025.000 locuitori ai populației dinainte de război de pe teritoriul cedat, majoritatea erau armeni, numai din provincia Erevan fiind 400.000 care, în momentul pătrunderii otomanilor, s-au refugiat, în mare parte, în Georgia și în partea estică a provinciei Erevan.

La 6 iunie, delegația armeană se înapoiază de la Batumi la Tiflis, prezentând Consiliului Național Armean, care guverna noul stat, condițiile tratatului. De la 15 iunie până în noiembrie, la Constantinopol, o altă delegație armeană încearcă să amelioreze Tratatul de la Batumi ducând tratative cu turcii. Se crea o situație stranie, dacă nu cumva chiar sinistră, în care reprezentanți ai armenilor răsăriteni duceau tratative cu călăii armenilor apuseni. Triumviratul Enver-Talaat-Cemal se afla încă în fruntea Imperiului Otoman cât războiul nu se sfârșise. Delegația armeană care trata cu aceștia era compusă din Avetis Aharonian, președintele Consiliului Național Armean, Alexand Khatisian și Mikaiel Babadjanian.

La 25 iunie, la Constantinopol, trebuia să înceapă o consfătuire la care urmau să participe Germania, Austro-Ungaria, Turcia și Bulgaria, invitate fiind republicile caucaziene. Partea armeană avea percepția că Germania ar fi dorit să revizuiască Tratatul de la Batumi conform prevederilor cuprinse în Tratatul de la Brest-Litovsk. Delegația armeană primise instrucțiuni să depună eforturi pentru extinderea hotarelor Armeniei. Ea rămâne la Constantinopol patru luni, până la 1 noiembrie, încecând să-și convingă partenerii de negocieri privind drepturile Armeniei asupra regiunilor Akhalkalak, Lori, Zanghezur, Karabagh și Nakhigevan, revendicate și de vecinii caucazieni. Față de harta prezentată de armeni turcilor, georgienii și azerii pregătiseră hărți în care incluseseră aceste ținuturi armenești între hotarele statelor lor.

După o așteptare de patru luni, consfătuirea nu mai are loc din cauza înfrângerii militare a germanilor și a otomanilor. Contactele diplomatice ale delegației armene se limitează la discuții cu cercurile conducătoare turcești și la întâlniri cu reprezentanți ai ambasadelor străine. Cea mai dificilă și delicată misiune a delegației armene era atragerea conducerii otomane

spre o atitudine favorabilă, de aceea întâlnirile cu Enver și cu Talat sunt umilitoare, într-atât încât membrii delegației se văd nevoiți să-și exprime recunoștința față de Imperiul Otoman pentru a fi îngăduit întemeierea Republicii Armene (!). În cursul convorbirilor, Talaat dă vina pentru masacre pe kurzi, pe autoritățile militare și pe funcționarii locali lipsiți de simțul responsabilității, totodată condamnându-i pe armeni pentru infidelitatea lor față de... patria lor otomană. Anterior, în septembrie, Aharonian și Khatisian, în cursul unei întâlniri cu Șakir și cu Nazım la Baku, protestaseră împotriva masacrării armenilor din localitate. Aceleași proteste le formulează și lui Talaat, toți acești reprezentanți ai conducerii otomane fiind, în fapt, organizatorii genocidului armean.

În octombrie, delegația armeană este primită de Sultan. Aharonian, în cuvântul său, își exprimă speranța că Armenia și Turcia vor fi două bune vecine. Sultanul răspunde că este fericit că relația de „prietenie seculară“ dintre armeni și turci (!) se transformă într-o prietenie politică între Armenia și Turcia; el își formulează dorința ca delegația armeană, la înapoierea în Armenia, să transmită poporului armean urări de bine din partea Sultanului și a întregii Turcii.

Delegația armeană avea ca obiectiv principal solicitarea retragerii trupelor otomane din districtul armenesc Pambac din provincia Alexandrapol a regiunii Erevan și din sudul provinciei Lori învecinate regiunii Borcealu a Tiflisului, ținuturi care nu fuseseră anexate, dar ocupate de Imperiul Otoman. Deși Ministerul de război al Imperiului Otoman declarase în repetate rânduri că trupele sale vor fi retrase, nu se emite vreun astfel de ordin până la mijlocul lui octombrie, când devine evidentă înfrângerea iminentă a Puterilor Centrale.

La Constantinopol, reprezentanții Puterilor Centrale sunt confruntați cu disputele teritoriale dintre cele trei republici

caucaziene. Armenia propune următoarea diviziune: Azerbaidjan - 38%, Gerogia - 33%, Armenia - 29%, spre dezacordul celorlalte două delegații. În toamna lui 1918, oficialitățile otomane propun sprijinul lor condiționat. Enver le dă de înțeles lui Aharonian și Khatisian că Turcia ar putea apăra pretențiile Armeniei asupra districtelor Pambac și Lori și ar accepta extinderea acesteia în cadrul frontierelor preconizate de Tratatul de la Brest-Litovsk. La sfârșitul lui septembrie, Talaat declară că guvernul său ar acorda mai multe concesii decât ceruse inițial delegația armeană. Peste câteva zile, însă, în ajunul capitulării Imperiului Otoman, guvernul lui Talaat își dă demisia și capii Junilor Turci fug din țară.

Fuga Junilor Turci și capitularea Imperiului Otoman fac să renască speranța printre armeni. La sfârșitul lui octombrie, când delegația otomană se pregătea să se deplaseze la insula Lemnos pentru a propune pacea, președintele delegației care urma să plece la Mudros, Hüseyin Rauf, încearcă să-l convingă pe Khatisian ca delegația armeană s-o însoțească pe cea otomană, drept o dovadă a apropierii cordiale armeano-turce, promițând ca în chip de recompensă Guvernul Otoman să cedeze Karsul și Ardahanul și să restabilească hotarele din 1914, adică exact ceea ce Armenia dorise să obțină în luna martie la Seimul caucazian. Delegația armeană refuză și rămâne la Constantinopol până la formularea condițiilor de armistițiu. La redactarea armistițiului de la Mudros, Aliații cer turcilor evacuarea din Caucaz, însă renunță la intenția inițială de a pretinde evacuarea și din Armenia apuseană, deși își rezervaseră dreptul de a ocupa integral sau parțial regiunea în caz de tulburări, un drept care n-a mai fost niciodată exercitat.

Prin armistițiul de la Mudros, din 30 octombrie 1918, Turcia capitulează și se retrage, iar forțele armene ocupă treptat teritoriile evacuate de otomani. Până în iunie 1919, Armenia

include între frontierele sale ținuturile Lori, Pambac, Alexandrapol, Ecimiadzin, Surmalu, Șarur, Nakhigevan, Kars, totalizând o întindere de 15.000 km^2. Militarii armeni intrau în locuri marcate de prăpăd, care justificau pe deplin sintagma „pe aici au trecut turcii".

După pierderea războiului în 1918, ministrul de interne Mustafa Reșid Pașa declară, în Camera Deputaților, că țara sa intrase în război din dezideratul de a atinge un scop iluzoriu: recuperarea teritoriilor pierdute și dorința de răzbunare. În ciuda înfrângerii lor, totuși, turcii încă sperau în unificarea turcilor din Asia Centrală; or, pentru asta, armenii, care constituiau un obstacol, trebuiau eliminați, obiectiv valabil și pentru noul guvern. Ministrul de externe Ahmed Muhtar spunea, la 8 noiembrie 1920, că statele Antantei îi dăduseră Armeniei sarcina de a tăia liniile de comunicare a Turciei cu estul, de aceea devenise absolut necesar ca Armenia, situată în mijocul unei vaste regiuni islamice, să fie eliminată din punct de vedere politic și material.

În vreme ce puterile occidentale rămân public angajate prin obligația de a crea un stat armean unificat din provinciile rusești și turcești populate de armeni, în Turcia ia naștere o mișcare naționalistă care vizează păstrarea integrității teritoriale a Anatoliei. În primăvara lui 1920, această mișcare alcătuiește la Ankara un contraguvern condus de Mustafa Kemal. Forțele kemaliste atacă garnizoana franceză din Maraș, ucigându-i pe armenii refugiați în acel oraș aflat sub protecție franceză și britanică, după care asediază orașe din Cilicia, în care în 1919 se înapoiaseră 150.000 de armeni. În același timp, emisari turci, inclusiv foști conducători ai Ittihadului, caută ajutorul Rusiei, oferindu-se să mobilizeze popoarele islamice împotriva Marii Britanii și să le unească în lupta contra dușmanului comun din Apus.

La Conferința de la San Remo, din aprilie 1920, se propune ca S. U. A. să-și asume un mandat asupra Armeniei, urmând ca Președintele Woodrow Wilson să traseze granițele noului stat armean și arbitrajul lui să fie recunoscut în tratatul de pace cu Turcia. La 24 mai, Wilson încearcă fără succes să treacă prin votul Congresului un mandat american asupra Armeniei, iar Societatea Națiunilor va refuza să accepte Armenia printre membrii săi, deoarece aceasta, făcând parte dintr-un teritoriu dominat de Rusia, putea fi revendicată de bolșevici. Tratatul de la Sèvres recunoaște, la 10 august, statul armean și confirmă frontierele trasate de Wilson, dar Republica Armeană, condusă de Partidul F.R.A. (*Dașnac*), este prinsă în clește între ofensiva kemalistă și Rusia bolșevică. Deși, la 22 noiembrie, președintele S. U. A., printr-un act de arbitraj, atribuie oficial Armeniei limitele ei teritoriale (72.000 km^2), vilayetele Kars și Ardahan, care-i fuseseră cedate după înfrângerea Turciei din noiembrie 1918, sunt recâștigate de Turcia prin Tratatul de la Alexandrapol și ceea ce rămâne din Armenia (30.000 km^2) este sovietizat la 29 noiembrie 1920.

> În zilele dezbaterii din Congresul American asupra mandatului de protecție a Armeniei, propus de Președintele Wilson, dar în cele din urmă respins cu 52 de voturi contra față de 23 pentru, un ziar din Chicago opina că Armenia nu va găsi un tutore dezirabil *„câtă vreme nu va descoperi țiței sau altceva"* pe care să-l ofere în schimbul ajutorului. Ceea ce se dovedește până în zilele noastre.

La Conferința de pace de la Paris, Aliații încercaseră să creeze un corp legal pentru judecarea crimelor împotriva umanității. Conflictele lor de interese și faptul că legislația internațională din epocă se aplica doar crimelor comise de un stat împotriva cetățenilor dintr-un alt stat au compromis aceste efor-

turi. Oricum, armenii, ca supuși otomani, erau excluși din categoria menționată, câtă vreme nu exista vreo convenție internațională referitoare la crimele comise de un stat împotriva propriului său popor.

În timp ce Societatea Națiunilor adopta o rezoluție în care se nota, ca *in memoriam,* că *„o simpatie universală este exprimată pentru Armenia“,* Atatürk reglementa, mai întâi la răsărit, apoi la sud, resturile Chestiunii armene. Noua guvernare kemalistă intenționa epurarea Asiei Mici de elemente creștine, ceea ce nu era altceva decât îndeplinirea programului adoptat de Junii Turci la congresul lor secret din Salonic. În această etapă finală, grecii, armenii, sirienii și alți creștini localnici sau străini urmau să fie aruncați în mare dacă nu părăseau Turcia. Acțiunea supremă în această purificare etnică a constituit-o incendierea Smyrnei și masacrarea locuitorilor săi în 1922, după care Mustafa Kemal a intrat victorios în oraș. La 13 septembrie 1922, patru zile după ce trupele turcești au preluat controlul asupra localității, ele au dat foc Smyrnei, practic - doar cartierelor grecesc și armenesc. Un număr de 100.000 de persoane au pierit în incendiu și alte 100.000 au fost ucise după ocuparea orașului. În decurs de 24 de ore, 50.000 de case, 24 de biserici, 28 de școli, 5 consulate, 7 cluburi, 5 bănci și un număr neprecizat de magazine și de depozite au fost distruse. Abia sub presiunea Marii Britanii, a Franței și a S.U.A. turcii au permis navelor aliate să îmbarce o parte dintre cei 400.000 de refugiați, reținându-i, totuși, pe cei în vârstă între 17 și 45 de ani, care aveau să fie deportați în interiorul țării.

Falih Rıfkı Atay: *„De ce am ars întreg Izmirul? Ne era frică de faptul că, dacă hotelurile, conacele și tavernele vor rămâne în picioare, nu vom putea scăpa de minorități? Când armenii au fost deportați în cursul primului război mondial, am incendiat toate cartierele locuite și vecinătățile din orașele anatoliene, mânați de aceeași teamă. Asta nu derivă dintr-o nevoie de distrugere. Este și un simț al inferiorității în asta. Era ca și cum orice amintea de Europa fusese destinat să rămână creștin și străin și să fie renegat de noi.“*

Teritoriile răsăritene din Turcia vor fi interzise timp de un sfert de veac vizitatorilor străini, astăzi ele fiind plasate sub incidența Legii marțiale (după cum la o expoziție de artă din Anatolia, organizată la Istanbul, în 1983, nu se făcea nici o referire la arta armeană locală, tot astfel turiștilor străini care vizitează vestigiile ultimei capitale a regatului Armeniei Mari, Ani, situată în extremitatea estică a Asiei Mici și introdusă recent în circuitul turistic, nu li se dezvăluiește originea armeană a cetății).

Tratatul de la Lausanne, din 24 iulie 1923, semnat între Marile Puteri și Republica Turcă, nu mai menționa nici Armenia și nici drepturile armenilor. Chestiunea armeană era clasată. La Lausanne, atitudinea predominantă a fost una împotriva deschiderii conturilor vechi. Ca atare, s-a proclamat o amnistie generală pentru toate delictele politice și militare comise între 1 august 1914 și 20 noiembrie 1922, ceea ce închidea cartea trecutului și bloca orice șansă de pedepsire a vinovaților. Problema revenirii supraviețuitorilor din deportare și a așezării lor înapoi în Turcia a fost și ea înlăturată. Inițial, se propusese să se rezerve un teritoriu pentru armeni în fostele lor provincii din nord-est sau în sudul Ciliciei și la frontiera cu Siria. Delegația turcă s-a opus, însă, susținând că asta însemna fragmentarea țării și a refuzat orice discuție pe acest subiect. Pe de altă parte, niciun plan de divizare a Turciei n-a fost pus în aplicare deoarece Franța și Italia își urmăreau propriile scopuri și fiecare dintre Aliați tindea spre un beneficiu personal, iar diferendele dintre ei erau prea mari pentru a fi reconciliate. În

consecință, voința de a-i judeca pe cei vinovați de genocidul armean slăbise, preocuparea Marilor Puteri fiind aceea de a-și realiza interesele și nu de a urmări în justiție criminalii de război. Când, după întreruperea conferinței din cauza chestiunii minorităților, discuțiile au fost reluate după câteva luni, propunerea de a crea un cămin armenesc căzuse și, în cele din urmă, la protestele turcilor, s-a renunțat și la revenirea colectivă a armenilor. Turcii s-au ales, în schimb, cu amnistia.

Lord Curzon: *„Petrolul a cântărit mai mult în tratative decât sângele armenesc“.* La câteva zile după Lausanne, kemaliștii cedau Mosulul petrolifer Irakului aflat sub mandat britanic.

Turcia modernă era constituită, fără a fi, însă, nici acum omogenă. De la Lausanne, ea trăiește o dublă ficțiune: cea de a nu fi comis genocidul armean și cea de a fi un stat etnic omogen. După ce armenii fuseseră eliminați, cele circa opt milioane de kurzi de pe teritoriul său aveau să fie etichetați, după al doilea război mondial, „turci munteni“ și abia de curând recunoscuți ca atare. Statul turc modern a fasonat următoarele premise pentru o identitate națională: societatea turcă nu are clase distincte; societatea turcă nu are minorități etnice; stat secular fiind, Turcia nu recunoaște islamismul ca religie oficială; nu a existat un genocid comis împotriva armenilor.

Genocidul în instanțele internaționale

Termenul **genocid** (din cuvântul grecesc *genos* - rasă, națiune și din cuvântul latin *caedare* - a ucide) este paternitatea juristului polonez de origine evreiască Raphael Lemkin (1900-1959), fiind utilizat prima oară în rechizitoriul asupra crimelor de război ale naziștilor în procesul de la Nürnberg, din octombrie 1945, în care Lemkin, în calitatea sa de consilier la Curtea Supremă de Justiție a S.U.A., a fost consultant al procurorului american Robert H. Jackson. La Conferința de drept penal internațional de la Madrid, din 14-20 octombrie 1933, Lemkin propusese ca acțiunile îndreptate împotriva grupurilor rasiale, sociale sau religioase, comise cu intenția de a le distruge sau nimici, să fie declarate crime de barbarie sub incidența dreptului internațional (*delicta juris gentium*). Continuându-și preocuparea sa în acest domeniu în timpul celui de-al doilea război mondial, când încă nu luase cunoștință de dimensiunea atrocităților naziste (care aveau să fie dezvăluite lumii abia după încheierea conflagrației), el a lansat, în 1944, termenul **genocid**. Lemkin a enumerat ca exemple de genociduri pe cele care au nimicit în timp următoarele populații: maroniții, hughenoții în Franța, protestanții în Boemia, hotentoții, armenii, evreii, țiganii, slavii.

Într-un interviu acordat canalului nord-american de televiziune CBS la 30 ianuarie 1949, Lemkin – care pierduse 49 de rude apropiate în lagărele de concentrare germane – a explicat că el crease noua noțiune juridică pornind de la cazul exterminării armenilor din Imperiul Otoman în cursul primului război mondial: *„M-am interesat de genocid pentru că armenii l-au trăit. Armenii au fost foarte rău tratați la Conferința de la*

Versailles deoarece asasinii vinovați de acel genocid nu fuseseră pedepsiți." În autobiografia sa, rămasă incompletă în manuscris* și din care s-au publicat citate probatorii în materialele audierilor din 1985 în Senatul S. U. A., privitoare la prevenirea crimei de genocid, Raphael Lemkin adăuga: *„Tot mai mult mă solidarizam cu suferințele victimelor al căror număr creștea pe măsură ce mă adânceam în studiul istoriei. Am înțeles că funcția memoriei constă nu numai în a înregistra evenimentele trecutului, ci și în a stimula conștiința omenirii. Am aflat de modelele contemporane ale genocidului, ca de pildă masacrarea armenilor în 1915. Mi-a devenit clar că existența unor națiuni diferite, a grupurilor religioase și a raselor este necesară civilizației, întrucât fiecare grup trebuie să-și îndeplinească misiunea de a contribui la dezvoltarea culturii. Am decis să devin jurist și să muncesc pentru ca genocidul să fie pus în afara legii și pentru ca statele să coopereze la prevenirea lui."*

Lemkin a prezentat cazul armenilor ambasadorului canadian în S.U.A., care i-a făcut cunoștință cu Dr. H. V. Evatt, ministrul de externe australian, președintele din epocă al Adunării Generale. După ce Lemkin a înaintat proiectul său de Convenție asupra genocidului în subcomitetul juridic al O.N.U. din Geneva, Guvernul S. U. A. a supus Curții Internaționale de Justiție opinia că masacrele otomane împotriva armenilor au constituit *„un exemplu important de genocid"*. Iar atunci când s-a trecut la elaborarea și, apoi, la adoptarea Convenției pentru prevenirea și reprimarea crimei de genocid, Lemkin și-a

* Ironia face ca singura biografie integrală și detaliată a lui Lemkin, până la apariția recentă a unei biografii scrise de John Cooper, ***Raphael Lemkin and the Struggle for the Genocide*** (Raphael Lemkin și lupta pentru genocid – Palgrave Macmillan - New York, 2008), să fi fost una publicată în 1984 de un antisemit, James Martin, și patronată de *Institute of Historic Review*, organizație nord-americană dedicată negării holocaustului, sub un titlu semnificativ: ***The Man Who Invented Genocide*** (Omul care a inventat genocidul).

propus, drept scop principal în activitatea sa, ca printre cele dintâi 20 de state care urmau să ratifice Convenția să se afle Turcia: *„Aceasta ar fi fost o ispășire pentru genocidul armean. Dar era, oare, posibil?! Turcii se mândresc cu forma lor republicană de guvernare și cu ideile progresiste care i-au ajutat să schimbe guvernarea otomană. Convenția asupra genocidului trebuia, deci, să fie pusă în contextul progresului social și internațional. Știam, însă, că în acest dialog ambele părți vor căuta să evite menționarea unui subiect care, totuși, va fi mereu prezent în conștiința lor: armenii!"* Care avea să fie atitudinea Turciei, s-a văzut ulterior, când aceasta a negat cu obstinație existența vreunui genocid pe teritoriul său. Cât despre S. U. A. și O. N. U., ele s-au dovedit la fel de refractare la recunoașterea și la condamnarea textuală a genocidului armean.

În numărul din 1 ianuarie 1959 al săptămânalului armenesc „Hayrenik" (Patria) din Watertown, S.U.A., Raphael Lemkin a scris, printre altele, în recenzia lui la memoriile Monseniorului Jean Naslian, episcop de Trabzon al armenilor catolici, care consemnase ca martor ocular ororile genocidului: *„Turcii au încercat să înăbușe culpa lor în zvonuri privind rebeliunile armenești. Amândoi, Naslian și Lepsius, resping această acuză cu propriile documente ale Guvernului Turc. În mod cert, femeile, copiii și bătrânii nu puteau fi implicați în revolte. Nicio acuză n-a fost adusă împotriva acestor oameni nevinovați în afară de aceea că erau armeni. Monseniorul Naslian atribuie mare parte din motivația crimei rațiunilor economice. Toate mult-râvnitele proprietăți ale victimelor au fost preluate de turci, care s-au îmbogățit ucigând un popor. În raport cu alte aspecte mai generale implicate, pierderile culturale în urma genocidului comis asupra populației armene din Turcia au fost incomensurabile: armenii, ca nucleu intelectual al Turciei, se aflau în posesia unor valoroase biblioteci personale, arhive și manuscrise*

istorice, care au fost dispersate și s-au pierdut. Biserici, mănăstiri și monumente de valoare istorică și artistică au fost distruse. (...) El [Mgr. Naslian] *a înțeles că puterile europene au încercat să se folosească de armeni în propriile lor interese, lăsându-i să moară când ar fi putut să-i ajute și apoi uitând de toată acea tragedie pentru a-și salva conștiința. Deși nu dă dovadă de ură, menținându-se într-o obiectivitate judicioasă și încrezându-se în judecata lui Dumnezeu, Monseniorul Naslian exprimă un sentiment aproape de inima recenzentului. Acesta este faptul că victimele genocidului, de-a lungul epocilor, au umplut istoria cu suferințele lor într-o asemenea măsură că omenirea nu mai poate evita recunoașterea consecințelor și nici pe cea a responsabilității morale. (...) Acesta este motivul pentru care armenii din întreaga lume au fost cu deosebire interesați în Convenția asupra genocidului. Ei au ticsit galeriile comitetului de elaborare la cea de a treia sesiune a Adunării Generale a Națiunilor Unite în Paris, când a fost discutată Convenția asupra genocidului. Un armean, Levon Keshishian, binecunoscut corespondent al Națiunilor Unite pentru ziarele arabe, a contribuit în mod considerabil, prin scrierile sale, la obținerea ratificării de către numeroase țări din Orientul Apropiat și din Africa de nord. Un milion de armeni au murit, dar cu cerneala sângelui lor și cu spiritul suferințelor lor a fost scrisă o lege împotriva nimicirii popoarelor. Cele două volume bine documentate ale Monseniorului Naslian constituie o puternică mărturie istorică a acestora."*

Declarația din 24 mai 1915 a Aliaților utilizase pentru întâia oară conceptul de **crimă împotriva umanității**, promovând principiul responsabilității indiferent de rang politic sau de poziție socială: *„În lumina crimelor pe care Turcia le comite împotriva umanității și civilizației, puterile Antantei aduc la cunoștința Sublimei Porți că ele vor face personal responsabile de aceste crime oficialitățile Imperiului Otoman și pe subordonații lor"*. Sintagma a fost mai curând retorică decât legală, deoarece încă nu exista cadrul juridic în legislația internațională. Dar acest precedent avea să constituie un cadru legal și un fundament în procesul naziștilor la Nürnberg în 1946, fiind de asemenea menționat în Preambulul Convenției pentru prevenirea și reprimarea crimei de genocid. La 29 iulie 1950, O.N.U. a acceptat Principiile de la Nürnberg ca bază pentru o legislație internațională. Astăzi, crima împotriva umanității este definită de Articolul 7 din Statutul Tribunalului Internațional: *„dizlocare forțată prin expulzare sau prin alte acte coercitive din aria în care populația era o prezență legală"* și *„privare intenționată și dură de drepturi fundamentale pe temeiul identității unui grup sau a unei colectivități recognoscibile pe baze rasiale, etnice, naționale, religioase"*. Este evident că deportarea și masacrarea armenilor acoperă această definiție. Există o mare diferență între crima împotriva umanității și genocid: toate genocidurile sunt crime împotriva umanității, dar nu toate crimele împotriva umanității sunt genociduri; distincția intervine atunci când făptuitorul are intenția rasistă sau discriminatorie de a distruge parțial sau total un grup, iar acest element face din genocid o crimă atroce și adaugă în legislația internațională pedepse mai aspre decât cele pentru crimele împotriva umanității.

Rezoluția 96(I)/11 decembrie 1946 a Adunării Generale a O.N.U. sancționase **genocidul** încă de la prima sa sesiune: *„Genocidul este o crimă de drept internațional, contrară spiritului și scopurilor O.N.U. și condamnată de lumea civilizată"*. Genocidul intră în categoria *„crimelor împotriva umanității"* care, conform articolului 60 din statutul Tribunalului de la Nürnberg, vizează acte grave comise în legătură cu o crimă împotriva păcii, sau cu o crimă de război, sau ca urmare a uneia dintre acestea. Dependența crimei împotriva umanității de crima

împotriva păcii sau de cea de război dispare din Convenție, al cărei prim articol stipulează doar că genocidul este o crimă de drept internațional comisă fie în timp de pace, fie în timp de război.

Celelalte articole din Convenția pentru prevenirea și reprimarea crimei de genocid, aprobată, semnată și ratificată de Adunarea Generală a Organizației Națiunilor Unite la 9 decembrie 1948 (Rezoluția 260 AIII) și intrată în vigoare la data de 12 ianuarie 1951, când a fost semnată de 76 de state, prevăd:

Art. II. În prezenta Convenție, genocidul se referă la oricare dintre actele de mai jos comise cu intenția de a distruge, în totalitate sau în parte, un grup național, etnic, rasial sau religios:

a) uciderea membrilor unui grup;

b) atingerea gravă a integrității fizice sau mentale a membrilor unui grup;

c) supunerea intenționată a grupului la condiții de existență care determină distrugerea fizică totală sau parțială a acestuia;

d) măsuri care vizează scăderea natalității în cadrul grupului;

e) transferarea forțată a copiilor dintr-un grup în altul.

Art. III. Vor fi pedepsite următoarele acte:

a) genocidul;

b) acordul în vederea comiterii genocidului ;

c) incitarea directă și publică la comiterea unui genocid;

d) tentativa de genocid;

e) complicitatea la genocid.

Art. IV. Persoanele care au comis crima de genocid sau unul dintre actele enumerate în articolul III vor fi pedepsite indiferent că sunt guvernanți, funcționari sau particulari.

Toate actele care definesc genocidul în lumina Convenției din 1948 se pot aplica masacrelor armenești din 1915:

uciderea membrilor unui grup; atingerea gravă a integrității fizice sau mentale a membrilor grupului; supunerea intenționată a grupului la condiții de existență care antrenează distrugerea sa fizică parțială sau totală; măsurile vizând împiedicarea nașterilor în sânul grupului; transferarea forțată a copiilor unui grup într-un alt grup. Masacrele din 1915 capătă caracter de genocid prin: intenția explicit formulată; metodele și planul sistematic concepute; rezultatele obținute. Există evidențe că armenii au fost vizați ca grup etnic și nu doar pentru că erau creștini; de pildă, atunci când un guvernator provincial din Diyarbakır s-a pornit să ucidă toții creștinii, el a fost informat de Ministerul de interne că trebuie să-și limiteze operația la armeni.

William Schabas în ***Genocide in International Law*** (Genocidul în dreptul internațional - Cambridge, 2009): *„Tratamentul la care au fost supuși armenii de către guvernanții turci în 1915 furnizează paradigma pentru prevederea referitoare la impunerea condițiilor de viață. Aceste crime au fost adesea descrise drept «deportări». Ele, însă, au mers mult departe dincolo de pur și simplu o expulzare sau un transfer, deoarece deportarea în sine a implicat privarea de nevoile umane fundamentale, având ca rezultat acel mare număr de boli, de subnutrire și se epuizare.“*

În virtutea stipulărilor Convenției din 1948, statul turc este culpabil pentru ceea ce a fost numit **armenocid**, fiind, de altfel, semnatar al acestei Convenții pe care a ratificat-o la 31 iulie 1950 (România a aderat la Convenție la 2 decembrie 1950). Rezoluția 2.391/26 noiembrie 1968 a Adunării Generale a O.N.U. stipulează în plus: crima de genocid este imprescriptibilă indiferent de data la care a fost comisă. Turcia este semnatară și a acestui act. Oricum, Convenția a fost ratificată de atât de multe state, încât acum este considerată *jus cogens*,

adică o normă în legislația internațională uzuală, impusă tuturor statelor indiferent dacă au ratificat sau nu Convenția și obligându-le să urmărească în justiție actele de genocid.

Mai nou, articolul 6 din Statutul de la Roma al Curții de crimă internațională, intrat în vigoare la 1 iulie 2002, definește genocidul în exact aceiași termeni menționați în Articolul II al Convenției.

André Mandelstam, expert în drept internațional și în problema conflictului turco-armean, în articolul *„Societatea Națiunilor și Puterile în fața Chestiunii armene“* din „Revista generală de drept internațional“ (1922), consemna mărturii ale masacrelor din 1895, calificându-le drept violențe comise împotriva armenilor în proporții care par să fi vizat distrugerea totală a poporului, după care conchidea că drama teribilă în care au fost făcute hecatombe de cadavre ale creștinilor a fost consecința unui plan metodic, pregătit cu grijă și executat cu sânge rece și că responsabilitatea sau complicitatea autorităților otomane și a soldaților din armata regulată era net stabilită. Tot Mandelstam scria că masacrele din 1915-1917 au fost făptuite din ordinul Guvernului, în urma unui plan metodic de distrugere a poporului armean.

> René Puaux: *„Este pentru prima dată în istorie că se înregistrează un fapt atât de crud: o populație întreagă azvârlită din țara sa, cu confiscarea pur și simplu a tuturor bunurilor sale, în timp ce oamenii sunt masacrați fără excepție“.*

Genocidul reprezintă violarea unei obligații esențiale pentru salvgardarea intereselor fundamentale ale comunității internaționale, pe care Comisia de drept internațional a calificat-o **crimă internațională** în proiectul său de articole asupra responsabilității statelor. Termenul nu are conotație imediat penală, ci introduce o distincție între *„faptele internaționale ilicite“*, pentru a le identifica pe cele a căror gravitate este excepțională. Armenocidul, în acest sens, este o crimă internațională, și rămâne de identificat cine poartă responsabilitatea „calificată“.

> Juristul britanic Geoffrey Robertson, consilier în probleme de legislație internațională, constituțională și penală, unul dintre cei trei juriști numiți în 2008 de Secretarul general al O.N.U. ca membri ai Consiliului de justiție al O.N.U. și primul președinte al Tribunalului crimelor de război al O.N.U., a dat publicității, la 9 octombrie 2009, un raport intitulat ***Was there an Armenian Genocide?*** (A existat un genocid armean?), în care face o analiză competentă a calificării masacrelor armenești drept **genocid** și a implicațiilor juridice ale genocidului armean. El scrie că masacrele au un element factic (*actus reus*) și un element mental (*mens rea*). Cel dintâi presupune cauzarea de vătămare fizică sau mentală membrilor unui grup pe baza discriminării naționale, etnice sau religioase, fiind menționtă ca atare în Articolul II al Convenției pentru prevenirea și reprimarea crimei de genocid. Elementul mental este dificil de dovedit împotriva oficialităților, care au grijă să distrugă documente și înregistrări, și împotriva persoanelor individuale, care au avut intenția conștientă de a participa la un pogrom în scopul distrugerii unui grup. Rar se întâmplă să fie menționată o astfel de intenție într-un document, ca atare ea trebuie dedusă din evidențe circumstanțiale: antecedente ale atitudinii torționarilor față de victime, ca persecuții, manifestări naționaliste și rasiale etc, de asemenea - atacuri asupra intelectualității grupului sau asupra simbolurilor religioase ale grupului. Dacă nu există o confesiune privind crima, elementul intențional poate fi dedus din fapte, din vorbe sau dintr-o acțiune având un obiectiv, precum și din contextul general în care alte fapte culpabile au fost comise sistematic împotriva aceluiași grup, indiferent dacă făptașii sunt aceiași ori alții. Intenția de genocid poate fi, totodată, dedusă din alți factori, ca: amploarea atrocităților comise, natura lor generală,

faptul de a fi avut ca țintă deliberată și organizată victime aparținând unui anumit grup prin discriminare față de alte grupuri.

Existența unui plan sau a unei tactici nu este o componentă legală a crimei. Ordinele Ministerului de interne pentru deportarea armenilor sunt un exemplu de cauzare deliberată a unor condiții de existență menite să ducă la distrugerea fizică a grupului. Acțiunile colective sau individuale, ca jaful, violul, omorul pot urma punerii în aplicare a unui plan general. Dar nu este nevoie în mod necesar de o politică guvernamentală, ci e suficient consimțământul autorităților. Este neîndoielnic că Guvernul Otoman a consimțit de bunăvoie și a organizat deportările fiind conștient că cei deportați vor muri. Este indiscutabil că el a fost răspunzător de purificarea etnică produsă prin deportarea armenilor, iar asocierea acestei deportări cu condiții menite să-i distrugă pe armeni face din această acțiune un genocid. Când cei deportați mureau cu zecile de mii, cei care îi deportaseră n-au făcut nimic pentru a stopa condițiile letale, pentru a-i proteja pe deportați și pentru a-i pedepsi pe atacatori. Problema nu este dacă anumiți oficiali au fost vinovați de crimele comise. Statul are obligația să prevină genocidul și este răspunzător dacă cei asupra cărora are un control efectiv comit acte de genocid. Or, Guvernul Otoman a avut controlul complet al Anatoliei în 1915 și al celor care au săvârșit atrocitățile. Responsabilitatea statului poate fi invocată dacă ordinele sunt date de organe *de jure* ale statului, ca ministere, armată, poliție, dacă cei care comit crimele sunt organe *de facto* ca trupe neregulate, paramilitare, sau de persoane acționând sub ordinele organelor de stat. Ordinele de deportare au fost date de organe juridice, iar masacrele au fost comise de agenți juridici și executivi. Statul a fost conștient de animozitățile istorice care puteau culmina cu măceluri în masă și le-a instigat

în mod deliberat prin programul său de turcizare. Principiile de responsabilitate în comandă le fac pe autorități responsabile pentru crimele anticipate, dar neîmpiedicate și nepedepsite.

Articolul III al Convenției menționează că nu există imunitate pentru comiterea unui genocid și se fac *„constituțional responsabili guvernanți, oficialități sau persoane individuale“*. Este un articol important, fiindcă îi contrazice pe istoricii (pro)turci care susțin că genocidul ar fi o chestiune de stat și pretind documente care să dovedească existența unei decizii guvernamentale.

Crima internațională dă membrilor comunității internaționale dreptul de a cere sancțiuni în fața unei autorități internaționale, de a solicita la O.N.U. măsurile cuvenite pentru a fi șterse consecințele dăunătoare și pentru a da asistența necesară victimelor, care trebuiesc repuse în drepturile lor elementare.

Ca atare, se poate conchide în privința genocidului armean:

– populația armeană din Imperiul Otoman constituie un popor în sensul drepturilor omului;

– masacrarea populației armene se constituie ca **genocid** în sensul Convenției din 9 decembrie 1948;

– orice stat membru al comunității internaționale este în drept să ceară sancționarea genocidului armean și să susțină poporul armean în salvgardarea drepturilor fundamentale ale acestuia;

– pe baza reglementărilor generale privind dreptul la autodeterminare și a îndatoririlor particulare rezultate din Tratatul de la Berlin, O.N.U. are obligația *„de a veghea asupra destinului Armeniei“*, conform termenilor Adunării Generale a O. N. U., și de a lua măsurile cuvenite pentru a face respectate aceste drepturi.

Dificultatea aparentă ar fi că genocidul armean este anterior Convenției O.N.U., or un fapt trebuie apreciat în lumina dreptului din epocă și nu în cea a dreptului în vigoare atunci când e pus sau când trebuie să fie reglementat un diferend relativ la acel fapt. Convenția de la Geneva nu este retroactivă, conform Convenției de la Viena asupra Legii tratatelor, care stipulează că tratatele nu sunt retroactive. Termenul **genocid**, însă, poate fi aplicat la masacre comise anterior adoptării Convenției de la Geneva. Preambulul Convenției recunoaște că în toate perioadele istoriei genocidurile au produs umanității mari pierderi, ceea ce justifică aplicarea noțiunii la evenimente anterioare Convenției, care îndeplinesc condițiile de definire a lor ca genociduri.

După cum arată juristul Geoffrey Robertson în raportul anterior citat, regula aplicării retroactive a unei legi își pierde valabilitatea în cazul persoanelor individuale acuzate de delicte care nu cădeau sub incidența legii în momentul în care au fost comise. Dar aici nu se pune problema punerii sub acuzare de genocid a persoanelor decedate, ci problema este dacă masacrele comise sunt corect descrise ca genocid conform Convenției din 1948. Și nu este rolul istoricilor să dea această calificare de **genocid**, întrucât nu intră în domeniul lor de expertiză; ei trebuie doar să determine autenticitatea faptelor, ceea ce au și făcut pe baza documentelor și a mărturiilor. Calificarea drept genocid a acestor fapte stabilite de ei este de competența juriștilor, deoarece face parte din domeniul activității lor legislative. Termenul **genocid** poate fi aplicat retroactiv, așa cum se face în cazul altor masacre, cum este, bunăoară, exterminarea aborigenilor din insula australiană Tasmania în anii 1830. Ce nu se poate face retroactiv – conchide Robertson – este pedepsirea, or elementul punitiv nu este în cauză.

Condamnarea internațională a unor astfel de crime nu datează de la al doilea război mondial. Ea a fost clar prevăzută încă din 1919, în Tratatul de la Versailles, chiar dacă aplicarea acestuia n-a fost exemplară. Delictele urmărite atunci nu erau doar cele care violaseră legile războiului, ci și cele care constituiau crime împotriva umanității, ceea ce impunea pedepsirea lor. S-ar fi putut crede că acestea nu priveau Turcia, însă articolul 230 al Tratatului de la Sèvres prevedea pedepsirea *„celor răspunzători de masacrele care, în cursul stării de război, au fost comise pe teritoriul făcând parte, la 1 august 1914, din Imperiul Otoman“*. Chiar dacă sunt datate cu mult înainte de intrarea în vigoare a Convenției, masacrele armenești delimitează un genocid în sensul drepturilor omului, conform calificativului modern al unei crime vechi.

Când Comisia de reconciliere turco-armeană, organism particular neguvernamental, înființat la 9 iulie 2001 în Geneva pentru promovarea dialogului armeano-turc, a cerut Centrului Internațional de Justiție Intermediată să investigheze dacă faptelor petrecute în 1915 în Imperiul Otoman li se pot aplica principiile Convenției de la Geneva, s-a primit următorul răspuns: *„Evenimentele colective includ toate elementele crimei de genocid așa cum este ea definită în Convenție, și oamenii de știință, istoricii, politicienii, gazetarii și alții ar fi justificați să continue a le descrie în acest fel“*. Cum membrii turci ai Comisiei de reconciliere refuzaseră să semneze cererea către C.I.J.I., în aprilie 2004 Comisia s-a autodizolvat.

Istoricul și filozoful belgian Jean-Philippe Schreiber, la un colocviu din 1995 asupra situației din Ruanda, a făcut următoarea precizare: *„Genocidul este o crimă caracteristică secolului XX, fiindcă numai secolul nostru a reunit condițiile de facilitare a unei astfel de crime. În centru, se află statul și ideologia, adică un stat totalitar, criminal, care lichidează*

printr-o crimă de natură ideologică un grup constituit din propriii săi cetățeni și din cetățeni de pe teritoriul ocupat de el.“

Genocidul armean a fost primul de acest fel într-un secol în care masacrele și exterminările au devenit, de atunci, o practică universal răspândită. El a inaugurat seria lungă a masacrelor de stat din epoca modernă. Primul război mondial s-a soldat cu 10 milioane de victime, dintre care 1,5 milioane au fost armeni civili, nebeligeranți, adăugându-li-se un milion de greci pontici și de asirieni creștini, de asemenea exterminați de otomani. La sfârșitul celui de-al doilea război mondial, aveau să fie contabilizate 50 de milioane de victime, cărora li se adăugau 6 milioane de evrei uciși de naziști. Între timp, dictatura sovietică stalinistă eliminase 20 de milioane din populația U.R.S.S., iar japonezii se făceau răspunzători de uciderea a 100.000 de filipinezi în 1945, după ce în 1937 masacraseră 260.000 de chinezi la Nanking. Au urmat, în timp, 200.000 de guatemalezi omorâți de propriul lor stat în perioada 1960-1996; între 600.000 și 1.000.000 de victime în Biafra anului 1967; 1,8 milioane de victime civile ale khmerilor roșii din Camodia lui Pol Pot în a doua jumătate a deceniului al optulea; 300.000 până la un milion de musulmani și de hinduși din ceea ce avea să devină statul Bangladesh, masacrați în 1971 de militarii pakistanezi; 200.000 de croați, de sârbi și de musulmani (dar ce naționalitate?) uciși în conflictele interetnice din Iugoslavia anilor 1992-95; 800.000 din populația tutsi exterminați de tribul hutu în Ruanda anului 1994. Lista rămâne deschisă.

Genocid și/sau holocaust

Vreme îndelungată, atât armenii, cât și evreii, popoare inteligente, întreprinzătoare, sârguincioase, talentate, creatoare, au viețuit ca minorități etnice în umbra altor popoare și puteri statale, diferite de ele ca identitate națională și credință religioasă. Ambele națiuni au parcurs o istorie frământată și sinuoasă, marcată de pierderea independenței statale și a teritoriului patriei lor. Victime arhetipale, ele au dobândit percepția acestei stări ca parte a identității lor în raport cu restul societății. Astăzi, Armenia și Israelul, state democrate suverane, înconjurate de națiuni inamice, au o situație de neinvidiat.

Pierre Vidal-Naquet: *„Cazul armenilor m-a fascinat dintotdeauna… Ca evreu, nu puteam fi decât preocupat de similitudinile și deosebirile dintre destinele acestor două grupuri diferite de umanitate. Și unul, și celălalt, au fost victimele câte unei enorme crime istorice; și unul, și celălalt, au fost scindate între un centru – real sau imaginar – și o diasporă; și unul, și celălalt, se confruntă cu cei mai demenți ideologi, uneori chiar în mijlocul lor; sfâșiate între povara amintirii trecutului și o istorie nu întotdeauna eliberată de memorie, și unul, și celălalt, înfruntă o mare negare.“* (***Les Juifs, la Mémoire et le Présent*** - Paris, 1991)

După pierderea independenței țării în epoca medievală, majoritatea armenilor au rămas în căminul lor național, trăind sute de ani sub dominație turcească. Evreii, la rândul lor, au fost exilați din patria lor și s-au înapoiat abia după numeroase generații. La sfârșitul secolului XIX și la începutul secolului XX, când cele două națiuni – comunitatea armeană de pe teritoriul

fostei Armenii istorice și mica obște iudaică din Palestina, care a sporit datorită imigrației sioniste din ajunul primului război mondial – erau supuse aceluiași Imperiu Otoman, a renăscut mișcarea națională în rândurile acestor popoare care au încercat să obțină suveranitate și autonomie.

Relația armenilor și a evreilor cu națiunile dominante a culminat prin experiențe tragice pentru ei: genocidul comis de turcii otomani împotriva populației armene din Anatolia și holocaustul comis de germanii naziști împotriva populației evreiești din Europa. Fără a exista o legătură directă între ele, se poate constata, totuși, nu numai o similitudine ca programare, metodologie, desfășurare, consecințe, dar și o continuitate semnificativă pentru ideologia naționalistă în secolul XX. În orice caz, genocidul armean este, dintre crimele secolului XX, cel mai apropiat de genocidul evreiesc, deci comparabil cu acesta. Fie măcar faptul că genocidul armean, care a deschis seria masacrelor contemporane, rămânând nepedepsit a încurajat organizarea holocaustului evreiesc, și ar fi suficient pentru a conchide asupra gravității atitudinii de indiferență cu care au fost tratate de către comunitatea internațională în epocă – și sunt încă tratate în prezent – atrocitățile din 1915-1918. Există, firește, deosebiri între *Meț Yeghern* (Marea Urgie - genocidul armean) și *Shoah* (Tragedia - genocidul evreiesc), de n-ar fi decât tocmai această atitudine a obștii mondiale, după cum există un spirit negaționist reprobabil față de armenocid în chiar sânul societății evreiești, pornind de la refuzul de a numi genocidul ca atare.

În replică, parcă, tocmai la acest „revizionism", încă de la masacrele hamidiene s-a vorbit de *„Un alt holocaust armenesc"*, cum titra ziarul „The New York Times" la 10 septembrie 1895. Apoi, după măcelul din Adana, termenul a revenit în lucrarea lui Z. D. Ferriman, ***The Young Turks and the Truth about the Holocaust at Adana in Asia Minor during April 1909*** (Londra, 1913). Winston Churchill a folosit, și el, cuvântul **holocaust** referindu-se la armenocid: *„În 1915, Guvernul Turc a început și a executat cu cruzime infamul masacru general și deportare armenilor din Asia Mică, în care districte întregi au fost afectate de un holocaust administrativ. Nu există niciun dubiu rezonabil că această crimă a fost plănuită și săvârșită din rațiuni politice."*

Experții consideră că genocidul este o componentă a holocaustului, iar holocaustul săvârșit de hitleriști a fost unic și extins dincolo de genocid, în virtutea planului, a forțelor alocate, a instalațiilor de asasinare, a transportării victimelor spre centrele de exterminare prin forță și pe ascuns, a stigmatului colectiv aplicat întregii populații ca fiind conspiratoare și o plagă a cărei nimicire ar mântui societatea. Toate acestea ar crea o crimă cu caracter de unicat, mai amplă decât genocidul. Însă toți acești factori au definit și armenocidul. Steven T. Katz, cercetător american, susține că Shoahul a fost *„un eveniment sângeros în istoria umană"* și *„singurul exemplu de adevărat genocid – tentativă sistematică de a ucide membrii unui grup – în istorie"* (***The Holocaust in Historical Perspective***, Oxford University Press - New York, 1994). Exact ce se poate afirma și despre armenocid. Și atunci, cum rămâne cu singularitatea, pe care, de altfel, armenii nu o revendică?

Dimensiunea totalitară a fenomenului este, în fapt, comună genocidului armean și holocaustului evreiesc. Atât în 1915, cât și în 1943, au acționat slujitori ai ordinii dictatoriale din țările respective. După cum masacrul făptuit de otomani a contribuit decisiv la fixarea identității armene, cel executat de naziști a contribuit la fixarea identității evreiești. Și mai există o legătură: consecința – paradoxal – pozitivă a celor două cazuri, prin crearea, imediat ulterior și după secole de subordo-

nare, a statelor naționale independente; genocidul, care tulburase structura socială a comunității armene din Anatolia practic anihilând-o, a dus la o determinare patriotică impetuoasă de a întemeia o Armenie pe teritoriul răsăritean eliberat, iar holocaustul i-a hotărât, în sfârșit, pe evrei să părăsească Europa ostilă lor și să militeze pentru înființarea mult-râvnitului Israel.

> Helen Fein în ***Accounting for Genocide*** (Free Press - New York, 1979): *„Victimele genocidurilor premeditate din secolul XX – evrei, țigani, armeni – au fost asasinate pentru ca intențiile statului în vederea înfăptuirii unei noi ordini să fie realizate. În ambele cazuri, al evreilor și al armenilor, războiul a fost utilizat ca pretext (posibilitate anticipată și plănuită de Germania, dar pusă în aplicare încă de Turcia după izbucnirea primei conflagrații mondiale) pentru a transforma națiunea adaptând-o concepțiilor elitei aflate la putere prin eliminarea grupurilor resimțite ca străine, inamice prin definiție."*

Lucy Dawidowicz, în lucrarea sa ***The Holocaust and the Historians*** (Harvard University Press - Cambridge, 1981), consacrată genocidului evreiesc, remarcă faptul că masacrarea armenilor se apropie cel mai mult, ca amploare și ca oroare, de exterminarea evreilor europeni, ceea ce s-a numit *„soluția armeană"* devenind în epoca modernă *„soluția finală",* numele codificat dat de naziști anihilării evreilor. Ca și naziștii, otomanii folosiseră o terminologie aparte, criptică, în chip de cod verbal: ei nu vorbeau de **eliminarea** sau **deportarea** armenilor, ci de „îndepărtarea", „transportarea", „deplasarea", „strămutarea" acestora din zonele de război într-un loc sigur.

Organizând genocidul armean, otomanii au fost „pionieri" în domeniu; metodele lor pot fi regăsite la naziștii care au pus la cale holocaustul evreiesc. Ei au apelat la mijloace tehnice noi în epocă, pentru a fi eficienți: telegraful, cu care au trans-

mis ordinele de la centru spre locurile îndepărtate din provincii; trenul, cu care au transportat o parte dintre deportați în vagoane de marfă. În fine, a fost cel puțin premonitoriu că, pe lângă ceilalți torționari și criminali, medicii din Imperiul Otoman și-au adus și ei contribuția la aneantizarea națiunii armene comparate de ei cu microbii, așa cum ulterior aveau să facă medicii naziști cu evreii. Ideologia panturcică îi considera pe armeni o infecție care invadase societatea turcă musulmană. Ea a anticipat ideologia nazistă de purificare rasială, din anii 1930, care avea să-i numească pe evrei „bacili dăunători" și „lipitori" care infectau națiunea germană dinlăuntru.

Similitudinile dintre genocidul armean și holocaustul evreiesc se extind în domeniul experiențelor medicale efectuate pe victime tratate drept cobai în scopul preparării de seruri și de antidoturi. Atât medicii otomani, cât și cei germani au fost funcționari și membri ai unui partid politic aflat la conducerea statului. Doctorii turci au fost implicați nu doar în crimele medicale, ci și în plănuirea exterminării sistematice a armenilor, dacă ar fi să-i citățm numai pe Naazım și pe Șakir, două figuri dominante în Comitetul Central al partidului Junilor Turci. Conform ziarului londonez „Morning Post" din 5 decembrie 1918, Naazım s-ar fi făcut că a comis un milion de crime, afirmație făcută în cursul războiului la Smyrna, privitoare la armeni. Iar Șakir a fost conducătorul politic al Organizației speciale, coordonator al acțiunilor de nimicire a convoaielor de deportați.

Medicii turci implicați în genocid fie că, în virtutea poziției lor, au inițiat și organizat atrocități ca mutilări, otrăviri, violuri, fie că, identificându-se cu principiile naționaliste ale Ittihadului, au participat la acțiunea de distrugere a națiunii armene, cooperând cu torționarii și acoperind crimele făptuite

de aceștia prin eliberarea de certificate false cu atestare de morți pretins naturale în cazurile omorurilor premeditate.

În numărul din 23 decembrie 1918 al ziarului „Türkiye Stambul“, medicul-chirurg turc Haydar Cemal a publicat o scrisoare deschisă adresată Ministerului afacerilor interne, în care denunța „barbariile săvârșite în numele științei“: în decembrie 1915, la Spitalul central din Erzıncan, prin dispoziția doctorului Tevfik Salim, medic-șef al Armatei a 3-a, sângele recoltat de la bolnavii de tifos exantematic, fără a fi fost dezactivat, era utilizat ca vaccin la armenii destinați deportării, care erau mințiți că vaccinarea se făcea ca procedeu profilactic împotriva tifosului; ca urmare, mulți dintre cei supuși experimentului s-au îmbolnăvit și au murit. Organizatorul acestor experimente, Hamdi Suad, profesor de anatomie patologică la Institutul otoman de medicină, publicând rezultatele cercetărilor sale în „Revista medicală militară din Constantinopol“, a declarat că ele fuseseră efectuate asupra unor condamnați la moarte. În numărul de a doua zi al aceluiași ziar, doctorul Selahattin Bey, medic-șef la Crucea Roșie din Erzıncan, menționat de Cemal că a lucrat cu doctorul Refet Bey, medic-șef al spitalului din Erzıncan, a confirmat că numeroși armeni care se ascundeau în oraș erau selectați și internați drept cobai, ca să fie supuși experimentelor bacteriologice care de obicei se fac pe animale de laborator. Revenind asupra subiectului în numărul din 8 ianuarie 1919 al ziarului „Alemdar“ (Stegarul), el avea să înfiereze mentalitatea criminală a guvernării Junilor Turci.

Dr. Reșid Bey, un loial ittihadist, numit guvernator al Diyarbakırului în 1915, post în care s-a făcut responsabil de uciderea și deportarea a sute de mii de armeni, declara: *„Chiar dacă sunt medic, nu-mi pot ignora naționalitatea. Am venit pe lume ca turc și identitatea mea națională are întâietate asupra oricărei alteia. Trădătorii armeni găsiseră un culcuș pentru ei*

în sânul patriei; ei erau microbi primejdioși. Nu este de datoria unui medic să distrugă acești microbi?“ Supranumit „guvernatorul călău“, el îi tortura pe armeni potcovindu-le picioarele și purtându-i pe străzi, după care îi răstignea pe cruci improvizate. Alți medici, ca Dr. Șakir și Dr. Mehmed Naazım, lideri ai C.U.P., îi socoteau pe armeni „ghiauri“ care deveniseră „microbi tuberculoși“ infectând statul.

Au fost și alți medici otomani care și-au oferit serviciile pentru a contribui la genocidul armean, după cum declară martorii turci: *„Vizitele regulate ale Dr. Saib la spital aveau ca rezultat dispariția a numeroase persoane, majoritatea - copii. El a fost acuzat că administra otravă sub formă de medicament lichid și că ordonase uciderea prin înecare a pacienților care refuzau să ia medicamentul. (...) Naim, delegatul Ittihadului, și Dr. Saib, inspector cu sănătatea, furnizau liste cu victimele care aveau să fie adunate de femeile turce în aceste școli. La mezaninul uneia dintre școli, se găsea o încăpere acoperită cu țigle și care părea să fie o baie de aburi (*islim*). Turcoaicele însoțeau grupurile de copii în această cameră pentru o baie. (...) Se pare că Dr. Saib utiliza termenul* islim *pentru a atrage și prinde în cursă victimele într-un fel de cameră cu gaze toxice mortale. Coșărcile erau folosite, ca și la Spitalul Crucii Roșii, pentru debarasarea de leșuri sau de copiii în agonie, care erau aruncați astfel în Marea Neagră, aflată foarte aproape.“* Se mai poate acorda naziștilor brevet de invenție pentru camerele de gazare? De nu cumva ar trebui să fie acuzați de plagiat…

Germanii n-au fost numai aliați politici și militari ai Turciei, ci ei s-au alăturat otomanilor când aceștia au făcut din Trabzon o bază majoră pentru a organiza, sub umbrela Organizației speciale, operații de gherilă în Transcaucazia și în Persia, operații supervizate și finanțate de căpitanul în rezervă Nadolny, reprezentant al Ministerului de externe german și ulterior am-

basador al Germaniei în Turcia. Un document britanic revelează că, la sfârșitul lui mai 1915, înaintea declanșării deportărilor și a masacrelor din Trabzon, autoritățile din România interceptaseră un pachet expediat de Ministrul de externe german la Istanbul și conținând cilindre metalice de dimensiunea și de mărimea unor gloanțe dum-dum, cu o mixtură de fosfor și de calciu care, în combinație cu apa sau cu un curent puternic de aer, putea produce gaze asfixiante. Probabil, un precursor experimentat pe armeni al lui Zyklon-B care avea să fie folosit de naziști în camerele lor de gazare...

Ideologia otomană era mai puțin rasistă decât naționalistă și se aplica tuturor populațiilor alogene. Conflictul dintre armeni și turci nu era de natură rasială, ca acela declanșat de germani față de evrei, ci unul etno-religios de factură sângeroasă. Rasismul german și organizarea lagărelor de concentrare erau altele decât ideologia naționalistă a turcilor și masacrarea prin schingiuire și prin înfometare – susține Robert Melson, autorul studiului ***Revolution and Genocide on the Origins of the Armenian Genocide and the Holocaust*** (The University of Chicago Press, 1992). El afirmă că evreii, care erau stigmatizați ca *paria* în Europa, au avut un statut diferit de cel al armenilor, care erau, în Imperiul Otoman, *dhimmi* (membri ai unei credințe străine, tolerați de religia islamică pe teritoriul unei țări controlate de musulmani). Dar diferențierea de statut social este mai puțin importantă decât atitudinea umilitoare globală a clasei dominante, iar ambiția panturanică a otomanilor echivalează arianismul rasial al germanilor; în definitiv, naziștii, cu o orientare național-socialistă (de unde și apelativul lor abreviat), aveau o ideologie la fel de naționalistă ca și otomanii. În sfârșit, suferințele îndurate de evrei în lagăre ar putea fi considerate mai suportabile decât chinurile deportării, obiectivul final, la capătul drumului, fiind însă același: exterminarea.

Yehuda Bauer, proeminent istoric al holocaustului, face distincție între *Shoah*, ca intenție de ucidere în masă a tuturor evreilor care puteau fi prinși, și *Meț Yeghern*, care – spune el – nu urmărea eliminarea totală fiindcă populația supusă era necesară ca masă de sclavi, așa cum s-a întâmplat cu alte popoare europene. Dar otomanii au intenționat și ei eliminarea totală a populației armene, anihilarea acesteia, după propriile lor declarații în repetate rânduri. În fapt, holocaustul evreiesc a fost irațional și a avut un mobil incoerent: evreii trebuiau uciși ca sursă a răului; în vreme ce genocidul armean a fost premeditat cu un scop clar, profitabil pentru călăi - ocuparea teritoriului populat de victime. Bauer conchide, totuși, că masacrarea armenilor prezintă cea mai apropiată paralelă cu holocaustul. (***Against Mistification - The Holocaust as an Historical Phenomenon*** – Seattle, 1978.)

Evreii își comparau soarta cu cea a armenilor încă în timpul primului război mondial, când, fiind martori ai masacrelor armenești, se simțeau amenințați, și ei, cu aneantizarea. Politica turcilor față de ei, în Palestina, era o mixtură de ostilitate și de indiferență, ameliorată prin mită și prin presiune de reprezentanții Marilor Puteri, protectori ai evreilor. Întrucât „capitulațiile“ fuseseră atașate cetățeniei străine, majoritatea evreilor preferau să-și păstreze cetățenia străină, ceea ce le oferea un avantaj social. Descoperirea unei rețele de spionaj probritanic, în octombrie 1917, i-a făcut, însă, pe evrei să se teamă de reacția turcilor, care ar fi putut repeta în Palestina experiența cu armenii. Pe de o parte, membrii organizației *Nili* erau afectați de tragedia armenilor și de aceea, printre altele, se înrolaseră în spionajul britanic, ceea ce putea primejdui întregul Yishuv, iar pe de altă parte, locuitorii Palestinei, care nu cunoșteau în general activitatea grupului, îi acuzau

pe membrii acestuia că ar putea provoca măceluri ca acelea suferite de armeni.

Conducătorii sioniști probritanici din timpul războiului, în frunte cu Chaim Weizmann și cu Nachum Sokolow, au avut relații apropiate cu reprezentanții armenilor, simpatizând cu cauza lor. Legătura dintre cele două părți a asigurat-o diplomatul britanic Mark Sykes, a cărui viziune asupra unui Orient Mijlociu postbelic era bazată pe o alianță iudaico-arabo-armeană sub influență britanică. Oricum, mișcarea sionistă avea nevoie de tutela unei mari puteri, strategie inițiată de fondatorul mișcării, Theodore Herzl, el însuși conștient de existența Chestiunii armene în cadrul Imperiului Otoman.

Totuși, numeroase cercuri din Yishuv și din mișcarea sionistă ignorau masacrarea armenilor sau erau indiferente, deoarece majoritatea conducătorilor sioniști aveau o orientare politică proturcă și progermană. În memoriile sale, David Ben-Gurion, fondator și cel dintâi prim-ministru și ministru de interne al statului Israel, nu scrie niciun cuvânt despre masacrele armenești de la sfârșitul secolului XIX și de la începutul secolului XX, ca și cum ele n-ar fi avut loc. Singurul document în care el menționează tragedia armeană este o scrisoare expediată de la regimentul lui, la 5 decembrie 1919, tatălui său, spunând: *„Cemal Pașa a plănuit din capul locului să distrugă întreaga așezare evreiască din Eretz Israel, exact cum făcuse cu armenii din Armenia. Dar guvernul central, mai ales Talaat Bey, care era ministru de interne, a blocat planul lui Cemal."* Ca și Ben-Gurion câțiva ani mai târziu, conducătorii sioniști spuneau că Palestina nu-i Armenia; dacă armenii au fost neglijați și abandonați, nu va fi la fel de ușor să fie abandonați evreii. Yishuv era, după ei, prea tare și prea influent pentru gustul turcilor; când otomanii au masacrat jumătate din armeni, ei au rămas nesancționați, dar, când Cemal Pașa a expulzat câteva

mii de evrei din Palestina, s-a stârnit imediat un val de proteste în America și chiar în Germania. Atât Ben-Gurion, cât și Itzhak Ben-Zvi (ulterior, al doilea președinte al Israelului), a căror politică privind aspirațiile naționale ale evreilor se baza pe păstrarea integrității Imperiului Otoman, aveau rezerve față de lupta de emancipare națională a armenilor. După Ben-Zvi, Chestiunea armeană ocupa locul al doilea după cea arabă, acestea două înlocuindu-le pe cea albaneză și pe cea macedoniană. El aprecia că mișcarea națională completă, cu cel mai înalt nivel de conștiință, era cea armeană, care amenința grav imperiul la răsărit.

Afecțiunea evreilor pentru turci a fost nefastă pentru armeni încă dinainte de perioada primei conflagrații mondiale. În cursul tulburărilor din Constantinopol, în octombrie 1895, când s-au produs ciocniri sângeroase între otomani și armeni, evreii au participat alături de otomani la masacrarea armenilor, o realitate pe care a consemnat-o publicația „Hamelitz" (Referentul), cotidian în limba ebraică, publicat la Petersburg până în 1904. Un editorial îi blama pe armeni că n-au așteptat liniștiți rezolvarea negocierilor dintre puterile europene pentru a se soluționa Chestiunea armeană, îi critica pe britanici că sprijiniseră revolta armenilor și lăuda atitudinea loială a evreilor față de guvern. Scriitorul Yaakov Rabinovitch avea să noteze în „Hed Hazman": *„Mi-aduc aminte cum deschideam ziarul în fiecare zi și roșeam de rușine fiindcă nu găseam nici măcar o fărâmă de simpatie pentru această națiune al cărei destin e asemănător celui al nostru"*. Implicarea evreilor în masacrarea armenilor în 1895-96 este confirmată de documente din arhivele evreiești, cum ar fi *Archives Alliance Israelite Universelle* din Paris (documentele IC1, 618712; IC7, 4710; IC7, 9479). De altfel, acest fapt a produs iritare chiar în rândurile comunității evreiești. O scrisoare adresată președintelui asociației

Kol Yisrael Chaverim din Paris conține regretul unui martor că evreii i-au condus pe turci și pe kurzi spre casele armenilor, astfel ca numai armenii să fie atacați, *„nu și frații noștri“*.

Cel de al 5-lea Congres Sionist, organizat în Basel la sfârșitul lui decembrie 1901, a expediat, la propunerea lui Herzl, o telegramă de complimentare lui Abdülhamid II, exprimând sentimente de admirație în intenția de a câștiga simpatizanți pentru Turcia (*„...expresia omagiului și a gratitudinii pe care toți evreii le nutresc pentru bunăvoința arătată întotdeauna de Înălțimea Sa Sultanul față de ei...“*), după ce Herzl, în cuvântul său de deschidere, îl lăudase pe Abdülhamid, pe care-l cunoștea personal. Indignat, un alt lider sionist, Bernard Lazare, a publicat în ziarul armenesc „Pro Armenia“, care a fost editat la Paris între 1901 și 1908 și în al cărui colegiu de redacție se aflau personalități ca Georges Clemenceau, Anatole France, Jean Jaurés, articolul intitulat *„Congresul Sionist și Sultanul“*, scriind printre altele: *„Delegații, sau cei care se prezintă ca atare, ai celui mai vechi dintre toate popoarele oprimate a căror istorie a fost scrisă cu sânge și-au trimis binecuvântarea celui mai feroce dintre criminali. Ei fac parte dintr-un popor din care șase milioane de frați gem sub cizma Țarului, ca să nu-i mai menționăm pe cei tratați ca niște animale în România, în Galiția, în Persia, în Algeria și chiar în acele țări care se consideră civilizate. (...) Cei care trăiesc în obscuritatea teritoriului rusesc, în criptele din Vilnius, în cocioabele mizerabile din Berdicev și din Odesa, fără electricitate, fără căldură sau fără aer, n-au aflat de Sultanul Roșu și nici de armenii omorâți și de toate popoarele oprimate din Imperiul Otoman. (...) Aceasta este ceea ce membrii Comitetului Sionist de organizare din Viena numesc politică practică,* realpolitik. *De fapt, aceasta este politica ghettoului, politica celor înrobiți, potrivită celor care mărșăluiesc mână în mână cu cei mai zeloși rabini din Galiția,*

din Rusia și din Polonia.“ Același ziar a publicat protestul studenților armeni alături de toți ceilalți studenți străini din Geneva care își exprimaseră revolta la Congresul Sionist. Supărat de reacția pe care o provocase, Herzl a avut o replică pe cât de cinică, pe atât de pragmatică: *„Oricum, asta o să mă pună bine cu Sultanul“*.

Au existat, însă, și evrei cu ținută morală, care au înțeles să fie alături de frații lor de suferință, armenii, tratându-i așa cum își tratau propriii conaționali. Jacob Schiff, unul dintre conducătorii mișcării de ajutorare a armenilor în anii 1890, a avut un rol esențial în eforturile de ajutorare a evreilor, răspunzând apelurilor lui Morgenthau de a trimite bani pentru evreii din Palestina care sufereau și ei din cauza persecuțiilor otomane. *Jewish Joint Distribution Committee* din S.U.A. își centra activitatea pe ajutorarea evreilor, a armenilor, a grecilor și a asirienilor, care se aflau în pericol în Imperiul Otoman.

Aaron Aaronsohn, conducătorul organizației evreiești *Nili*, a sprijinit înființarea unui stat armean în Asia Mică, atât din rațiuni etice, cât și pe considerentul că armenii, ca factor politic local, ar putea servi ca intermediari între evrei și arabi, îndeosebi când ar obține independența. El sugera ca Turcia să fie dezmembrată în folosul armenilor, al grecilor, al arabilor și al evreilor, al tuturor naționalităților aflate sub dominația acesteia și chiar în folosul turcilor înșile, ca unica lor șansă de a progresa și de a deveni membri respectabili în familia națiunilor. În corespondența dintre Nubar Pașa și James Aratoun Malcolm, cetățean britanic de origine armeană, reprezentant la Londra al delegației naționale armene, Aaronsohn este menționat drept „un prieten“. După ce l-a consultat pe Aaronsohn, delegația armeană condusă de Nubar Pașa a decis să declare independența Armeniei, *„singura cale disponibilă de a acționa în lumina recentelor evenimente“*. Dar britanicii, cărora Aaronsohn

le înmânase documentele pentru declararea independenței, preluate de la Nubar Pașa, n-au oferit ajutorul necesar, iar francezii s-au abținut și ei. În călătoriile sale în S. U. A. cu probleme sioniste, Aaronsohn a abordat și Chestiunea armeană, însă americanii se opuneau unei Armenii independente; el a adus de acolo, totuși, informații pe care Malcolm le-a considerat *„foarte importante“*. Acesta chiar îl recomandase pe Aaronsohn ca pe o persoană de încredere lui Sevasly, unul dintre activiștii armeni importanți din S. U. A. Aaronsohn avea să moară în 1919, la trei luni după decesul lui Sykes, secretar asistent în Cabinetul de război britanic, cu care colaborase strâns în ideea unei cooperări arabo-armeano-sioniste.

În orice caz, nord-americanii au fost destul de sensibilizați față de Chestiunea armeană atunci când în Anatolia se derulau atrocitățile genocidului din 1915-18. Datorită abundenței de relatări din presa S.U.A., care încă de la declanșarea masacrelor le descriseseră clar ca exterminare rasială, numele **Armenia** se afla în 1919 – după cum avea să remarce Președintele Herbert Hoover – în conștiința tuturor americanilor, doar ceva mai puțin cunoscut decât **Anglia**. Este ciudat că, în 1942, așa cum avea să constate Deborah Lipstadt, istoric specialist în holocaust, în presa americană nu a existat nicio mențiune despre vreun program sistematic de exterminare a evreilor.

În epoca modernă, atitudinea Israelului, deci a unui stat a cărui națiune a trecut printr-o experiență similară, față de genocidul armean este una de negare, ceea ce, dacă se vădește a fi categoric blamabil, n-ar trebui, totuși, să surprindă, ținând seamă în primul rând de orgoliul exacerbat al evreilor victimizați după holocaustul din al doilea război mondial, iar în al doilea rând - de strategia geopolitică a guvernării actuale.

> Yossi Sarid, membru în Knesset (Parlamentul israelian), scria la 19 octombrie 1989 în prestigiosul ziar „Ha'aretz“ (Pământul), cel mai vechi cotidian din Israel: *„Poporul evreu, care a suferit un teribil holocaust, este cel din urmă care s-ar cuveni să aprobe negarea holocaustului unui alt popor, indiferent de considerațiile de moment“*.

Israelul a evitat și evită în mod constant să recunoască genocidul armean. Niciodată reprezentanți ai guvernului nu au participat la adunările comemorative armenești, organizate la 24 aprilie. Atitudinea aceasta s-a manifestat agresiv îndeosebi în patru ocazii publice.

În 1978, vizionarea unui film despre cartierul armenesc din Ierusalim a fost anulată. Filmul conținea referiri la masacrele armenești din timpul primului război mondial și mărturii ale unor supraviețuitori care locuiau în Ierusalim. Deși definitivat, el n-a mai fost difuzat. În interzicerea lui, au fost implicate oficialități turce, misiunea diplomatică turcă din Israel, evrei din Turcia, activiști din comunitatea turcă israelită, Ministerul de externe al Israelului.

Într-o serie de articole din „Ha'aretz“, sub titlul generic *„Armenia ca parabolă: Holocaustul nostru și holocaustul altora“*, semnatarul lor, Amos Elon, care avea să le preia într-o carte a sa publicată în 1988 la Tel Aviv, a atacat *„demonstrațiile de ipocrizie, de oportunism și de șovăire morală din cadrul birocrației oficiale a națiunii, care amintește neîncetat lumii de holocaustul nostru, în vreme ce holocaustul altora este un subiect demn doar de exploatare politică“*. E ca și cum, spunea el, s-ar sugera ca, într-un film despre suferințele poporului evreu în epoca modernă, să se elimine orice referire la Germania, la holocaust și la alte pogromuri. *„Holocaustul este trauma centrală a societății israeliene. Amintim lumii, cu orice ocazie, holocaustul evreilor europeni și avertizăm asupra*

indiferenței față de măcelărirea creștinilor din Liban (unde avem un interes politic). Tragem de orice vizitator important spre Yad Vashem (Mâna lui Dumnezeu - Muzeul și Memorialul Holocaustului în Ierusalim) *și, în timp ce el e încă în șoc, îi înmânăm o listă de cereri pentru asistență politică și economică. Suntem sinceri în durerea pe care ne-o pricinuiește dezastrul nostru și în același timp știm s-o exploatăm cu abilitate. (...) Toți marii oameni de conștiință, întrupând însăși durerea, ținând discursuri cu orice prilej și călătorind în străinătate pentru a aminti lumii că îi este interzis să uite, toți aceștia se referă la Chestiunea armeană ca și cum ar fi avut loc pe altă planetă. Ei nu sunt șocați, ei nici nu deschid gura."*

În 1982, Guvernul Israelului a intervenit în organizarea unei conferințe internaționale pe tema genocidului și a holocaustului. Ministerul de externe a exercitat presiuni asupra organizatorilor conferinței, pentru a preveni participarea cercetătorilor armeni (șase dintre cele 150 de prelegeri aveau ca subiect genocidul armean). Propuneri de compromis, cum ar fi - ca armenii să nu vorbească și să fie limitați la prezentări scrise, au fost respinse. Conferința s-a ținut la Tel Aviv cu participarea a 300 de invitați față de cei 600 prevăzuți inițial, din S.U.A., din Europa și din Israel. Deschiderea oficială s-a mutat de la Yad Vashem la Tel Aviv, muzeul a boicotat conferința, iar personalitățile evreiești din S.U.A. și din Israel și-au anulat participarea în urma presiunilor Ministerului de externe. Cu toate acestea, prelegerile despre genocidul armean s-au ținut și conferința a devenit, paradoxal, un punct de bătaie pentru popularizarea genocidului și pentru libertate academică. A fost discutată abuzarea cuvântului **holocaust**, un concept care – după Yad Vashem – n-ar putea fi aplicat dezastrelor altor popoare.

În 1989, guvernul a intervenit în prevenirea comemorării genocidului armean de către Congresul S.U.A. și în dedicarea

unei zile memorabile în calendarul american. La sfârșitul lui septembrie în acel an, 54 de senatori nord-americani au propus ca ziua de 24 aprilie 1990 să fie declarată Zi memorială națională de comemorare a 75 de ani de la genocidul armean din anii 1915-23. Camera Reprezentanților respinsese două tentative similare în 1985 și în 1987. Oameni de afaceri evrei din Turcia și lideri ai comunității evreiești din Turcia s-au implicat în blocarea propunerii. Guvernul Turc a avertizat S.U.A. că interesele americane în Turcia vor fi periclitate. Reprezentanți ai Ministerului de externe al Turciei s-au întâlnit cu liderii Ligii de antidefăimare a evreilor, cerând intervenția acesteia. Evreii americani au refuzat oficial să se angajeze: *„Ca popor care a suferit un holocaust, ne este dificil să ne opunem unei zile memoriale pentru un alt popor"*. Dar persoane din comunitatea iudaică lucrează în culise, deoarece evreii americani au în vedere interesele comunității evreiești din Turcia. Una dintre acestea, după care *„un evreu viu este mai important decât un armean mort"*, a opinat că *„o zi memorială pentru armeni va duce la aprobarea altor zile memoriale: pentru indieni, pentru vietnamezi, pentru irlandezi și pentru alții; asta ar slăbi importanța zilei holocaustului aici"*. Rabinul-șef din Turcia a trimis scrisori tuturor membrilor Senatului: *„Noi recunoaștem tragedia care i-a lovit și pe turci, și pe armeni… dar nu putem accepta definiția genocidului. Acuzația fără nicio bază ne jignește așa cum îi jignește pe concetățenii turci."* Evident, exista îngrijorarea că o astfel de acțiune ar putea diminua și relativiza semnificația holocaustului. Reprezentanți israelieni au intervenit și ei, deși Ambasada Israelului, Ministerul de externe și Cabinetul prim-ministrului au negat ulterior vreun amestec.

Organizațiile evreiești liberale din S. U. A., însă, au fost indignate. Ziaristul Shmuel Shnitzer a protestat în cotidianul „Maariv" (Seara) din 23 octombrie 1989, scriind sub titlul *„Ge-*

nocid, prima ediție": *„Noi, care luptăm contra încercărilor unor istorici dubioși și politicieni abili de a nega camerele de gazare și genocidul săvârșit împotriva poporului evreu, suntem aliați naturali ai armenilor în războiul împotriva negării și anulării… Dacă avem o minimă decență, dacă adevărul ne este prețios chiar și atunci când nu e convenabil acestui guvern sau oricărui altuia, suntem obligați să sprijinim Senatul American în inițiativa lui de a se pronunța în favoarea memoriei - a noastră și a altor victime ale răului de a extermina un popor și apoi de a invoca o mie de motive pentru a acoperi oroarea."* Uniunea Congregațiilor Evreiești Americane a adoptat o rezoluție la convenția sa bienală din New Orleans, la începutul lui noiembrie 1989, în sprijinul unei moțiuni a Congresului de a marca ziua memorială a Armeniei. Cu toate că, inițial, existase o majoritate în sprijinul declarării unei zile memoriale, în cele din urmă propunerea a fost scoasă de pe ordinea de zi.

> Alon Pankes, în publicația „Davar" (Cuvântul) din 17 aprilie 1990, sub titlul *„Și armenii au avut un holocaust"*, avea să scrie: *„Au existat numai două cazuri de genociduri demne să fie numite holocaust din punctul de vedere al efectului demografic, al distrugerii culturale pe care au provocat-o, al dezrădăcinării a sute de mii de oameni din casele lor, al uciderii în masă și al justificării obscenității faptelor: cel al poporului evreu și cel al poporului armean"*. Ephraim Sidon l-a încuviințat în ziarul „Maariv" din 27 aprilie 1990: *„Numai două popoare pot desemna zile de doliu pentru teribilul concept de holocaust: evreii și armenii"*.

În 1990, difuzarea în Israel a filmului documentar nord-american de televiziune ***Călătorie spre Armenia*** a fost anulată. Motivul formal pentru interzicerea lui l-au constituit protestul Rabinului-șef al evreilor din Turcia, cel al Asociației Imigranților Turci din Israel și al altor grupuri de imigranți turci din Israel, care au pretins că proiectarea documentarului ar dăuna raporturilor turco-israeliene. Există teama de a strica relația cu Turcia, singurul stat musulman care menține relații diplomatice cu Israelul. Ar fi periclitată, s-a afirmat, ieșirea evreilor din alte țări islamice - Iran, Siria. Un membru al colegiului director al televiziunii israeliene a declarat: *„Filmul conține propagandă și insultă la adresa unei părți din public, fiindcă holocaustul s-a întâmplat numai poporului evreu"*. Iar directorul biroului prim-ministerial a spus: *„Este problema evreilor turci. Noi nu suntem interesați în eschimoși sau în armeni, ci numai în evrei."* Comitetul Armean de Ripostă din Ierusalim a replicat: *„Ce-ar fi fost dacă autoritățile din Franța sau din Anglia, de exemplu, ar fi decis în ultimul minut să scoată de pe ecran un film despre holocaustul evreiesc și să arate, în schimb, un film despre albine sau despre gândaci?!"* (Cum a fost cazul cu ***Călătorie spre Armenia***, înlocuit la televiziune, fără vreun anunț sau vreo explicație, cu un film despre ciclul vital la albine.)

După toate aceste „incidente", ceea ce a pățit regizorul Orna Ben-Dor Niv a venit, curând, ca o continuare logică: în 1991, el pregătise un film documentar pentru televiziune, ***Sarah***, despre Sarah Aaronsohn. I s-a cerut să scoată 40 de secunde cu fotograme înfățișând scene din genocidul armean. Dar uciderea armenilor fusese un element central în activitatea organizației *Nili*, iar Sarah rămăsese profund șocată după vederea masacrelor.

În schimb, o tentativă de a anula o emisiune a televiziunii israeliene a eșuat: la 22 aprilie 1994, prestigiosul program de știri „Yoman Hashavua" (Revista săptămânală) a transmis o emisiune despre masacrele armenești, după care s-a difuzat un interviu cu ambasadorul turc care, desigur, a reafirmat poziția oficială a statului său de negare a genocidului și de respon-

sabilitate a Turciei: *„Pe timp de război, cad multe victime inocente în luptă, și la război e ca la război“*. Deputați în Knesset au atacat comentariul ambasadorului. Însuși ministrul-adjunct de externe, Dr. Yossi Beilin, a replicat în Parlament la 27 aprilie 1994: *„Nu vom accepta niciodată argumentul foarte superficial că asta s-a întâmplat pe timp de război. Acesta n-a fost război. A fost categoric masacru, genocid, și noi ne vom alătura comemorării fiindcă acesta este genul de fapte pe care lumea este obligată să și le amintească.“*

Oricum, e un progres de la declarația ministrului de externe Shimon Peres, care avea să devină Președintele Israelului și care, de pe poziția sa de atunci, în aprilie 2001, înaintea unei vizite oficiale în Turcia, a negat existența unui genocid armean, considerând insignifiantă problema armenilor: *„Respingem încercările de a crea o similitudine între holocaust și alegațiile armenești. Nimic similar holocaustului nu s-a petrecut. Ceea ce li s-a întâmplat armenilor a fost o tragedie, dar nu un genocid.“* Drept care, el avea să fie aclamat de membrii Parlamentului Turc, incluzând rasiști, naționaliști și fundamentaliști, pentru sprijinul arătat în negarea genocidului și pentru simpatia față de politica gazdelor sale.

Culmea sfidării a comis-o, totuși, ambasadorul Israelului în Georgia și în Armenia, Rivka Cohen, care, în martie 2002, a reluat chiar la Erevan afirmațiile lui Peres. La protestul oficial al Ministerului de externe al Armeniei, Israelul a răspuns cu egală insolență, abia mascată de un fard diplomatic: *„Ca evrei și ca israeliți, suntem deosebit de mâhniți pentru morțile și pentru tragediile care au avut loc în 1915 și în 1916. Înțelegem relevanța emoțională pentru cele două părți și suntem conștienți de marele număr de victime și de condiția precară a armenilor. Această problemă cere un studiu extins și un dialog academic bazat pe mărturii și pe dovezi. Israelul susține că holocaustul a fost un eveniment singular în istoria omenirii și o crimă premeditată împotriva poporului evreu. Israelul recunoaște tragedia armeană și condiția precară a poporului armean. Însă faptele petrecute nu pot fi comparate cu un genocid. Aceasta nu diminuează nicicum dimensiunea tragediei.“* Ce s-ar mai putea adăuga? Eventual, doar un detaliu: care este a doua parte afectată, de vreme ce, nefiind menționat niciun făptaș, rezultă că „tragedia“ trebuie să fi fost un fenomen natural, neprovocat.

> Thomas O'Dwier în „Ha'aretz“ din 9 mai 2003: *„Dacă victimele genocidurilor nu pot conta pe sprijinul descendenților holocaustului, atunci unde poate găsi cineva, în lume, adevărul și dreptatea?“*

Istoricul evreu Dr. Yair Auron, autor al unei lucrări în care analizează competent și detaliat relația dintre genocidul armean și holocaustul evreiesc, a publicat în numărul din 3 martie 2002 al ziarului „Ha'aretz“ o critică aspră la adresa poziției Guvernului Israelian, scriind printre altele: *„La 15 august 1995, Shimon Peres, pe atunci ministru de externe, mi-a scris referindu-se la cartea mea despre genocidul armean: «Sunt conștient de faptul că Israelul nu recunoaște oficial oribilul masacru din preocuparea de a păstra locul unic al holocaustului în cronica istoriei omenirii»*“. După care, citându-l pe ambasadorul Cohen cu declarația acestuia din Erevan, a trecut la acuzația directă: *„Este mult cinism, aroganță, contradicție internă și iresponsabilitate în această periculoasă declarație oficială. Prin ea, Israelul trece de la negarea pasivă la cea activă. Această declarație a făcut-o un stat al cărui popor a fost victima holocaustului acum cu puțin peste 50 de ani. Ea pune sub semnul întrebării semnificația și relevanța cunoștințelor istorice asupra genocidului. In opinia mea, ea pângărește*

memoria holocaustului și semnificația acestuia. Faptul că politicienii, presa și oamenii de știință desconsideră un episod atât de semnificativ nu face decât să demonstreze profunzimea falimentului nostru moral."

Un student armean din Ierusalim a trimis ziarului evreiesc „Yediot Aharonot" (Ultimele știri) din S. U. A. o scrisoare publicată în numărul din 3 mai 1990 și în care opina: *„Poporul evreu trebuie neapărat să arate o sensibilitate aparte față de subiectul holocaustului armean, ca să se asigure că generațiile viitoare nu vor uita și holocaustul nu se va repeta"*.

În Israel, nu există studii sau cercetări asupra genocidului armean, în afară de articolele critice din presă la adresa atitudinii oficiale și de articolele ocazionate de comemorarea masacrelor armenești. Opinia publică și mai ales tineretul evreu sunt private de cunoașterea unui adevăr istoric, mai ales că numai abia recent genocidul a fost introdus ca obiect de studiu în manualele școlare, iar în universități genocidul armean e menționat doar în treacăt, într-un context de alte subiecte. Politica aceasta poate avea rezultate dezastruoase în modelarea memoriei asupra holocaustului în conștiința națională iudaică și în cea umană în general. Urmașii genocidului armean înțeleg foarte bine Auschwitzul care a calcinat trupurile evreilor; dar pot evreii înțelege neantul Deir ez-Zorului în care osemintele pulverizate ale armenilor se confundă cu nisipul deșertului?

*

Era inevitabil ca un eveniment istoric de o asemenea amploare și gravitate, cum a fost genocidul armean, să fi incitat și inspirat oamenii de artă. Au fost produse, într-adevăr, lucrări în toate domeniile culturii, și nu numai de către armeni, ci și de

creatori din alte etnii. Nu este locul, aici, să trecem în revistă aceste opere consacrate armenocidului, însă poate fi semnificativ să menționăm doar câteva creații care aparțin autorilor evrei, ca o dovadă în plus despre mărturia – chiar dacă sub formă de ficțiune – pe care au adus-o reprezentanți ai națiunii victimizate printr-un holocaust, marcați în conștiința lor de tragedia care a lovit anterior o altă națiune.

Evident, cel mai notoriu exemplu este cel al scriitorului austriac de origine iudaică Franz Werfel, autorul romanului ***Die Vierzig Tage des Musa Dagh*** (Cele patruzeci de zile de pe Musa Dagh), la care – tocmai pentru că este notoriu – nu ne vom opri decât pentru a-i releva efectul în interiorul etniei sale. Scrierea a fost încheiată în 1932, după două vizite ale autorului în Orientul Mijlociu, unde Werfel, văzând la Damasc refugiați și orfani armeni, fusese oripilat de consecințele masacrelor armenești. Când a fost publicată cartea, în 1933, imediat după venirea lui Hitler la putere, ea a fost arsă laolaltă cu alte tipărituri. Romanul a fost tradus în ebraică de Joseph Lichtenbaum și tipărit în 1934 de Editura Steibel, stârnind printre evrei reacții puternice, îndeosebi critice. Încă înainte de apariția traducerii, scriitorul Dov Kimchi, după ce citise extrase din carte în publicația „Neue Freie Press" din Viena, l-a elogiat pe autor: *„Viziunea lui Werfel este, de această dată, largă și umană, iar destinul tragic al acelui popor nefericit a fost, într-adevăr, o mare tragedie și este binevenit că un suflet poetic s-a afundat în el, deslușindu-i eternul umanism"*.

S-au făcut auzite, însă, voci protestând: *„De ce scrie un evreu despre soarta unui alt popor și nu despre soarta propriului său popor?"* Articolul *„Un glorios monument înălțat înstrăinării israeliene"*, semnat de Moshe Beilinson în „Davar" la începutul anului 1936, susținea că sintagma **destin armenesc** nu era corectă, pentru că pe armeni nu i-a urmărit nicio ură

istorică oriunde s-au dus și nu i-a despărțit niciun abis de netrecut de alte naționalități, și o transforma în conceptul **destin israelit**: *„Ei n-au gustat amarul exilului. Ei au trăit pe pământul lor chiar și atunci când acesta a fost sfâșiat între puteri străine. Ei s-au bucurat de cultura lor. Ei erau înrădăcinați în solul lor. Sângele lor a fost vărsat de atacatori, însă «destinul» acesta, scăldat în poezia tragico-eroică a lui Werfel, este nu destinul armenilor, ci destinul evreilor. «Ochii» aceia, ochi de disperare dincolo de istorie, pe care Werfel îi descrie drept ochi armenești, nu sunt ochi armenești. Ei sunt ochi israeliți. Pustanul acela, care se oprește deodată în mijlocul drumului și-și întreabă prietenul: «De fapt, de ce suntem armeni?», pune întrebarea pustanului israelit în generația asta dezmembrată. Și bătrânul care afirmă că «a fi armean este evitabil» rostește un adevăr istoric.“* Beilinson merge mai departe: *„Într-adevăr, e o carte în întregime armenească, în care evreii nu sunt menționați deloc. (...) Este receptată de toată lumea ca o lamentație și o glorificare a suferințelor armenilor. Dar nu-i așa. Fie că autorul a căutat să facă așa, fie că nu, el a scris o carte israeliană. Mai mult, o carte sionistă. Cu toate acestea, este de asemenea o carte despre asimilarea israeliților, nu numai o carte scrisă de un evreu asimilat, dar și o carte a înstrăinării.“*

Werfel, însă, care vizitase Palestina în 1929 și în 1930, se considera un antisionist și intenționa să investigheze condiția de „evreu nou“ în Eretz Israel. În anii 1940, el își propusese să scrie un roman despre holocaust, dar a murit în 1945, înainte de a-și realiza proiectul. Oricum, ***Cele patruzeci de zile de pe Musa Dagh*** a avut un mare impact asupra tinerilor evrei din Palestina și din diaspora, modelându-le conștiința. În ghettourile din Polonia, cartea trecea din mână în mână, citită probabil în ebraică, în germană, în polonă; era una dintre cele mai căutate cărți, alături de ***Război și pace*** și de ***Cuore***. Există în romanul

lui Werfel, desigur, elemente simbolice: Gabriel Bagradian era înstrăinat de poporul său și-și căuta identitatea, ca și autorul; Musa Dagh este Muntele lui Moise; bătălia de pe munte a durat 40 de zile, ca și potopul, ca și ascensiunea lui Moise. În fapt, se pare că rezistența celor din Musa a ținut 24 de zile, iar după alții - 36 sau 53 de zile, ceea ce nu mai are nicio importanță, decât în ordinea fidelității față de adevărul istoric care, iată, se dovedește greu de reconstituit.

Tot un roman, deci o scriere de ficțiune, și tot de un evreu, dar din Germania, ***Das Märchen vom letzten Gedanken*** de Edgar Hilsenrath (***Povestea gândului de pe urmă*** - versiunea românească publicată de Editura Ararat, București, 2007), chiar dacă mai puțin percutant și mai puțin notoriu decât scrierea lui Franz Werfel, este, totuși, revelator – dincolo de tramă, de stil și de reconstituirea unor datini și obiceiuri armenești – pentru destinul protagonistului, supraviețuitor al genocidului, care în cele din urmă cade victimă aleatorie unui alt genocid, holocaustului evreiesc…

În afară de romanele lui Werfel și Hilsenrath, concepute în Europa, există prea puține lucrări literare apărute în Israel și care să fi abordat subiectul genocidului armean. În fapt, se cunosc doar două cărți: ***Spre Ierusalim*** de Aaron Reuveni (scrisă în 1916-20 și publicată în 1920-25) și ***Ara*** de Shmuel Bass (scrisă în anii 1920 și publicată în 1928), ceea ce dovedește că, totuși, tragedia armeană era cunoscută în Eretz Israel simultan cu desfășurarea sa. În trilogia lui Reuveni, consacrată primei conflagrații mondiale, armenii apar doar ca unul dintre aspecte: în primul volum sunt semnalate masacrele din 1895-96, în volumul al doilea revine Chestiunea armeană, iar ultimul volum conține o mențiune tangențială. Reuveni (pe numele real Shimshelevitch, fiind fratele lui Itzhak Ben-Zvi) avertizează în introducere că *„personajele și faptele din acest roman*

sunt fictive, dar ficțiunea e compusă din cărămizi luate din viață în acel timp".

Romanul lui Bass are în centrul acțiunii, ca personaj titular, o tânără armeană supraviețuitoare a masacrelor, Ara, de care se îndrăgostește naratorul, Sheffy; în mod inerent și implicit, paginile acestei cărți de mică întindere sunt în mare măsură rezervate tragediei armene văzute prin destinul Arei și al familiei sale. Ulterior, în 1932, autorul, care a fost totodată poet și critic, a publicat în cotidianul „Ha'aretz" articolul *„Tânăra Armenie"*, relatând cunoștința sa cu un poet și sculptor armean din Egipt, care tânjea după Armenia natală și după muntele Ararat, *„de la care îmi trag puterea și încrederea în viitorul poporului meu"*.

RECUNOAȘTEREA ȘI CONDAMNAREA ARMENOCIDULUI

O responsabilitate de asumat

Trecerea de la Turcia otomană la Turcia republicană modernă a pornit de la premisa necesității de a efectua un control exclusiv al turcilor asupra tuturor aspectelor sociale și economice ale vieții în țara lor. Faptul că turcii nu aveau o preponderență socială și economică pe teritoriul țării a fost pus pe seama armenilor, la fel ca toate celelalte nenorociri ale statului. În felul acesta, a fost deschisă calea către exterminarea armenilor, urmată de anihilarea culturii lor vechi de 3.000 de ani. Republica Turcia a fost clădită pe oasele a un milion și jumătate de armeni - bărbați, femei și copii, iar Turcia de astăzi beneficiază de roadele acelui genocid.

De când Imperiul Otoman a făcut loc, după primul război mondial, republicii kemaliste, s-a pus problema identificării Turciei dinainte și de după război. Dacă s-ar stabili că Republica Turcia este un subiect de drept total distinct de Imperiul Otoman sub jurisdicția căruia au fost comise masacrele, ea n-ar

putea fi făcută responsabilă *de plano.* Principiul este, totuși, simplu: identificarea statală se face atunci când elementele constitutive – teritoriu, populație, autoritate independentă – nu sunt modificate substanțial. Identificarea aceasta nu este afectată nici de amputări teritoriale, nici de modificări în forma de guvernare, fie ele chiar radicale.

Problema continuității Imperiului Otoman prin Republica Turcă a fost decisă în arbitrajul postbelic. Conform legislației internaționale, statul de astăzi este considerat continuatorul personalității statului de ieri. Prin lumina faptelor istorice, este evident că Turcia actuală continuă personalitatea fostului imperiu – ceea ce admit cu mândrie chiar conducătorii săi – și, deci, ea este împovărată cu responsabilități internaționale rezultând din atrocitățile comise de otomani, iar aceasta implică, în consecință, obligația recunoașterii, a compensației și a restituirii.

> La 23 decembrie 1918, Sultanul Mehmed VI promulga o ordonanță imperială care acorda amnistie generală tuturor supușilor, însă articolul 2 excludea de la aceste măsuri pe cei răspunzători de deportarea și de masacrarea armenilor. Era, în fapt, o recunoaștere a masacrelor de către cea mai înaltă autoritate otomană și o acuzare a autorilor genocidului.

Oricare vor fi fost transformările ulterioare revoluției kemaliste și prăbușirii imperiului, e neîndoielnic că statul turc de după primul război mondial este identic celui care se angajase în război alături de Germania, ceea ce rezultă și din termenii tratatelor de la Sèvres și de la Lausanne. Se afirmă, pe alocuri, că s-ar fi modificat spre bine caracterul de bază al națiunii turce. Dar nu se poate modifica gena etnică a unui popor, iar selgiucizii/otomanii/turcii au devenit notorii, în timp, prin atributul lor nu constructiv, ci distructiv. După cum genocidul armean a avut loc nu ca un accident istoric pe un

teritoriu neted, lipsit de orori, sau ca o aberație istorică într-o stare de normalitate și de acalmie, ci ca o verigă previzibilă într-un lanț multisecular de carnaje, masacre, distrugeri, nimiciri, tot astfel această tendință se continuă în epoca modernă. Istoria contemporană a Turciei se caracterizează printr-o continuă tentativă de turcizare a țării prin eliminarea minorităților etnice: după armeni, greci, asirieni, în prezent este rândul kurzilor să fie înlăturați. Problema pe care o pune o minoritate poate fi suprimată suprimând însăși minoritatea - aceasta este motivația violenței, care, în fapt, constituie o încălcare a legalității. Iar dacă minoritatea se încăpățânează să existe, atunci dreptul ei la această existență trebuie anulat.

Întrucât distrugerea moștenirii istorice și culturale armene, care este o componentă a civilizației mondiale, continuă, perimarea problemei nu poate fi o motivație a abandonării ei, dreptul la posesiune rămânând valabil. Armenocidul comis de trei regimuri politice succesive, în decurs de un veac, constituie o crimă în sensul juridic al noțiunii, definit de Convenția din 1948. Astăzi, pe lângă armenii din Turcia, care sunt pe cale de a-și pierde complet identitatea națională, în același pericol se găsesc și cei din diasporă, aflați într-un prelungit exil involuntar și într-o progresivă asimilare. Crima perfectă, „exemplară", se manifestă prin pierderea identității, prin inculcarea tăcerii în terțe părți și prin fenomenul distructiv în inconștientul colectiv al armenilor. Victimă supraviețuitoare a genocidului propriuzis, armeanul care își pierde identitatea se transformă în agentul perpetuării unui al doilea genocid, genocidul alb. Dacă genocidul devine exemplar prin negarea lui de către autorul său, el este și mai tragic întrucât, nerecunoscut de terți, rămâne refulat în inconștientul colectiv al victimelor.

Vicontele James Bryce scria în ***The Armenian Question***, un eseu publicat în numărul din noiembrie 1895 al revistei americane „The Century Magazine“: *„Dintre toate popoarele care au locuit vreodată în regiunile interioare din vestul Asiei, numai armenii și-au păstrat limba, sentimentul național și atașamentul față de glie. Un popor cu atâta vigoare nativă, cu atâta tenacitate vitală și cu atâta capacitate de asimilare și de utilizare a ideilor moderne nu poate fi destinat dispariției.“*

Negaționismul, ca strategie politică proprie unui stat autoritar, este un dispozitiv mental care legitimizează refuzul radical de a cere iertare, dublat de persistența în minciuna care tăgăduiește existența obiectului iertării. Armenii sunt confruntați cu o dublă manifestare a perversiunii călăului: crima și negarea ei. Iar conspirația tăcerii este cea mai perfidă organizare a minciunii. A determina recunoașterea genocidului înseamnă a străpunge barajul conflictului călău-victimă.

Bernard Lewis, profesor de studii asupra Orientului Mijlociu la Universitatea din Princeton (S.U.A.), a fost amendat în Franța simbolic, cu un franc, pentru că negase existența genocidului armean. Ulterior, el a afirmat într-un interviu: *„Nimeni nu se îndoiește că au avut loc evenimente teribile și că sute de mii de armeni au pierit“*, recunoscând că *„există dovezi clare asupra deciziei Guvernului Turc de a deporta populația armeană, dar nu există vreo dovadă asupra unei decizii de masacrare“*. Pentru a califica, însă, drept genocid cele petrecute este suficient să se constate că guvernul nu i-a protejat pe deportații civili care nu luptaseră împotriva statului și nu i-a pedepsit pe torționarii acestora. Genocidul, așa cum e definit de Convenția din 1948, poate fi comis de indivizi sau de oficiali care acționează cu încurajarea sau cu buna știință a guvernului. Or, cert este că guvernul a instigat la uciderea unei

părți însemnate a națiunii armene sau cel puțin a fost conștient de crimele făptuite.

Trăsătura specifică a armenocidului este aceea de a fi rămas nesancționat. Repararea acestei injustiții este imperativă chiar și după scurgerea deceniilor. Uitarea nu poate fi un leac și nici iertarea - o soluție. Adevărata soluție o poate da numai o sentință rațională și umană. În fapt, s-ar cuveni abandonat termenul **iertare**, întrucât are o conotație mai curând psihologică decât una istorică. În politică, el nici nu există ca atare, fiind un concept religios. Și-apoi, nu se poate ierta ceea ce este de neiertat, și armenii au dreptul să nu-i ierte niciodată pe torționarii neamului lor. Ca să ierți, oricum, trebuie ca mai întâi să ți se ceară iertare. Și nu poate cere iertare decât cineva care este conștient de vina sa și dispus să și-o ispășească.

Cea dintâi consecință a recunoașterii genocidului induce obligația ca autorii să fie pedepsiți, conform articolului III al Convenției, care reia articolul 230 al Tratatului de la Sèvres. O asemenea reprimare penală nu pare să aibă sens astăzi, oricare ar fi reprobarea suscitată de armenocid. Dacă statul turc avea obligația de a pedepsi pe membrii guvernului său, responsabili de masacrele din 1894-1896 și din 1915-1917, nu se poate admite că membrii guvernării actuale ar trebui urmăriți pentru acele fapte, întrucât principiile elementare de drept și cele ale reprimării penale se opun. Faptul că reprimarea penală nu se mai poate exercita nu scutește, însă, Turcia de a fi în principiu responsabilă „civilă“. Nu se pune problema prescrierii responsabilității, fiindcă aceasta este necunoscută drepturilor omului. Responsabilitatea „civilă“ antrenează asumarea obligației de a repara prejudiciul cauzat prin violarea drepturilor omului - atât prejudiciul material suferit de populația armeană, cât și cel moral suferit de națiunea armeană.

Într-o discuție cu reprezentanți ai diasporei armene, Ihsan Çağlayangil, ministru de externe al Turciei în anii 1965-71 și 1975-78, s-a arătat dispus să plătească despăgubiri, însă a refuzat să accepte restituirea teritoriilor armenești.

Modalitățile reparației sunt cele prevăzute de dreptul internațional comun. Dacă timpul a făcut uitate pierderile materiale, în schimb acest lucru a dus la resuscitarea prejudiciului moral care n-a încetat să sporească încăpățânarea Turciei de a nega genocidul. Un infam articol 301 din Codul penal turc făcea culpabil de atentat la identitatea turcă pe oricine menționează existența genocidului armean. Pe baza lui au fost condamnați intelectuali proeminenți, cetățeni turci care și-au făcut o datorie de conștiință din readucerea în actualitate a genocidului din 1915, cum este scriitorul Orhan Pamuk, laureat al Premiului Nobel pentru literatură pe anul 2006, autoexilat din cauza acestei represiuni. Ministerul de interne al Turciei a cerut oficial ca poetul Nazım Hikmet, mort în exil la Moscova în 1963, să fie radiat din toate registrele de stare civilă, ca și cum n-ar fi existat, desăvârșindu-se astfel hotărârea Guvernului din 1959 de a i se retrage naționalitatea turcă deoarece cutezase să condamne genocidul armean denumindu-l *„o pată roșie pe fruntea poporului turc“*. Tot astfel, numai în primul deceniu al secolului XXI au fost interzise circa 250 de cărți publicate în Turcia și care pun în discuție genocidul armean (unele fiind de ficțiune), iar autorii și editorii lor - persecutați, judecați, terorizați. În aceeași perioadă, au fost asasinați 18 ziariști care și-au exercitat dreptul de se folosi de libertatea cuvântului (inexistentă, însă, în Turcia), cel mai notoriu caz fiind cel al lui Hrant Dink, directorul periodicului armenesc bilingv „Agos“, ucis în fața redacției sale la 19 ianuarie 2007, după ce i se intentase proces pentru vina de a fi susținut existența genocidului.

În martie 2002, Articolul 301 a fost modificat în urma propunerii înaintate de Partidul Dreptății și al Dezvoltării (*A. K. P.*) și adoptate la 30 aprilie 2008 în Parlamentul Turc cu 250 voturi pentru și 65 contra. Amendamentul adus nu elimină toate restricțiile privind libertatea de expresie, însă reduce pedeapsa maximă cu închisoarea de la trei ani la doi ani și condiționează demararea procedurii de urmărire cu obținerea unei autorizații de la Ministerul de justiție. Totodată, culpa de „denigrare a identității turce“ a fost înlocuită cu cea de „denigrare a națiunii turce“. Modificările efectuate au ca scop facilitarea admiterii Turciei în Uniunea Europeană, însă apărătorii drepturilor omului cer în continuare abolirea totală a articolului 301.

Regip Zarakolu, ziarist și editor turc, fondator al Asociației pentru apărarea drepturilor omului în Turcia, a publicat lucrări despre armenocid în ciuda persecuțiilor suferite, fiind de aceea nevoit să emigreze; Asociația internațională a editorilor i-a decernat premiul *„Libertatea de a publica“*, recompensând curajul acestui editor turc care, cel dintâi, a publicat o carte despre genocidul armean. El scria în 1995: *„Când luptam împotriva violărilor drepturilor omului în Turcia, am constatat că mecanismul opresiunii era pretutindeni același, că originea lui se afla în genocidul armean din 1915. Aceleași metode sunt aplicate astăzi în țară, chiar dacă nu se face la aceeași scară. Acest mecanism a fost inițial utilizat în Turcia împotriva mișcării de stânga; apoi, a fost aplicat împotriva kurzilor, proces care continuă și azi. Cred că, dacă vrem să trăim într-un mediu sănătos și democratic, trebuie să reglementăm problema noastră cu evenimentele din 1915.“*

Schimbarea de atitudine trebuie să se producă nu numai în comportamentul oficialităților, ci și în mentalitatea oamenilor de rând. Majoritatea turcilor cred că Turcia este nedreptățită atunci când e acuzată că pe teritoriul ei a avut loc un genocid.

Cei mai fanatici consideră că armenii și-au meritat soarta (deci, implicit, ei recunosc existența genocidului?), iar cei mai ignoranți cred că armenii i-au masacrat pe turci (deci, implicit, ei reclamă un genocid invers?). Cel mai puțin fanatici dintre turci admit că a fost o tragedie, dar că guvernul n-a avut de ales în circumstanțele din epocă. În sfârșit, alții vorbesc despre omoruri reciproce, în vreme ce turcii de bună-credință recunosc că armenii au fost uciși, ceea ce e un fapt reprobabil, dar că nu este cazul să se facă din asta un conflict sau o relație de dușmănie. Abordarea colectivă a turcilor este aceea că nici poporul, nici statul nu trebuie să fie interpelate asupra acestui subiect și nu trebuie să existe o dezbatere asupra trecutului. Astfel că nu numai guvernanții, dar și societatea civilă contribuie la poziția Turciei față de armenocid. Excepția celor câtorva personalități obiective și temerare nu face decât să întărească acest aspect general. Procesul de schimbare a atitudinii este unul de lungă durată, fiind legat de anevoioasa democratizare a Turciei.

> O circulară din 14 aprilie 2003 a Ministerului educației din Turcia, care denunța ca nefondate pretențiile armenilor, grecilor și asirienilor referitoare la masacrele din 1915, a fost urmată de introducerea, în noile manuale școlare, a unor texte în care cele trei etnii sunt prezentate drept „barbare“, „spioane“, iar centrele lor religioase sunt considerate primejdioase.

Relativ la modificarea în concepția opiniei publice din Turcia, în mod semnificativ, ziua de 24 aprilie a fost comemorată pentru întâia oară de către societatea turcă la Istanbul în anul 2008, în cadrul unei adunări publice organizate la Universitatea Bilgi de către Asociația pentru drepturile omului din Turcia; în sala de 250 de locuri, plină de participanți, se aflau intelectuali turci și armeni. Spre deosebire de colocviul

asupra Chestiunii armene, desfășurat în același loc cu trei ani în urmă, de data aceea nu s-a înregistrat nicio manifestare de naționalism turc. De altfel, în același an, funcționarii ambasadelor Turciei au fost autorizați, pentru prima oară, să participe la recepțiile organizate de ambasadele Armeniei cu prilejul sărbătoririi Zilei naționale la 21 septembrie.

La încheierea colocviului din 2005, Asociația pentru drepturile omului a emis un comunicat de presă în care solicita recunoașterea genocidului de către Turcia, declarând printre altele: *„Astăzi, noi, ca apărători ai drepturilor omului, dorim să ne adresăm tuturor armenilor care trăiesc în Turcia și pretutindeni în lume pentru a le spune: Vrem să împărtășim durerea din inimile voastre și să ne înclinăm în fața memoriei dispăruților voștri, căci ei sunt și ai noștri. Lupta noastră pentru drepturile omului în Turcia este, în același timp, doliul nostru pentru acești dispăruți, pe care noi îl împărtășim, și un omagiu adus victimelor genocidului.“* După acel colocviu de la Bilgi, intitulat *„Acceptarea trecutului nostru ne va face liberi“*, cotidianul „Radikal“ din Istanbul scria la 27 septembrie: *„Conferința a avut loc. Cuvântul **genocid** a fost pronunțat. Lumea continuă să se învârtească. Turcia stă pe loc.“*

La 15 decembrie 2008, patru politologi și sociologi turci au lansat pe internet adresa *www.ozurdiliyorum.com* (*özür diliyorum* - cer iertare), cu un text în limbile turcă, armeană, arabă, engleză, franceză, germană, greacă, italiană, kurdă, olandeză, persană, portugheză, rusă și spaniolă, prin care ei afirmă că aderă la campania de recunoaștere a genocidului armean: *„Conștiința mea nu poate accepta indiferența față de Marea Urgie la care au fost supuși armenii otomani în 1915 și negarea acesteia. Resping această injustiție și, în ceea ce mă privește, împărtășesc sentimentele și durerea surorilor și fraților mei armeni și le cer iertare.“* În scurtă vreme, această declarație, care inițial fusese

publicată în presa turcă, a fost semnată de zeci de mii de persoane care au vizitat adresa specială de pe internet, menită să contribuie la deșteptarea conștiinței turcilor.

> Studenții Universității Marmara din Ankara, înainte de a pleca în străinătate în cadrul programului Erasmus de promovare a schimburilor dintre studenții din diferite țări, sunt obligați să urmeze un seminar pentru asimilarea tezelor oficiale turcești privindu-i pe grecii pontici, pe kurzi, pe armeni și pe ciprioți, în caz contrar deplasarea lor urmând să fie anulată. Cursul despre Chestiunea armeană este ținut de Yusuf Halacoğlu, negaționistul oficial al țării, director al Institutului de istorie turcă. Unii studenți au protestat spunând: *„Noi plecăm să ne întâlnim cu studenți din alte culturi, nu ca să ne batem cu dușmanii“*.

Prima reparație datorată de Republica Turcă este recunoașterea genocidului, pentru a nu mutila istoria, și implicit regretul de a-l fi efectuat. Turcia bate la ușa Uniunii Europene încă din 1963. Ea a obținut statutul de candidat oficial la integrare, însă mai are de purtat negocieri în vederea admiterii, date fiind preocupările legate de felul în care sunt respectate drepturile omului în Turcia. Oricare dintre statele membre s-ar putea opune prin *veto* la deschiderea unor asemenea negocieri, invocând nerespectarea drepturilor omului într-un stat naționalist militarist, în care se includ genocidul armean și invadarea Ciprului.

> După masacrele hamidiene, James Bryce a afirmat că problema otomană ar putea provoca un război în Europa, care este responsabilă morală pentru suferințele supușilor Turciei, și a fost de acord cu Edmund Burke, care încă în secolul XVII opinase că turcii n-ar trebui să facă parte niciodată din Europa, deoarece urăsc creștinismul.

La 6 septembrie 1955, în Istanbul, o gloată de 20.000 de bărbați și de femei, tineri și vârstnici, înarmați cu târnăcoape, cu răngi, cu bâte, au jefuit și devastat magazine aparținând unor greci și armeni creștini. Agresiunea a urmat un plan premeditat și a fost comisă sub privirile îngăduitoare ale poliției. Corespondenții ziarului nord-american „The New York Times“ au relatat că asaltul a fost extins și nereținut. În decurs de numai șase ore, hoarda turcilor dezlănțuiți a distrus 2.000 de case și 4.000 de prăvălii, a ars complet 29 de biserici și a avariat 31 de alte biserici. Circa 100.000 de persoane au rămas fără lucru după acest dezastru. Ca și în trecut, națiunile civilizate nu au reacționat, considerând cele petrecute o măsură disciplinară luată pe teritoriul intern al unui stat suveran care – în treacăt fie menționat – este membru al O.N.U.

În iulie 1974, după o lovitură de stat prin care ofițerii Gărzii Naționale cipriote îl demiseseră pe Președintele Ciprului, Arhiepiscopul Makarios, Armata Turcă a invadat insula și a ocupat partea ei nord-estică, reprezentând o treime din suprafața acesteia. În urma cotropirii, a avut loc un schimb de populații, prin care 200.000 de ciprioți greci au fost dizlocați din nord, unde s-au stabilit locuitorii turci, producându-se, astfel, o divizare a insulei. În timp, turcii și-au lărgit teritoriul pe care-l controlau și, la 8 iunie 1975, au votat pentru formarea unui stat independent. Când, la 15 noiembrie 1983, a fost proclamată unilateral Republica Turcă a Ciprului de Nord, câteva mii de persoane s-au mutat acolo din Turcia. Singura țară care a recunoscut, până acum, noul stat este Turcia. Ea a instalat pe insulă un efectiv de 30.000 de militari, ca o dovadă a felului în care înțelege să impună altei națiuni politica sa. Și, din nou, niciun stat străin n-a protestat împotriva ocupării Ciprului, n-a luat apărarea părții afectate și n-a încercat să-l pedepsească pe

intrus, odată ce nu fuseseră lezate interesele personale ale vreunei mari puteri care ar fi putut acționa cu eficiență, așa cum s-a întâmplat în alte situații.

Revenind la genocidul armean, în ciuda faptului că Turcia îl neagă, nu există dubii cu privire la realitatea acestuia, la fel cum nu există dubii privind faptele notorii menționate mai sus. Armenii nu au nimic de dovedit, iar turcii au totul de recunoscut. Armenocidul a fost o tentativă de purificare etnică, și nu se așteaptă decât identificarea lui ca atare de către statul care a urmat de drept celui în culpă.

Condamnarea publică și oficială a masacrelor care încă nu aveau un nume specific – în definitiv, recunoașterea lor – s-a făcut chiar în timpul defășurării acestora. Astfel, în octombrie 1915, în Elveția, a fost publicat, în franceză și în germană, un Apel semnat de 110 oameni de știință, ziariști și alți intelectuali, în apărarea poporului armean, iar la 6 octombrie, la Berna, avea loc primul congres al organizațiilor armenofile din Europa.

La 12 octombrie 1915, în Camera Comunelor din Marea Britanie, secretarul de stat pentru afaceri externe, Edward Grey, a declarat: *„Informațiile deținute de Guvernul Britanic privind chestiunea masacrării și a deportării armenilor din Turcia au devenit publice. Față de toate acestea, un singur sentiment e posibil: oroare și indignare."* Iar la 16 noiembrie, răspunzând întrebărilor, ministrul-adjunct de externe, Robert Gascoyne-Cecil, spunea: *„Crima comisă de Turcia a fost concepută nu pentru a pedepsi poporul armean, ci pentru a-l extermina. Este singurul scop, singura motivație"*.

La 18 noiembrie 1915, la Clubul American din Paris, a fost organizată o adunare consacrată condamnării masacrelor din Imperiul Otoman.

Anul următor, la 11 ianuarie, în Reichstagul German, a luat cuvântul conducătorul socialist Karl Liebknecht, care a

adresat Cancelarului întrebarea dacă este la curent că în Turcia aliată mii de armeni au fost dizlocați din localitățile lor și nimiciți; el a cerut Guvernului German să intervină pentru a se opri repetarea atrocităților asupra populației armene supraviețuitoare.

La 9 februarie 1916, în Senatul S. U. A., a fost adoptată Rezoluția nr. 12, prin care se cerea președintelui Woodrow Wilson să stabilească o zi de colectă publică pentru ajutorarea armenilor, organizată de fundațiile din țările beligerante; la 31 august, președintele a proclamat datele de 21 și 22 octombrie zile de colectă publică.

La 9 aprilie 1916, în Universitatea Sorbona din Paris, a avut loc adunarea „Omagiu Armeniei", cu participarea a mii de persoane și la care ministrul francez al educației a declarat: *„Masacrele sângeroase din Armenia întrec crimele anterioare și prin amploare, și prin sălbăticie. Germania se poate mândri cu fapta sa care, prin ororile ei, îl face uitat pe Timur Lenk"*. În cuvântul de deschidere, Președintele Parlamentului Francez, Paul Deschanel, a condamnat sever pogromul comis de otomani asupra armenilor. Tot la Paris, la 29 iulie, și-a început activitatea Asociația „Franța-Armenia", în al cărei consiliu de conducere se aflau doi miniștri ai guvernului, senatori, deputați; președinți de onoare au fost aleși fostul prim-ministru și președinte al Comisiei de afaceri externe în Senat, Georges Clemenceau, ministrul de stat Denis Cauchin și scriitorul Anatole France, membru al Academiei.

La 29 martie 1917, la Stockholm, a fost organizat un miting consacrat condamnării masacrelor din Imperiul Otoman: participanții au înfierat atitudinea indiferentă a Guvernului Suedez față de victimele armene.

În octombrie 1918, în Congresul S. U. A., Edward Little a prezentat Rezoluția nr. 336, în care se spunea: *„Poporul*

armean are dreptul să fie liber și independent, să aibă ieșire la mare și să fie stăpân pe acea cultură creștină pentru care s-au jertfit fiii săi". Iar la 10 decembrie, senatorul Henry Cabot Lodge a prezentat în Senat Rezoluția nr. 378, în care se propunea adoptarea unei decizii ca Armenia, incluzând vilayetele din Armenia apuseană și din Cilicia, să fie independentă și Conferința de pace să ia măsuri de ajutorare a Armeniei și de creare a unei republici independente.

Henry Morgenthau a expediat, în 1915, Departamentului de Stat al S. U. A., o telegramă în care constata: *„Deportarea armenilor pașnici și excesele împotriva acestora se află în plină desfășurare și, din rapoartele îngrijorătoare ale unor martori oculari, se poate trage concluzia că are loc o campanie de exterminare etnică, sub pretextul reprimării unei revolte"*. Succesorul lui Morgenthau în funcția de ambasador în Turcia, Abram Elkus, a trimis la rândul său, în 1916, Departamentului de Stat, o telegramă în care afirma că Junii Turci continuă *„o politică sistematică de exterminare prin înfometare, prin epuizare și prin tratamente brutale, care nu are termen de comparație nici măcar în istoria Turciei"*.

Justiția turcă ajunsese, și ea, în 1919, la concluzia că liderii Junilor Turci s-au făcut vinovați de crimă: *„Acest fapt a fost dovedit și verificat"*. Ea a susținut că mecanismul genocidului fusese aplicat într-un mod cât mai secret cu putință, în spatele explicației publice de fațadă a „strămutării" armenilor; că omorurile au fost puse în practică printr-o rețea secretă; că decizia de eradicare a armenilor nu a fost luată în grabă, ci a fost *„rezultatul unor deliberări îndelungate și amănunțite"*.

Memoria, ca obligație morală

Semnând Tratatul de la Sèvres din 10 august 1920, Turcia și-a luat angajamentul de a-i urmări în justiție pe cei *„răspunzători de masacre"*. Armenii, însă, s-au simțit abandonați în 1923, când Marile Puteri europene au încheiat Tratatul de la Lausanne, prin care Turcia era absolvită de orice responsabilitate în legătură cu consecințele politicii fostului Imperiu Otoman. Din acel moment, Turcia și-a luat libertatea de a promova o politică de negare, de interzicere a dezbaterii publice și de prevenire a oricărei mențiuni oficiale în legătură cu tratamentul criminal aplicat armenilor.

David Lloyd George a calificat Tratatul de la Lausanne: *„O capitulare abjectă, lașă și josnică"*.

Starea de spirit a europenilor care vroiau să uite ororile primului război mondial, izolaționismul americanilor și revoluționarismul utopic al rușilor au contribuit la stigmatizarea pe mai departe a supraviețuitorilor armeni, martori ai unei catastrofe pe care factorii de decizie politică și publicul deopotrivă își doreau s-o uite sau s-o îngroape.

Comunitatea internațională nu a pus niciodată la îndoială veridicitatea rapoartelor asupra exterminării armenilor. Dar evoluțiile politice care au avut loc între primul și ultimul sfert al secolului XX au fost de natură să deformeze percepția opiniei publice și au creat condițiile pentru negarea genocidului împotriva armenilor.

Și totuși, al doilea război mondial a scos în evidență în mod pregnant chestiunea exterminării în masă, fiindcă dezvăluirea holocaustului evreiesc a readus în discuție noțiunea de

obligație a comunității internaționale față de popoarele victimizate. Pe măsură ce acest sentiment al datoriei de a institui o ordine morală care să respecte viața omului și demnitatea individului s-a materializat prin acorduri internaționale încheiate sub auspiciile O.N.U., armenii și-au văzut renăscând speranțele că și cazul lor va căpăta din nou atenție din partea opiniei publice.

Organismele internaționale ar trebui să poată recunoaște semnele care anunță genocidul. Prea puțin s-a făcut în 1915, când armenii erau lăsați să se înece în Marea Neagră sau să moară de foame în cursul deportărilor morții prin deșertul sirian; și prea puțin s-a făcut atunci când în Europa avea loc exterminarea evreilor. Armenii cer comunității internaționale să nu reducă distrugerea unor popoare la obiectul unor studii academice ulterioare faptei în sine, ci să creeze mecanisme active care să anticipeze și să prevină repetarea unor asemenea crime atroce împotriva umanității. O modalitate decisivă de a rezolva cu autoritate problema genocidului ar fi ca O.N.U. să formeze un tribunal internațional ad-hoc, alcătuit deci din juriști, care să cerceteze toate dovezile strânse de istorici și să decidă dacă politica autorităților otomane a fost una de complicitate la genocid.

Argumentele guvernelor turcești succesive, în epoca modernă, nu fac decât să preia exemplul lui Talaat care crease o versiune de contrafacere a istoriei negând genocidul armean chiar în timp ce acesta se derula: în memoriile lui Morgenthau, el este citat afirmând că responsabilitatea pentru actele făptuite cădea asupra armenilor deportați înșile; că rușii se foloseau de armeni pentru ca aceștia să-i ajute în invadarea estului imperiului; că bandiții armeni uciseseră peste 800.000 de mahomedani; că n-a existat o organizare birocratică a exterminării

de către partidul său; că a fost vina nu a guvernului central, ci a oficialităților locale; că el n-ar fi ordonat niciun masacru.

Guvernele de astăzi ale Turciei au negat și neagă în permanență existența masacrelor și refuză să condamne drept **genocid** actele predecesorilor lor. În ultimele câteva decenii, ele au cheltuit milioane de dolari pentru a-și promova punctul de vedere, ceea ce este nu mai puțin criminal.

> Dr. Heath Lowry a fost numit șef al Catedrei Atatürk înființate de Universitatea Princeton cu finanțare de la Guvernul Turc. El redacta, pentru ambasadorul Turciei, scrisori de negare a genocidului, ceea ce a atras oprobiul unui număr de 100 de intelectuali, printre care Arthur Miller, Harold Pinter, Kurt Vonnegut, Norman Mailer, Susan Sontag, John Updike, Allen Ginsberg, Deborah Lipstadt. Lowry a susținut că nu poate accepta *„caracterizarea acestei tragedii umane drept genocid plănuit și comis de stat atâta vreme câtă documentele otomane nu sunt studiate și evaluate de învățați competenți“*. Accesul său privilegiat la arhivele otomane i-a permis să găsească un document despre care el afirmă că *„sugerează puternic că guvernul a fost implicat în uciderea armenilor“*.

Negarea dublează efectul genocidului, jefuind națiunea victimizată de istoria și de cultura sa și interzicându-i, astfel, dreptul de a avea un viitor. În felul acesta, insulta vine să se adăuge răului făcut, amplificându-l și desăvârșindu-l, și este de natură să alimenteze resentimentele existente pentru mult mai mult timp decât în cazul altor popoare care au avut parte de recunoaștere. Este greșit să se considere că ceea ce s-a petrecut trebuie uitat întrucât aparține tecutului. Dacă asemenea crime nu sunt conștientizate și compensate, ele vor mai fi comise în repetate rânduri de oameni care nu se tem de consecințe sau de justiție. O crimă nepedepsită este o crimă încurajată.

Deborah Lipstadt scria în ***Beyond Belief: The American Press and the Coming of the Holocaust 1933-1945*** (Free Press - New York, 1986): *„Negarea genocidului armean se străduiește să remodeleze istoria pentru a demoniza victimele și pentru a reabilita făptașii, constituind astfel – cu adevărat – stadiul final al genocidului“.*

Transformarea regresivă în memorie istorică - iată pe ce se bazează eforturile prin care generațiile ulterioare de armeni, descendenți ai supraviețuitorilor, încearcă să obțină reafirmarea internațională a genocidului comis asupra armenilor ca pe un gest de recunoaștere publică a acelor cumplite suferințe.

Pentru a recupera memoria genocidului uitat, armenii din toată lumea, constituiți într-o diasporă de comunități locale, au inițiat eforturi de recunoaștere națională și internațională. Aceste eforturi au contribuit la un mai mare ecou în mass-media și la informarea publicului larg cu privire la moștenirea genocidurilor în secolul XX.

Recunoașteri oficiale

Recunoașterea genocidului armean pe plan internațional a venit inițial sub forma unor declarații pronunțate de șefi de state sau a unor puncte de vedere emise de corpurile legiuitoare.

Președintele francez François Mitterrand a afirmat în ianuarie 1984, în departamentul Isére: *„Franța va evoca în permanență conștiința națională a armenilor, asupra căreia tragedia genocidului a lăsat o amprentă de nești. E cu*

neputință de suprimat urma genocidului care a lovit crunt poporul armean. Genocidul trebuie să rămână în memoria oamenilor, iar victimele lui să fie o lecție pentru tineri și totodată un exemplu al voinței de a rezista și de a supraviețui, pentru ca oamenii să afle pentru vecie că armenii trăiesc și vor trăi și în viitor.“

În instanțele internaționale, armenocidul din 1915 a avut trei recunoașteri oficiale:

– 1984: Tribunalul permanent al popoarelor;
– 1985: Subcomisia drepturilor omului a O. N. U.;
– 1987: Parlamentul European.

În 1967, Tribunalul „Bertrand Russell“ a condamnat, calificându-le în mod abuziv drept genocid, crimele americane din Vietnam, în schimb a șters masacrele armenești de pe lista genocidurilor, pentru a da satisfacție judecătorului turc, care era susținut de cel pakistanez. În 1979, a fost fondat, ca tribunal de opinie, Tribunalul permanent al popoarelor, care continuă activitatea Tribunalului „Bertrand Russell“. În zilele de 13-16 aprilie 1984, acest nou tribunal a organizat la Sorbona o sesiune consacrată genocidului armean. Juriul număra trei premiați Nobel, inclusiv pe Sean Mac Bride, fondatorul organizației *Amnesty International* și laureat al Premiului Nobel pentru Pace. În urma audierii rapoartelor susținute de istorici și de specialiști și a studierii documentelor prezentate de raportori, pe baza Declarației universale a drepturilor omului din 10 decembrie 1948, a Convenției pentru prevenirea și reprimarea crimei de genocid din 9 decembrie 1948, a principiilor de la Nürnberg formulate de Comisia de drept internațional și adoptate de O.N.U. în 1951, a Convenției asupra imprescriptibilității crimelor de război și a crimelor împotriva umanității din 26 noiembrie 1968, a Declarației universale a drepturilor popoarelor din 4 iulie 1976, a Statutului Tribunalului perma-

nent al popoarelor din 24 iunie 1979, acest tribunal a dat sentința: exterminarea populației armene prin deportare și prin masacrare constituie o crimă imprescriptibilă de **genocid**; Guvernul Junilor Turci se face vinovat de acest genocid comis în 1915-1917; genocidul armean este o crimă internațională pe care statul turc trebuie să și-o asume cu responsabilitate, fără a putea pretexta, pentru a se sustrage, o discontinuitate în existența acestui stat; responsabilitatea antrenează obligația de a recunoaște oficial realitatea acestui genocid și prejudiciul suferit în consecință de poporul armean; O. N. U. și fiecare dintre membrii săi sunt în drept să reclame această recunoaștere. Această primă decizie solemnă asupra responsabilității statului turc este și o primă formă de reparație morală și istorică pentru armeni.

În 1971, Subcomisia însărcinată cu prevenirea discriminării și cu protecția minorităților, din cadrul Comisiei drepturilor omului de la O.N.U., a aprobat efectuarea unui studiu asupra chestiunii prevenirii și reprimării crimei de genocid, misiune cu care a fost însărcinat, ca raportor special, ruandezul Nicodème Ruhashyankiko. În septembrie 1973, la a 26-a sesiune a Subcomisiei, acesta a supus discuției o expunere interimară asupra prevenirii și reprimării crimei de genocid. În rezumatul istoric din raport, după trecerea în revistă a actelor de genocid din Evul Mediu până în prezent, la paragraful 30 se menționa: *„Trecând la perioada contemporană, se poate semnala existența unei documentații destul de abundente privind masacrele armenești considerate* ***primul genocid al secolului XX****“*. Într-o notă, erau menționate referințe asupra scrierilor pe acest subiect, iar în paragrafele următoare erau descrise holocaustul evreiesc și exterminarea altor popoare masacrate de naziști. În cursul discuțiilor din Comisia drepturilor omului, la 6 martie 1974, la punctul din ordinea de zi privind a 26-a sesiune a Subcomisiei, reprezentantul Turciei a abordat raportul interimar,

criticând paragraful 30 care – după opinia sa – deforma adevărul istoric asimilând în mod incorect actele de război crimei de genocid și instiga la ură. El a cerut ca referințele istorice și îndeosebi paragraful 30 să fie suprimate din versiunea finală a raportului. Opinia lui a fost împărtășită de reprezentanții din Pakistan, Irak, Italia, Franța, Tunisia, Nigeria, S. U. A., Austria, Iran și România. Doar reprezentanții din U. R. S. S., Olanda și Marea Britanie n-au pus în discuție raportul. Președintele Felix Ermacora (Austria) a conchis că observațiile vor fi transmise raportorului special, ca să țină seamă de ele. Problema prevenirii și reprimării crimei de genocid a fost discutată și la sesiunea a 28-a a Subcomisiei, în septembrie 1975. Versiunea revăzută a raportului, prezentată la a 31-a sesiune a Subcomisiei, în septembrie 1978, nu se mai referea la paragraful 30 și la alte repere istorice din prima versiune, ceea ce a provocat nemulțumirea majorității membrilor Subcomisiei. Raportul a fost discutat în Comisia drepturilor omului la a 35-a sesiune, din martie 1979, în cadrul lucrărilor Subcomisiei însărcinate cu prevenirea discriminării și cu protecția minorităților. Reprezentanții Austriei, Franței și S.U.A., care inițial sprijiniseră poziția Turciei, au pledat de data aceasta pentru reintroducerea paragrafului 30, ca și reprezentanții Australiei și Ciprului. Federația internațională a drepturilor omului și Comisia Bisericilor, însărcinată cu afaceri internaționale în cadrul Consiliului Mondial al Bisericilor, și-au exprimat îngrijorarea în legătură cu suprimarea referințelor la masacrele armenești. La sfârșitul dezbaterilor, președintele Beaulne (Canada) a făcut o declarație formală prin care Comisia decidea să fie reintrodus în raport paragraful 30. Totuși, raportorul special n-a ținut seamă de această recomandare și și-a menținut poziția din 1978. Subcomisia a numit, în consecință, un alt raportor special în persoana expertului britanic Benjamin Whitaker, pentru a revizui și actualiza

studiul asupra genocidului. Problema a fost readusă pe agenda sesiunii din august 1985, pe baza noului raport, care la paragraful 24 aborda genocidul armean într-un mod bine documentat, precizând: *„Printre exemplele care pot fi citate ca genocid se află masacrarea armenilor de către otomani în 1915-1916“*. Într-o notă de subsol, se detalia: *„Se apreciază pe drept temei, de către oficialități independente și martori oculari, că pe puțin un milion de persoane și posibil peste jumătate din populația armeană au fost ucise ori purtate în convoaiele morții“*, în continuare fiind menționate rapoartele păstrate în arhivele americane, britanice, germane. În urma acestui raport adoptat la 30 august 1985, Subcomisia însărcinată cu prevenirea discriminării și cu protecția minorităților a recomandat O. N. U. să-și reînnoiască eforturile de a determina ratificarea de către toate statele membre a Convenției pentru prevenirea și reprimarea crimei de genocid.

La 18 iunie 1987, Parlamentul European de la Strasbourg a emis o rezoluție asupra unei soluții politice a Chestiunii armene. În textul ei, se afirmă că Parlamentul *„consideră că evenimentele tragice care s-au derulat în 1915-1917 împotriva armenilor de pe teritoriul Imperiului Otoman constituie un genocid în sensul dat de Convenția pentru prevenirea și reprimarea crimei de genocid, adoptată de Adunarea Generală a O.N.U. la 9 decembrie 1948“* și *„apreciază că refuzul actualului Guvern Turc de a recunoaște genocidul comis odinioară împotriva poporului armean de guvernarea Junilor Turci, reticența sa în a aplica normele dreptului internațional în diferendele sale cu Grecia, menținerea trupelor turcești de ocupație în Cipru, ca și negarea prezenței kurde constituiesc, împreună cu absența unei adevărate democrații parlamentare și cu nerespectarea libertăților individuale și colective, în special religioase,*

în această țară, obstacole de neînlăturat în examinarea unei eventuale aderări a Turciei la Comunitate“.

Recent, mai exact - la 26 decembrie 2007, o instituție a specialiștilor în problema genocidului, *International Association of Genocide Scholars*, a dat publicității un comunicat declarându-și convingerea că acțiunea săvârșită de Imperiul Otoman între 1914 și 1923 constituie un genocid împotriva armenilor, asirienilor și grecilor pontici și anatolieni. În fapt, *IAGS* recunoscuse oficial genocidul armean încă în 1997. Noua rezoluție face apel la Guvernul Turc să recunoască genocidurile comise asupra populațiilor menționate, să ceară iertare în mod formal și să ia măsuri prompte și semnificative pentru restituirea pierderilor provocate. *„Istoria acestor genociduri este clară și nu mai există scuze pentru actualul Guvern Turc, care nu a comis personal crimele, ca să nege faptele“* – se spune în declarația concepută de Adam Jones și susținută de Thea Halo, fiica unei supraviețuitoare din genocidul suferit de grecii pontici. Rezoluția, votată de peste 80% dintre membrii asociației, accentuează că *„negarea genocidului este larg recunoscută drept stadiul final al genocidului, asigurând impunitatea făptașilor genocidului și deschizând în mod evident cale viitoarelor genociduri“*.

În așteptarea americanilor

Revizionismul istoric, din cauza căruia referințele la armenocid sunt scoase din documentele internaționale, ar putea duce la dispariția genocidului armean din memoria omenirii. El e însoțit de o campanie de relații publice dusă de guvernanții

turci, în special pe teritoriul nord-american, cea mai importantă redută de cucerit. În bătălia armenilor pentru recunoașterea și condamnarea genocidului, poziția S. U. A. poate fi determinantă în universalizarea problemei și chiar în soluționarea ei, inclusiv prin acceptarea adevărului istoric de către Turcia.

În vremurile recente, președinți ai Statelor Unite și membri ai Congresului au adresat condoleanțe poporului armean cu ocazia zilei de 24 aprilie, ziua de doliu național a acestuia. Totuși, cedând presiunilor Guvernului Turc, președinții americani care, înainte de a fi aleși, promiteau recunoașterea oficială a genocidului pentru a câștiga voturile electoratului de origine armeană au evitat până în prezent să pronunțe cuvântul **genocid**. O excepție a fost Ronald Reagan, care, la 22 aprilie 1981, a emis Proclamația Prezidențială nr. 4.838, statuând printre altele: *„La fel cu genocidul armean înaintea sa și cu genocidul din Cambodia care i-a urmat – și la fel cu prea multe asemenea persecuții ale prea multor altor popoare –, lecțiile holocaustului nu trebuie să fie nicicând uitate“*.

> La 20 aprilie 1990, George H. Bush declara la Casa Albă: *„La această a 75-a comemorare a masacrelor, doresc să mă alătur armenilor și tuturor popoarelor, proclamând ziua de 24 aprilie 1990 Zi a amintirii celor peste un milion de jertfe armene. Fac apel la toate popoarele să depună eforturi pentru a preveni în viitor crimele împotriva umanității, iar discursul meu din iunie 1988 exprimă sentimentele mele profunde față de poporul armean și față de suferințele îndurate de el.“*

De fapt, Guvernul S.U.A. a recunoscut genocidul armean încă în 1951. Profesorul William A. Schabas, expert de renume mondial în genocid și în dreptul internațional, director al Centrului irlandez pentru drepturile omului de la Universitatea

Națională a Republicii Irlanda, din Galway, a descoperit de curând un document îndosariat de Guvernul American cu indicativul ICJ și inclus în Raportul Curții Internaționale de Justiție (*International Court of Justice* - ICJ) din 28 mai 1951, intitulat *Reservations to the Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide*. Referința la armenocid apare la pagina 25 a raportului: *„Convenția asupra genocidului a fost adoptată în urma unor fapte inumane și barbare comise în unele țări înainte de al doilea război mondial și în cursul lui, când întregi grupuri minoritare religioase, rasiale și naționale fuseseră amenințate cu exterminarea premeditată și supuse acesteia. Genocidul a fost practicat de-a lungul întregii istorii a omenirii. Persecutarea creștinilor de către romani, masacrarea armenilor de către turci, exterminarea a milioane de evrei și de poloni de către naziști constituiesc exemple pregnante ale crimei de genocid.“* Este o foarte importantă declarație a Guvernului S. U. A., făcută într-o epocă în care adevărul putea fi spus fără a se avea în vedere considerente de ordin politic și fără a fi existat vreo intervenție armenească (și nici turcească), ci doar pe baza faptelor istorice. Acest document prezentat Curții Internaționale de Justiție ar putea fi considerat o recunoaștere oficială a armenocidului din partea S. U. A.

Diaspora armeană, îndeosebi comunitatea nord-americană, își intensifică eforturile pentru a convinge autoritățile nord-americane să adopte o rezoluție care să statueze, din punctul de vedere al guvernanților, existența genocidului armean și necesitatea de a fi blamat. Partea turcă acționează, la rândul ei, printr-un puternic și bine finanțat lobby, pentru a bloca inițiativele armenești, de asemenea prin alte mijloace, ca mituirea senatorilor americani, cumpărarea de pagini în presă etc. Turcia alocă anual trei milioane dolari celor mai importante patru

firme de relații publice din S.U.A.: Neusner Communications, DLA Piper, Fleishman Hilliard, Group Gephardt.

Comunitatea armeană are, însă, de luptat cu încă o forță, și mai influentă, aliată a turcilor, cea evreiască. Diplomații turci intervin, de pildă, la cercurile iudaice pentru a fi prevenită comemorarea genocidului în Muzeul Memorial al Holocaustului din Washington. Colegiul directorial al muzeului a decis în 1983 – și a reconfirmat decizia în 1987 – să includă o mențiune despre genocidul armean conectându-l cu holocaustul și ajutând la clarificarea lui. Guvernul Turc a obiectat din nou: *„Conform versiunii turcești oficiale, genocidul împotriva armenilor n-a avut loc niciodată. Ambasada Israelului a făcut lobby pentru Turcia în această privință.“* Unul dintre argumente, care convenea evreilor, era că unicitatea holocaustului ar putea fi deteriorată, cu toate consecințele care ar rezulta. Și totuși, la 24 aprilie 1994, în muzeul din Washington s-a ținut prima adunare organizată de comunitatea armeană în memoria genocidului - o izbândă, chiar dacă menționarea genocidului în muzeu e limitată. În orice caz, pe un perete al expoziției permanente, este inscripționat enunțul prin care Hitler își justificase invazia în Polonia: *„Cine mai vorbește astăzi despre exterminarea armenilor?“*

O petiție publicată în „The New York Times“ la 9 iunie 2000 era titrată *„126 de specialiști în problema holocaustului afirmă ca fapt incontestabil genocidul armean și fac apel la democrațiile occidentale să-l recunoască oficial“*, incluzând printre semnatari nume de evrei prestigioși ca Yehuda Bauer, Israel Charny, Ward Churchill, Stephen Feinstein, Saul Mendlovitz, Elie Wiesel.

Politica o fac, însă, politicienii, urmărind interese conjuncturale de stat, care disprețuiesc realitățile istorice și preceptele morale. Într-o convorbire telefonică pe care a avut-o cu Prim-ministrul turc Recep Tayyip Erdoğan în anul 2007, în legătură cu inițiativa americană de a se vota în Senat o rezoluție de recunoaștere a genocidului armean, Shimon Peres, Președintele Israelului, laureat al Premiului Nobel pentru pace, a avut grijă să-l asigure pe interlocutorul său că țara sa va sprijini poziția Turciei, nedorind să afecteze relațiile prietenești dintre cele două state. Iar ambasadorul Turciei în Israel, Namik Tan, i-a avertizat pe membrii Knessetului asupra consecințelor privind relațiile bilaterale dacă se va vota recunoașterea genocidului armean; Zeev Elkin, responsabil în partidul centrist Kadima, a replicat că *„Israelul nu poate ignora o chestiune care a și fost dezbătută de parlamentarii celor mai multe state occidentale“*. În același timp, ministrul de externe israelian Tzipi Livni a împiedicat Knessetul să recunoască oficial genocidul armean, spunând: *„Genocidul nu a avut loc niciodată. A existat doar o tragedie care s-a soldat cu victime de ambele părți. Vă rog să treceți peste acest incident și să reluați discuțiile.“*

Turcia se simte, de aceea, îndreptățită să ceară Israelului ca, în diaspora și în special în S. U. A., lobbyul evreiesc să fie instruit pentru a face agitație antiarmenească. În septembrie 2007, Namik Tan, ambasadorul Turciei în Israel, a declarat: *„Poporul turc nu face vreo deosebire între Israel și evreii din diasporă. Pentru noi, formați o unitate. Nu avem un pact cu Israelul, ci mai degrabă cu poporul evreu din întreaga lume. Dacă lobbyul evreiesc ar dispărea, Israelul și-ar pierde importanța pentru noi. Prin urmare, Israelul își asumă responsabilitatea când o organizație evreiască vorbește despre genocid.“* În același an, în februarie, ministrul de externe turc avusese o întâlnire, într-un hotel din Washington, cu 12 lideri ai unor grupări evreiești din S.U.A. Relația dintre Israel și Turcia se bazează nu numai pe minciună și pe negaționism, ceea ce

creează o complicitate la atentatul asupra conceptului de moralitate și de justiție, dar și pe o agresivitate care merge până la incitarea altor națiuni pentru a le urma exemplul. Într-un articol intitulat *„Turcia și Armenia: ce ar trebui să facă evreii"* și publicat în cotidianul israelian de limbă engleză „Jerusalem Post" din 4 septembrie 2007, David Ben-Lenny, fost subsecretar la Ambasada Israelului din S.U.A. și prim-consilier al Amabasadei Turciei din Washington, nega genocidul armean și declanșa o isterie armeanofobă, promovând tezele turcești și chiar și ale azerilor, menite să-i discrediteze pe armeni în arena internațională. Alte publicații evreiești, dar din diasporă și mai ales din S.U.A., ceea ce este și mai nociv, îi prezintă pe armeni drept „ireconciliabili" și „surse ale problemelor", vinovați pentru distrugerea relațiilor interstatale, când în fapt turcii sunt cei care, sfidând istoria, nu-și revizuiesc poziția și periclitează, astfel, o posibilă coexistență pașnică. Prin atitudinea lor, evreii se străduiesc să revendice *copyright*-ul asupra termenului **genocid** și totodată să se asigure de un sprijin turcesc în conflicul lor cu arabii.

Există, totuși, organizații evreiești nord-americane care și-au schimbat politica obstrucționistă față de armenocid. Așa este Liga de Antidefăimare, care, după ce combătuse activ moțiunea din Congresul American, la 21 august 2007 a admis existența genocidului, recunoscând că în trecut descrisese *„evenimentele dureroase din 1915-1918 comise de Imperiul Otoman împotriva armenilor ca fiind masacre și atrocități"*; anterior, Abraham Foxman, directorul Ligii, afirmase că problema aparține istoricilor și unei rezoluții în Congres. O recunoaștere similară a declarat-o Comitetul Evreiesc American. La rândul său, *American Israel Public Affairs Committee*, care pare să fie neutră în această problemă, susține că nu s-ar fi opus vreodată recunoașterii genocidului armean de către guvernanții S.U.A.

Adevărul este că înșiși acești guvernanți au interese de stat în respingerea vreunei propuneri de recunoaștere a armenocidului. Liderul republican din Camera Reprezentanților, John Boehner, a reiterat în 2007 motivația americanilor: *„Turcia este un foarte important aliat în războiul antiterorist"*, având în vedere bazele americane din Anatolia pentru aprovizionarea trupelor din Irak și din Afganistan, ceea ce susținuse și ministrul apărării, Robert Gates, când afirmase că Rezoluția 106 referitoare la recunoașterea drept **genocid** a exterminării armenilor din Imperiul Otoman în anul 1915 ar putea dăuna trupelor americane din teren.

Textul Rezoluției 106 a avut patru autori dintre congresmanii americani: Adam Schiff, Brad Sherman, Anna G. Eshoo, Frank Palone. Înaintată pe ordinea de zi la 30 ianuarie 2007 de Adam Schiff, rezoluția a întrunit sprijinul a încă 217 congresmani, care au semnat în calitate de co-sponsori, printre care 21 dintre cei 30 de reprezentanți evrei și 8 dintre cei 13 senatori evrei. Schiff, inițiatorul ei, a spus că este o obligație morală față de istorie recunoașterea genocidului armean care a costat viețile a un milion și jumătate de victime: *„Cum putem duce o acțiune eficientă împotriva genocidului săvârșit la Darfour, dacă nu avem voința de a condamna genocidurile din toate timpurile și de pretutindeni?"*, adăugând că pentru istorici nu există niciun dubiu asupra realității genocidului și că propunerea din 2005 a Turciei de a se forma o comisie comună armeano-turcă de investigare a genocidului este *„similară unei propuneri a Președintelui iranian Mahmoud Ahmadinejad de a se convoca o conferință care să examineze adevărul despre holocaustul evreiesc"*. La deschiderea dezbaterilor, democratul Tom Lantos, președintele Comisiei pentru Afaceri Externe a Camerei Reprezentanților a Congresului S. U. A., avea să accentueze că problema se pune nu dacă a fost sau nu un

genocid, ci dacă recunoașterea lui printr-o lege este sau nu riscantă din perspectiva deteriorării relațiilor cu Turcia. La 10 octombrie 2007, Comisia a dezbătut și adoptat rezoluția cu 27 de voturi pentru și 21 contra, ceea ce a constituit o primă bătălie câștigată de armeni, după îndelungatele eforturi depuse în special de cele două principale organizații armenești de lobby, *Armenian National Committee of America* și *Armenian Assembly of America*.

Turcia a amenințat S.U.A. că, dacă rezoluția nu va fi retrasă înainte de a fi supusă votului în Camera Reprezentanților sau nu va fi respinsă în Cameră, ea va opri activitatea bazei aeriene americane de la Incirlik, de pe teritoriul său, pe unde tranzitează 70% din traficul trupelor americane din Irak. (Dar ce amenințare l-o fi făcut pe Președintele Bill Clinton, în anul 2000, când americanii nu apăruseră în Irak sau în Afganistan, să blocheze supunerea la vot a unei rezoluții similare în Camera Reprezentanților? Turcia mai amenințase și alte țări care au recunoscut genocidul armean, însă fără vreo materializare ulterioară a amenințării.)

Consecința: imediat după votul de la 10 octombrie, o duzină de congresmani cosemnatari ai proiectului de rezoluție și-au retras sprijinul. În cele din urmă, autorii textului i-au scris președintelui democrat al Camerei Reprezentanților, Nancy Pelosi, cerându-i să amâne pentru moment supunerea la vot a rezoluției în sesiunea plenară a Camerei Reprezentanților. Ca atare, votarea a fost anulată la 19 octombrie 2007.

La 25 octombrie, secretarul de stat de atunci, Condoleezza Rice, i-a îndemnat pe congresmani să respingă rezoluția: *„Este un moment foarte delicat cu Turcia. Avem interese strategice extrem de importante cu turcii. (...) A fost un eveniment oribil când au avut loc omoruri în masă, dar asta a fost în vremea Imperiului Otoman.“*

Doamna Pelosi, care susținea votarea rezoluției, a replicat: *„Când am intrat în Congres acum 20 de ani, nu era momentul potrivit din cauza U. R. S. S. Apoi, nu era cel mai bun moment din cauza războiului din Golf. (...) Acum, nu este cel mai bun moment din cauza celui de-al doilea război din Golf.“*

Senatorul Adam Schiff a interpelat-o pe doamna Rice: *„Aveți vreo îndoială că uciderea a un milion și jumătate de armeni între 1915 și 1923 a constituit un genocid?“* La care, ea a răspuns cu diplomată sinceritate: *„Domnule congresman, provin din mediu universitar, însă acum sunt secretar de stat și cred că cea mai bună cale de a rezolva această chestiune este de a-i lăsa pe turci și pe armeni să ajungă la propriile lor concluzii în această problemă“*.

Cronologia recunoașterilor

Până în prezent, următoarele state, organizații internaționale, organisme guvernamentale și personalități au recunoscut prin rezoluții genocidul comis împotriva armenilor:

– Parlamentul Suediei a adoptat la 11 martie 2010 o rezoluție de recunoaștere a genocidului armean.

– Comisia pentru afaceri externe a Camerei Reprezentanților a Congresul S.U.A. a adoptat la 4 martie 2010 o rezoluție de recunoaștere și de condamnare a genocidului armean.

– Parlamentul statului australian South Australia, prin cele două camere ale sale, a recunoscut la 25 martie și respective la 30 aprilie 2009 genocidul comis împotriva armenilor.

– Organizația *International Association of Genocide Scholars* a adoptat la 15 decembrie 2007 o rezoluție de recu-

noaștere a genocidului comis împotriva asirienilor, grecilor, armenilor și altor creștini și populații minoritare religioase din Imperiul Otoman între 1914 și 1923, după ce în 1997 recunoscuse oficial genocidul armean.

– Senatul din Chile a adoptat la 5 iunie 2007 o rezoluție de recunoaștere și de condamnare a genocidului armean.

– Coaliția parlamentarilor din America de Sud a adoptat la 19 noiembrie 2007 o rezoluție similară.

– Parlamentul Lituaniei - la 15 decembrie 2005 o rezoluție similară.

– Adunarea Națională a Venezuelei - la 14 iulie 2005.

– Bundestagul (Parlamentul) Germaniei - la 16 iunie 2005.

– Seimul (Parlamentul) Poloniei - la 19 aprilie 2005.

– Parlamentul Olandei - la 21 decembrie 2004.

– Parlamentul Slovaciei - la 30 noiembrie 2004.

– Camera Comunelor din Canada - la 21 aprilie 2004, iar Senatul - la 13 iunie 2002.

– Parlamentul Argentinei a adoptat la 13 decembrie 2006 o lege de recunoaștere și de condamnare a genocidului armean, promulgată de Președintele Nestor Kirchner la 10 ianuarie 2007.

– Uruguayul a adoptat la 26 martie 2004 o lege de recunoaștere și de condamnare a genocidului armean, după ce, la 20 aprilie 1965, fusese primul stat al cărui Parlament recunoscuse genocidul.

– Senatul Republicii Franceze a adoptat la 29 ianuarie 2001 o lege de recunoaștere și de condamnare a genocidului armean, promulgată în 2004 de Președintele Jacques Chirac.

– Consiliul Național din Elveția a adoptat la 16 decembrie 2003 o lege de condamnare a genocidului armean; pe baza ei, la 8 martie 2007, a fost pronunțată prima sentință de condamnare de către o curte de justiție a unei persoane pentru negarea genocidului, în speță Doğu Perinçek, președintele Partidului

Muncitorilor Turci, într-un proces desfășurat la tribunalul din Lausanne.

– Parlamentul European a votat la 18 iunie 1987 recunoașterea genocidului armean și a adoptat o rezoluție la 15 noiembrie 2000 și o alta - la 28 februarie 2002.

– Adunarea Națională (Parlamentul) din Țara Galilor a adoptat o rezoluție de recunoaștere și de condamnare a genocidului armean.

– Sanctitatea Sa Papa Ioan-Paul II și Sanctitatea Sa Gareghin II, Patriarh Suprem (Catolicos) al tuturor armenilor, au semnat la 27 septembrie 2001, la Sfântul Scaun Ecimiadzin din Republica Armenia, o Declarație comună de condamnare a genocidului armean.

– Adunarea Parlamentară a Consiliului Europei a votat o rezoluție de comemorare a genocidului împotriva armenilor la 24 aprilie 2001 și o alta - la 24 aprilie 1998.

– Camera Deputaților din Italia a adoptat la 16 noiembrie 2000 o rezoluție de recunoaștere și de condamnare a genocidului armean.

– Vaticanul a emis la 10 noiembrie 2000 o declarație de recunoaștere a genocidului armean.

– Parlamentul Libanului a adoptat la 11 mai 2000 o rezoluție de condamnare a genocidului armean.

– Parlamentul Suediei a adoptat la 29 martie 2000 un raport de condamnare a genocidului arnean.

– Senatul Belgiei a adoptat la 26 martie 1998 o rezoluție de recunoaștere a genocidului armean.

– Parlamentul statului australian New South Wales a recunoscut la 17 aprilie 1997 genocidul comis împotriva armenilor.

– Camera Reprezentanților a Congresului S. U. A. - Rezoluția Comună nr. 247 din 9 aprilie 1975; Rezoluția Comună nr. 148 din 12 septembrie 1984; Rezoluția nr. 3.540 din 11

iunie 1996. Senatul Congresului - Rezoluția nr. 359 din 11 mai 1920 și Rezoluția nr. 12 din 9 februarie 1916.

– Parlamentul Greciei a adoptat la 25 aprilie 1996 o rezoluție de condamnare a genocidului armean.

– Duma de Stat a Rusiei (camera inferioară a Parlamentului bicameral al legislativului rus) a votat la 14 aprilie 1995 recunoașterea genocidului împotriva armenilor.

– Președintele Bill Clinton a dat publicității la 24 aprilie 1994 un comunicat de presă în care era comemorată *„tragedia“* abătută asupra armenilor în 1915.

– Președintele George H. Bush a dat publicității în 1990 un comunicat de presă prin care toți americanii erau chemați să se alăture armenilor pe 24 aprilie, pentru a comemora pe *„cei peste un milion de armeni care au căzut victime“*.

– Sovietul Suprem (Parlamentul) R. S. S. Armene a votat la 22 noiembrie 1988 o lege prin care genocidul armean era condamnat drept o crimă împoriva umanității.

– Parlamentul European de la Strasbourg a adoptat la 18 iunie 1987 o rezoluție de recunoaștere a genocidului armean.

– Comisia drepturilor omului de la O.N.U. a făcut la 30 august 1985 recomandarea de a se recunoaște genocidul armean de către statele membre ale O.N.U.

– Tribunalul Permanent al Poporului a recunoscut la 16 aprilie 1984 genocidul armean.

– Consiliul Mondial al Bisericilor, întrunit la Vancouver (Canada), a adoptat la 12 august 1983 o rezoluție în care se făcea apel la recunoașterea genocidului armean și se cerea Secretarului-general al O.N.U. să pună în discuție această problemă.

– Camera Reprezentanților din Cipru a adoptat la 29 aprilie 1982 o rezoluție de condamnare a genocidului armean.

– Președintele Ronald Reagan a emis la 22 aprilie 1981 o proclamație în care genocidul împotriva armenilor era menționat printre crimele împotriva umanității imposibil de uitat din toată istoria omenirii.

– Franța, Marea Britanie și Rusia au dat publicității la 24 mai 1915 o declarație comună de condamnare a genocidului comis în Imperiul Otoman împotriva armenilor.

– 42 de state componente ale S. U. A. în decursul vremii au recunoscut și condamnat genocidul comis în Imperiul Otoman asupra populației armene.

Faptul că Republica Turcă neagă în continuare existența genocidului îi determină pe armeni să-și continue eforturile de reafirmare internațională până când recunoașterea genocidului va deveni universală și unanimă.

SINTEZĂ GENERALĂ

Sumar faptic

Lipsiți de statalitate vreme de peste o jumătate de mileniu și supraviețuind ca oază de creștinism în mijlocul populațiilor islamice, într-o poziție geopolitică vulnerabilă, armenii au reușit, totuși, până la primul război mondial, să-și creeze și să-și păstreze pe teritoriul lor istoric – numit chiar de turci *Ermenistan* – limba, cultura, religia, într-un cuvânt - identitatea lor națională.

În Imperiul Otoman, în care au conviețuit în condiții pașnice cu celelalte etnii până la sfârșitul secolului XIX, armenii ocupau poziții importante în societate. Ei dețineau 60% din import, 40% din export, 80% din comerțul interior și mare parte din meserii și din profesiile libere. Dintre armeni, 80% erau agricultori, dar, pe de altă parte, dintre cei 242.000 de elevi ai școlilor guvernamentale 120.000 erau armeni. Genocidul din 1915, care a nimicit această populație, a însemnat sfârșitul nu numai al armenilor, dar și al prosperității restului populației și, în definitiv, al imperiului însuși.

Elementul dominant în cultura politică otomană era spiritul de beligerență, care nu putea tolera vreun conflict cu

minoritățile subordonate. El rezulta din confluența dogmelor islamice și a balastului de tradiții războinice. Sistemul social otoman, pe de altă parte, era încă de la început împovărat cu o multitudine de probleme dificile și incomode. Coexistența într-un singur stat a unor religii contrapuse era menită să genereze clivaje în comunitățile respective. Spre deosebire de alte state-națiuni musulmane, sistemul otoman era extrem de eterogen din punct de vedere etnic și religios. În timp, toate aceste probleme s-au cristalizat în ciocniri naționale acute care aveau să constituie un călcâi vulnerabil pentru Imperiul Otoman. Iar conflictul turco-armean făcea parte din acest sindrom de contradicții interetnice. Respingând toate celelalte opțiuni de rezolvare, turcii au decis să escaladeze și să radicalizeze conflictul cu armenii având în vedere, în cele din urmă, organizarea unui măcel în masă.

Arnold Toynbee, care în ***Tratamentul armenilor în Imperiul Otoman*** (Londra, 1916) arătase că în secolul XX a fost creat un nou model de masacre, cele comise cu sânge rece de către deținătorii unei puteri politice despotice prin utilizarea unei tehnici și organizări moderne, peste 50 de ani avea să declare: *„Deportările au fost în mod deliberat conduse cu o brutalitate calculată, pentru a provoca maximum de victime pe drumul exilului. Aceasta este crima Comitetului* Unire și Progres*, iar studiul pe care i l-am consacrat a lăsat asupra spiritului meu o impresie neestompată de genocidul comis cu mai mult sânge rece și pe o scară mai mare în timpul celui de-al doilea război mondial de naziști.“*

Amenințarea exterminării atârna asupra armenilor încă de la sfârșitul secolul XIX, când, după Congresul de la Berlin, Kaamil Pașa afirmase că Imperiul Otoman, pentru a-și asigura viitorul, trebuia să elimine populația armeană. Masacrele din

1894-1896 aveau să facă 300.000 de victime, cele din Adana, în 1909, alte 30.000, confirmând această intenție resuscitată odată cu propagarea ideilor panturanice. Amenințări mai precise au fost formulate la congresele Ittihadului din 1910 și din 1911, de la Salonic, iar în 1912-1913, rapoartele consulare rusești consemnau masacre în provinciile răsăritene și îi acuzau pe membrii Ittihadului de provocarea musulmanilor împotriva armenilor și de pregătirea eliminării armenilor pentru a fi înlocuiți cu imigranți turci veniți din Balcani. La 26 ianuarie 1914, ziarul „Golos Moskvî“ (Vocea Moscovei) dezvăluia un proiect de dezarmenizare a Armeniei, comunicat de armenofilul Paul Rohrbach: armenii urmau să fie duși cu trenul în Mesopotamia, iar refugiații turci veniți din Tracia și din Rusia urmau să fie instalați în locul lor. Oficiosul Ittihadului, „Ikdam“ (Tenacitate), a denunțat această acuzație gravă ca fiind ilogică întrucât, chipurile, musulmanii erau majoritari în vilayetele răsăritene și întrebându-se retoric: *„Cum e posibil să fie deportați sute de mii de armeni în Mesopotamia?“*. În fapt, Junii Turci se temeau că, în caz de victorie aliată, armenii și arabii ar fi putut obține independența, iar imperiul s-ar fi destrămat. Totodată, teama de a aplica reformele sociale revendicate a fost un factor decisiv în organizarea genocidului, căci apariția unui stat armean independent în Anatolia ar fi dus la spulberarea imperiului. După război, unioniștii au recunoscut că genocidul armean a făcut posibilă întemeierea unui stat național turc.

Decanul corpului de presă al C. U. P., Hüseyin Cahit Yalçın: *„Cei care au pus la cale și au executat deportarea armenilor au salvat, în felul acesta, Turcia“*.

Naționalismul militant al Junilor Turci care vroiau să instaureze panturcismul excluzându-i pe arabi și pe kurzi a

găsit în război o ocazie de a se debarasa de un potențial inamic pe teritoriul Anatoliei. Atât Guvernul Otoman, cât și Guvernul Rus erau conștiente că rezultatul războiului va decide soarta imperiilor lor și de aceea speculau iredentismul naționalist pentru a grăbi dezmembrarea celuilalt. Dar, în vreme ce Junii Turci n-au putut conveni cu armenii la Congresul de la Erzurum, rușii au căutat o cale de înțelegere cu armenii din Imperiul Țarist. De aceea, accentuarea situației din Caucaz va face ca armenii să fie identificați cu interesele rusești. Trecerile alternative ale trupelor otomane și rusești prin estul vilayetului Erzurum au provocat panică în populația armeană care, abandonându-și așezările, s-a refugiat în Armenia răsăriteană. Aceste incidente, care creaseră un climat de nesiguranță și determinaseră Guvernul Otoman să se îndoiască de loialitatea armenilor, nu erau decât consecința ciclului **provocare-rebeliune-represiune** și nu indiciile unui plan de răzvrătire generală a poporului armean. Armenii, minoritate creștină, erau dispuși să-i întâmpine pe ruși ca pe niște eliberatori, ceea ce, însă, nu i-a împiedicat să răspundă ordinului de mobilizare; în orice caz, această simpatie nu justifica uciderea pruncilor.

Fridtjof Nansen în ***Poporul amăgit*** (Leipzig, 1928):
„Asuprirea armenilor de către Junii Turci se deosebea de tirania lui Abdülhamid și de cea a vechilor guvernări prin faptul că aceștia urmăreau un program metodic, bine gândit, care deci era mai periculos“.

Abdülhamid ar fi putut avea intenția de a-i distruge total pe armeni, dar, ținând seama de situația internațională, n-a avut mijloacele necesare. Războiul mondial a furnizat această posibilitate Junilor Turci, care au făcut un gest de independență față de Occident și un pas spre panturanism. Ei au exploatat animozitatea religioasă față de armeni masacrându-i pe aceștia

într-un scop ultranaționalist, în numele intoleranței religioase. Ca și Abdülhamid, Junii Turci au recurs la metode paralele de acumulare și de exercitare a puterii și, parvenind la conducerea statului prin proferarea principiilor libertății, egalității și guvernării constituționale, le-au renegat după ce și-au consolidat poziția. În mod paradoxal, Junii Turci l-au demis pe Sultan din cauza acestei renegări, iar apoi aveau să-i urmeze exemplul. Și Abdülhamid, și Junii Turci au testat reacția europenilor la masacre inițiind măceluri locale, limitate, înainte de a purcede la cele generalizate. Oricum, masacrele hamidiene au constituit o repetiție pentru genocidul din 1915. Este de remarcat că Talaat și alți conducători ittihadiști l-au consultat pe Abdülhamid, exilat de ei la Salonic, asupra modalităților de a acționa în noile faze ale conflictului turco-armean, primind sfatul de a aplica soluția radicală a problemei, pentru a „smulge răul din rădăcini“.

Militanta comunistă germană Rosa Luxemburg scria din închisoare despre Junii Turci: *„Caracterul lor contrarevoluționar a fost tot mai evident și, bineînțeles, ei nu au întârziat să recurgă la metodele străvechi de stăpânire, similare celor utilizate de Abdülhamid: organizarea periodică a băilor de sânge prin stârnirea popoarelor vasale unul împotriva altuia și prin exploatarea nemiloasă a țărănimii, după tipicul oriental - aceste două metode constituind pilonii statului.“*

După premeditarea și organizarea minuțioasă a genocidului, a fost ales pentru declanșarea lui un moment de cumpănă, atacul Aliaților în Dardanele și apoi debarcarea lor, care ar fi putut duce la căderea Constantinopolului; or, în acea situație, Junii Turci nu-și puteau permite să aibă în țara lor o națiune percepută de ei drept subversivă. Campania franco-britanică din Gallipoli, simultan cu înaintarea Armatei Ruse în Caucaz,

n-a făcut decât să-i determine pe otomani să treacă efectiv la anihilarea armenilor, o decizie care evoluase gradat în condițiile izbucnirii războiului și ale crizei imperiale. Este un proces pe care Donald Bloxham l-a numit **radicalizare cumulativă**. Acest proces al declinului înregistrat de „omul bolnav al Europei", însoțit de „intervenția umanitară" a Europei creștine, a fost umilitor pentru otomani, care au înțeles să distrugă populația armeană vulnerabilă, suspectată de lipsă de loialitate, făcând-o responsabilă pentru situația creată.

Când, în august 1914, Morgenthau îl avertizase pe von Wangenheim asupra iminentei masacări a armenilor din Anatolia, ambasadorul german a replicat: *„Atât timp cât Anglia nu atacă la Çanakkale, nu există nimic de temut. Altfel, nimic nu poate fi garantat."* Ceea ce s-a și întâmplat: Aliații au bombardat fortărețele otomane de la Dardanele și otomanii i-au exterminat pe armeni.

Premeditarea genocidului este dovedită de aplicarea aceleiași scheme asupra întregii populații armene dispersate pe teritoriul imperiului: dezarmarea militarilor, arestarea intelectualilor și a notabilităților, separarea bărbaților și asasinarea lor, deportarea femeilor, a copiilor și a bătrânilor în condiții de exterminare. Supraviețuitorii și refugiații ajunși în provinciile arabe și în Transcaucazia au murit cu miile de foame, de epidemii, de epuizare. Decizia deportării a fost criminală fiindcă: armenii au fost deportați în masă spre deșert, unde nu existau mijloace de subzistență; convoaiele deportaților erau atacate de bandele Organizației speciale, de unități armate și de jandarmerie, dar și în mod spontan de populația locală; conducătorii otomani cunoșteau din experiența secolului anterior consecințele fatale ale deportării - epuizare, inaniție, epidemii.

Justin McCharty, istoric negaționist al genocidului, profesor la Universitatea din Louisville (S. U. A.), vede în evenimentele din 1915 un război civil pe care-l descrie drept *„un război de exterminare: dacă ești prins de partea adversă, te vor ucide, fără a se cruța de nicio parte femeile și copiii"*. Dar aceasta este chair descrierea unui genocid atât timp cât omorurile de o parte au avut încuviințarea guvernului pe temeiuri rasiale sau religioase. Oricum, el admite existența deportărilor ordonate de guvern și soldate cu moartea armenilor, menționând, însă, că în Siria au sosit 200.000 de supraviețuitori, ca și cum asta s-ar fi datorat autorităților și nu ar fi fost o realitate petrecută în ciuda intenției lor.

Nu fusese suficient ca armenii să fi fost pur și simplu uciși, în definitiv - o operație lesnicioasă și expeditivă, care ar fi ușurat misiunea călăilor. Suferințele impuse deportaților înainte ca aceștia să moară (ceea ce era, oricum, finalitatea inevitabilă) aveau ca scop dezumanizarea victimelor, astfel ca, înainte de a muri, acestea să dispară ca ființe umane - un obiectiv care tinde dincolo de exterminare, căci a face să dispară un om distrugându-i umanismul înseamnă a-l spulbera în neant. Memoria națională a fost condamnată, și ea, la uitare: bisericile și celelalte monumente au fost pângărite și distruse, copiii smulși de la părinții lor au fost dați la familii de turci și islamizați. Poporul armean a fost efectiv eliminat din patria sa multimilenară.

Etniile nemusulmane care s-au desprins din Imperiul Otoman și au obținut independența – grecii, bulgarii, libanezii – au reușit aceasta în urma unor insurecții provocate de masacrele declanșate, având drept consecință intervenția puterilor străine - Rusia, Franța, Marea Britanie. În cazul masacrelor armenești, n-au existat decât proteste diplomatice și agitații publice, însoțite de rivalitatea dintre Marile Puteri suspicioase între ele. La rândul său, Imperiul Otoman, angajat prin acorduri

și prin tratate față de alte naționalități beneficiare ale acestor înțelegeri, a ignorat și a repudiat convențiile internaționale care implicau Chestiunea armeană.

Prin cinci comunicate succesive, publicate la Constantinopol de Agenția Telegrafică Germană *Wolff* în iunie-iulie 1915, Guvernul Otoman accepta să facă publică situația armeană. La 4 iunie, se afirma că armenii n-au fost decât obiectul unei măsuri generale. La 17 iunie, se anunța spânzurarea a 21 de hănceacheni acuzați de participare la o mișcare revoluționară. La 29 iunie, armenii și rușii erau acuzați că au amenințat viața a 150.000 de musulmani, în majoritate kurzi, din vilayetul Van. (Presa germană – „Neues Stuttgarter Tageblatt", „Neues Leipziger Tageblatt" – a deformat textul, substituind *„amenințări" cu „masacre"*: *„Există dovezi că 150.000 de musulmani au căzut victime armenilor"*.) La 12 iulie, armenii sunt acuzați – fără a se preciza că e vorba de cei din Rusia – pentru crimele din Persia și din Caucaz, ca replică la un articol din „Gazette de Lausanne", care afirma că Guvernul Turc acoperă *„excesele comise împotriva armenilor din Turcia și care adesea au constituit masacre"*. La 16 iulie, agenția recurge din nou la un artificiu pentru a denunța *„planul armean"*, aducând ca probă a complotului mișcarea de autoapărare din Șabin-Karahisar.

Indiferent de numărul – controversat – al victimelor, proporția acestora în cadrul populației mărturisește caracterul de crimă colectivă. Asasinii au fost funcționari de stat, jandarmi, militari, bande neregulate, triburi de kurzi, simpli cetățeni - adevăr bine stabilit, existența victimelor presupunând oricum existenta ucigașilor. Printre funcționari, zelul a fost diferit, de aceea unii armeni au supraviețuit, o parte fiind salvați chiar de familii musulmane. Vina genocidului nu poate fi extinsă asupra populației civile pentru a diminua responsabilitatea guvernanților, întrucât participarea populației nu reduce răspunderea conducătorilor cărora le era lesne să manipuleze cetățenii.

Un șef de secție de la Ministerul justiției spunea unui armean: *„Nu este loc în acest imperiu și pentru noi, și pentru voi; ar fi o ușurătate condamnabilă dacă n-am profita de ocazia asta ca să ne debarasăm de voi!"* Membri ai Comitetului Junilor Turci au declarat adesea în public: *„Străinii trebuie să dispară din Turcia - mai întâi armenii, apoi grecii, pe urmă evreii și, în sfârșit, europenii"*.

Într-adevăr, celelalte minorități aveau să fie și ele persecutate și masacrate. Astfel, kurzii, care au fost utilizați ca instrument în genocidul armean și de aceea armenii nu fac răspunzător poporul kurd, au devenit la rândul lor victime ale unui masacru în anii 1930. Asiro-caldeenii (creștini) au fost și ei exterminați în timpul primului război mondial. Nestorienii (minoritate creștină separată de Roma în secolul V și descinsă din zece triburi ebraice duse captive în Asiria, trăind la nord de Mosul, în valea de sus a Tigrului) și sirienii creștini au constituit și ei obiectul unor persecuții. Grecii pontici, care trăiau pe litoralul Mării Negre, au fost strămutați și masacrați.

Într-o discuție cu ambasadorul S.U.A., Henry Morgenthau, Talaat Pașa avea să motiveze astfel *„decizia irevocabilă de a-i anihila pe armeni înainte de sfârșitul războiului"*:

1. armenii s-au îmbogățit pe seama turcilor;

2. armenii au hotărât să se sustragă dominației turce ca să creeze un stat independent;

3. armenii i-au ajutat deschis pe ruși în Caucaz și au cauzat înfrângerea Armatei Otomane.

„Nici un armean nu mai poate să ne fie prieten după ceea ce le-am făcut armenilor" – conchidea lucid Talaat și îi

cerea cinic lui Morgenthau: *„Aș vrea să-mi furnizați, prin companiile americane de asigurări, o listă completă a clienților lor armeni, căci oricum aceștia sunt morți și nu au lăsat moștenitori; banii lor revin, prin urmare, guvernului, care se cuvine să beneficieze de ei“.*

Motivații și urmări

Rațiunile genocidului au fost de două feluri:

1. **social-psihologice**: după credința otomană, lumea este divizată în credincioși (musulmani) și necredincioși (ghiauri) sau, altfel spus, în stăpâni și în slujitori; armenii, posesori ai unei civilizații vechi de 3.000 de ani și ai unui înalt nivel de educație, de cultură și de știință, nu puteau fi, totuși, superiori poporului ales de Dumnezeu, care, deci, trebuia să declare război sfânt armenilor „ghiauri“;

2. **politico-naționale**: corupția internă și pierderile teritoriale măcinau imperiul pe care Marile Puteri vroiau să-l dividă, drept care Junii Turci au încercat să-l salveze restaurând naționalismul turc.

Planul Junilor Turci a avut patru trăsături: naționalismul xenofob alimentat de impulsul atavic al turcismului de a-i elimina pe armeni; recurgerea la violență prin utilizarea armelor pentru a atinge scopul propus; valorificarea potențialului de islamism în incitarea maselor împotriva armenilor creștini; menținerea secretă a programului.

În ședința din 6 august 1910, de la Salonic, a Comitetului *Unire și Progres*, Talaat a declarat că nu avea să se mai aplice prin-

cipiul egalității pentru etniile nemusulmane din imperiu. Se punea în practică divizarea omenirii în două categorii, așa cum este formulată în Coran: aceia care cred în „adevărata religie“, cea musulmană (*hak dini*), și restul lumii, „ghiaurii“ care care l-au trădat pe Dumnezeu, îndeosebi creștinii și evreii. Ghiaurii sunt obiectul distrugerii, al subjugării, al jefuirii, după cum îndeamnă Coranul la *istila* (prădăciune), *cihad* (război sfânt), *kıtal* (masacru).

Etapele planului general al genocidului:

– eliminarea membrilor minorității armene capabili de a lua inițiative de autoapărare, adică a intelectualilor, a conducătorilor politici și a bărbaților mobilizați în Armata Otomană;

– distrugerea minorității armene prin deportarea masivă a populației creștine în tabere de concentrare și exterminarea pe loc a supraviețuitorilor din convoaiele de deportați;

– confiscarea bunurilor celor „dispăruți“ și distribuirea lor populației otomane.

Rezultatele imediate ale genocidului:

– circa 2/3 din populația armeană a imperiului - exterminată;

– teritoriile armenești din imperiu - vidate de populația armeană;

– atingerea obiectivului conducătorilor otomani - soluționarea Chestiunii armene prin eliminarea armenilor.

Erzıncanlı Sabit, guvernatorul Harputului, îi spusese lui Scheubner-Richter: *„Armenii din Turcia trebuia și urma să fie uciși. Ei crescuseră în avuție și în număr până ce deveniseră o amenințare pentru rasa cârmuitoare turcă; exterminarea era singurul remediu“*. Iar o altă oficialitate înaltă îl asigurase pe același consul german: *„După război, nu va mai exista o Armenie în Turcia“*.

Consecințele genocidului:

– un deficit de populație de circa șase milioane de persoane (ținând seamă de sporul demografic uzual) - un număr aproape egal cu întreaga populație armeană actuală de pe glob;

– pierderi materiale estimate la suma totală de 19.130.932.000 franci (în valuta oficială a Franței din 1919), astăzi – adăugând dobânzile procentuale – echivalentul a 90 de miliarde dolari americani;

– mare parte din teritoriile armenești - uzurpate;

– imense proprietăți private - expropriate fără proceduri judiciare;

– distrugerea monumentelor istorice armenești (abandonate, modificate, demolate);

– mii de manuscrise, cărți rare și obiecte de artă - pierdute;

– zeci de mii de armeni - convertiți la islamism;

– dispersarea armenilor în lumea întreagă - urmată de asimilarea fizică și culturală.

> Hovhannes Kaciaznuni, prim-ministru al Republicii Armene în 1918-1919, în discursul la o întâlnire cu dașnacii în 1923, la București, unde a locuit între 1921 și 1923: *„Statele europene au abandonat cauza noastră. Jumătate din națiunea armeană a fost aneantizată sau dispersată în cele patru colțuri ale lumii“*.

Timpul revendicării

Republica Armeană, creată la 28 mai 1918 pe teritoriul Armeniei răsăritene, a semnat la 4 iunie, cu Guvernul Otoman, Tratatul de la Batumi, prin care armenii se vedeau nevoiți să

renunțe la revendicările asupra teritoriului sau populației din Imperiul Otoman. Condițiile de pace propuse Turciei de către Aliați menționau Armenia ca stat independent, membru al puterilor europene, fapt confirmat în preambulul Tratatului de la Sèvres, unde articolul 88 preciza că Turcia recunoștea Armenia ca stat independent, ale cărui frontiere erau supuse arbitrajului președintelui american Wilson (articolul 89), Turcia renunțând, astfel, la drepturile asupra provinciilor Van, Bitlis, Erzurum, Trabzon. Pentru a rupe Tratatul de la Sèvres, Mustafa Kemal a ordonat, la 23 septembrie 1920, să fie distruse „barierele armenești“. Noul stat armean era, după el, o amenințare la adresa statului turc.

> Venind la putere, Kemal a declarat la Congresul din Erzurum: *„Țara noastră se află în fața a două pericole: pericolul grecesc și pericolul armenesc“*. El a lansat un apel la luptă împotriva acestor pericole care ar putea duce la crearea unui stat grec în Trabzon și în ținuturile învecinate și a unui stat armean în cele șase vilayete numite generic *Ermenistan eyalet*. Lupta aceasta consta în continuarea operației de nimicire și de expulzare a creștinilor de pe pământurile lor străbune. În punctele 2 și 4 ale Declarației congresului, se cerea *„apărarea patriei de pericolul creării unor state grec și armean“*.

Generalul Kaazım Karabekir a atacat Armenia în fruntea unei armate de 60.000 de militari; atacul s-a soldat cu 198.000 de victime printre armeni. După Abdülhamid și după Junii Turci, kemaliștii înregistrau un nou masacru în masă, care nu poate fi scuzat ca fiind fapte regretabile legate de circumstanțele excepționale ale războiului, întrucât dintre cele 12.000 de victime din orașele cucerite Kars și Alexandrapol 80% au fost copii între 5 și 12 ani. Într-un lung discurs ținut în ziua de

24 aprilie 1920, la o sesiune închisă a partidului său Mișcarea Națională, Kemal condamnase genocidul din 1915 numindu-l, însă, *„un act rușinos care aparține trecutului“*. El avea convingerea că Republica Turcia va trebui să fie nepătată din punct de vedere politic și moral, ceea ce ar putea fi un legat pentru conducătorii de astăzi ai statului, care îl consideră părintele națiunii lor.

> Morgenthau despre genocid în memoriile sale: *„În lipsa detaliilor acestor fapte cumplite, societatea anglofonă nu poate înțelege exact ce fel de națiune este cea care se numește* ***turcă****. (...) N-a existat episod mai sinistru decât acesta în toată istoria omenirii. Cele mai cumplite masacre și persecuții din trecut par aproape neînsemnate față de suferințele îndurate de neamul armean în 1915.“*

Lenin a spulberat cuceririle Rusiei țariste pe frontul caucazian, cedând Turciei, prin Tratatul de la Brest-Litovsk, pământurile armenești eliberate cu prețul vieții oștenilor ruși și a voluntarilor armeni. Armata Rusă s-a retras de pe teritoriile ocupate, predând fără luptă inexpugnabila cetate a Karsului cu toate armele, munițiile, echipamentele și proviziile stocate acolo. Ocuparea Karsului a deschis Turciei drumul spre Caucaz și spre Armenia răsăriteană, permițându-i invadarea Armeniei cu scopul de a nimici total națiunea armeană și de a infiltra, astfel, panturcismul în Asia Centrală. Așa cum încălcaseră Tratatul de la Brest-Litovsk, turcii l-au ignorat și pe cel de la Batumi, avansând în Transcaucazia. Refugiații armeni din Anatolia au fost din nou supuși masacrării laolaltă cu populația locală.

Când trupele kemaliste mărșăluiau spre Erevan, capitala noii Republici Armene, după ce invadaseră țara fără vreo declarație de război, națiunea armeană se afla în fața amenințării unui nou genocid, care putea fi cu adevărat soluția finală. Într-o

telegramă strict secretă din 8 noiembrie 1920, ministrul de externe Ahmed Muhtar i-a transmis generalului Karabekir, comandantul-șef al Armatei Turce cotropitoare, ordinul guvernului de la Ankara de a *„nimici politicește și fizicește Armenia“*, însă acționând cu circumspecție pentru a masca virtualele măceluri și pentru a-i înșela pe europeni cu o atitudine pacifistă. În aceeași zi și cu aceeași semnătură, o altă telegramă expediată Guvernului Armeniei asigura poporul armean de profunda și sincera prietenie a Turciei, invocând sentimente de umanism și oferind asistență economică pentru ca Armenia să obțină *„completă independență și securitate“*. Iminenta sovietizare a Armeniei avea să preîntâmpine noul genocid.

Această sovietizare, ordonată de Lenin și de Stalin și efectuată de Armata Roșie a 11-a la 29 noiembrie 1920, a fost urmată de încheierea Tratatului de la Alexandrapol (2 decembrie 1920), care îl anula pe cel de la Sèvres, obligând pe armeni să renunțe la cererile lor teritoriale. La 16 martie 1921, Turcia a semnat cu Rusia Tratatul de la Moscova, care definitiva frontierele dintre ele, anulând tratatele de la Brest-Litovsk și de la Alexandrapol și cedând Turciei sancakurile Kars și Ardahan și o parte din Batumi.

În sfârșit, Tratatul de la Lausanne, în 1923, avea să-l substituie pe cel de la Sèvres fără să mai menționeze Armenia. Mai mult, la Lausanne a fost adoptată o *Declarație de amnistie* pentru toate delictele comise între 1 august 1914 și 20 noiembrie 1922, ceea ce legislația internațională de astăzi nu ar recunoaște. Dintre puterile învinse în război, numai Turcia își extinsese frontierele și numai înspre frontul caucazian, în detrimentul armenilor. Aliații recunoșteau noile hotare ale Turciei, inclusiv anexările făcute din teritoriul armenesc. Tratatul de la Lausanne a marcat abandonarea definitivă a Chestiunii armene care fusese internaționalizată prima oară în 1878, la San Stefano.

Dacă în 1878 armenii fuseseră privați de drepturile lor fundamentale și de securitatea vieților și a bunurilor lor, în 1923 ei au încetat de a mai exista pe pământul lor strămoșesc. Anul 1923 a consemnat a doua moarte a armenilor din Turcia. Prin alianța tactică a lui Atatürk cu Lenin, înfrângerea otomană se transforma în victorie turcească. Între cele două date, s-a scurs o perioadă de timp marcată de o baie de sânge având drept consecință **armenocidul**, care a reprezentat tragedia cea mai cumplită din istoria frământată a unui popor multimilenar.

Unii consideră genocidul armean o etapă regretabilă, dar necesară pentru crearea unei Turcii moderne. Bernard Lewis, după ce, în cartea sa ***The Emergency of Modern Turkey*** (Oxford University Press - Londra, 1961), caracterizase cele petrecute în 1915 drept *„un teribil holocaust în care au pierit un milion și jumătate de armeni“*, în urma „persuasiunii“ exercitate de Guvernul Turc asupra cadrelor universitare americane și altor istorici, bine susținută financiar, și-a schimbat radical poziția, scriind printre altele: *„Dacă turcizarea și islamizarea n-ar fi fost accelerate în aceste ținuturi prin utilizarea forței, n-ar fi existat cu siguranță, astăzi, o republică turcă, un stat care-și datorează puterea și stabilitatea omogenizării populației sale, un stat care acum este un asociat apreciat al Statelor Unite.“*

În 1934, o lege a impus tuturor cetățenilor din Turcia „adaptarea“ numelor de familie, drept care armenii au abandonat terminația *-ian* pentru *-oğlu*. Această antroponimie face și mai dificilă evidența armenilor din Anatolia, câți vor mai fi rămas. De la două milioane de armeni în 1912 în Imperiul Otoman, după al doilea război mondial se ajunsese la 100.000, pentru ca astăzi ei să totalizeze doar vreo 80.000, dintre care - 50.000 la Istanbul. Mențiunea *„Fără retur“* pe pașapoarte și

interdicția de a se înapoia pentru cei plecați în 1915-1923 au făcut din refugiații armeni niște apatrizi cărora Societatea Națiunilor le-a acordat în 1924 Statutul *Nansen*.

La 27 aprilie 2007, generalul turc Yasar Büyükanıt declara: *„Oricine trăiește în Turcia este turc, iar cine nu e mândru de a fi turc este și va rămâne dușmanul nostru“*.

Prima generație de după armenocid a purtat povara umilinței de a fi identificată ca urmașă a victimelor unui genocid nerecunoscut.

A doua generație din diasporă a profitat de eforturile și de sacrificiile primei, pentru a parveni la un nivel social convenabil.

A treia generație s-a ridicat împotriva acestei atitudini, recurgând, ca soluție disperată în fața tăcerii în care omenirea îngropase amintirea genocidului, la terorismul publicitar.

Terorismul, acest nou element de tensiune internațională, introdus în anii din urmă, a fost practicat de justițiarii armeni prin acte de asasinat comise asupra diplomaților turci din diverse state. Aceste acte erau expresia mâniei poporului armean față de anihilarea și de expulzarea armenilor de pe pământul patriei lor tradiționale și față de ignorarea și chiar negarea genocidului armean. De aceea, justițiarii refuzau să li se aplice eticheta „teroriști“.

O.N.U. a neglijat să ia măsurile adecvate pentru aplicarea de măsuri preventive și punitive, ca și pentru adoptarea unei rezoluții asupra conflictelor interetnice. Deși Convenția pentru prevenirea și reprimarea crimei de genocid vizează „profilaxia“, totuși ea evocă în special pedepsirea. Textul definitiv interpretează jurisdicția într-un mod strâmt, limitând-o la tribunalele țărilor în care au fost comise crimele. Impunitatea în

cazul unui genocid, însă, este echivalentă cu încurajarea altora de a rezolva problemele politice prin „soluția finală“ de anihilare a unei populații. Combaterea impunității și a uitării previne ca făptașii să sfideze victimele așa cum face Turcia revizuind istoria prin diminuarea evenimentelor sau chiar prin negarea lor.

Ținând seamă de toate regulile generale privind drepturile omului, trebuie admis că: există un drept al poporului armean la autodeterminare, care n-a putut fi niciodată exercitat deplin după primul război mondial; există obligația specială a statului turc de a acorda poporului armean un tratament conform nevoilor și aspirațiilor sale; există o responsabilitate particulară a comunității internaționale față de poporul armean, întrucât Chestiunea armeană a încetat de a fi una internă, devenind una internațională, iar comunitatea internațională trebuie să ia măsuri indispensabile pentru respectarea drepturilor elementare. Atât timp cât genocidul va însemna crimă împotriva umanității, victoria armenilor va fi victoria întregii umanități; prin eventuala și necesara lor reușită, armenii ar demonstra că genocidul nu mai poate fi utilizat ca mijloc de reglare a conturilor politice.

Trei serii de revendicări clamează națiunea armeană:

1.Crima de genocid comisă împotriva națiunii armene în 1915-1918 să fie condamnată de comunitatea internațională, în special prin O.N.U. și în primul rând de către Republica Turcia.

2.Să se recunoască perenitatea genocidului declanșat în 1915 și să se acorde compensații pentru pierderile suferite, întrucât astăzi urmașii armenilor uciși sau dizlocați din Imperiul Otoman își pierd identitatea pe pământuri străine, monumente vechi ale culturii armene sunt distruse sau degradate și armenii

din Turcia actuală, care n-au fost islamizați, fac obiectul persecuțiilor.

3.Teritoriul istoric al Armeniei apusene, aflat în estul Asiei Mici sub ocupație turcească, să fie restituit populației sale native, stăpâna de drept, națiunii armene.

> Istoricul turc Tahsin Celal în ***Regards turcs sur la question arménienne*** („Les Temps Modernes“ Arménie/ Diaspora, august 1988): *„Chiorâșă ori sașie, sistematică ori tatonantă, privirea turcă jignește exigența etică, ofensează memoria armeană și abrutizează însăși conștiința turcă, interzicându-i reflecția asupra propriului său trecut, îndeosebi cel mai recent. De asemenea, nu este o întâmplare că o țară atât de marcată printr-o stare de spirit șovină suferă de zeci de ani de o criză de identitate datorită înseși incapacității sale de a privi drept, de a vedea clar și de a admite cu onestitate acțiunile sale și datoriile din trecut, pentru care orice persoană fizică sau morală care se respectă trebuie să dea socoteală. Onoarea, prin care suntem atât de atașați de Orientul Apropiat, depinde totodată și mai ales de acest curaj de a da socoteală. Exterminându-i pe armeni, noi înșine am distrus Imperiul Otoman.“*

Prima cerință a justiției revendicate de armeni este revelarea, statornicirea și acceptarea adevărului; a doua cerință este compensarea conform legislației internaționale care impune despăgubiri în cazul violării drepturilor omului, în particular - cel al deportării și al crimei de genocid. În disputa inegală cu turcii, armenii înaintează, așadar, pe trei linii succesive de revendicări:

– reparația prejudiciului moral;
– reparația prejudiciului material;
– restituirea teritorială.

Prima este solidă, a doua este parabilă, a treia este greu de susținut și reprezintă obiectivul final.

CRONOLOGIE

Anul 1914

21 februarie – Este declarat un boicot al *Ittihad*-iștilor împotriva negustorilor armeni. Dr. Naazım face o călătorie în toate provinciile pentru propagandă în favoarea boicotului.

26 februarie – Mustafa Reșad Bey, șeful secției politice a Departamentului de poliție din Constantinopol, notifică faptul că agentul de poliție David a comunicat numele, biografiile, fotografiile și declarațiile privind reforma, precum și alte date, privind peste 2.000 de armeni de frunte.

1 august – Germania declară război Rusiei. Începutul primului război mondial.

2 august – Între Imperiul Otoman și Germania este semnat un tratat secret care plasează forțele armate turcești sub comandă germană.

3 august – Guvernul Otoman trimite plicuri sigilate, cu ordinul de mobilizare generală, consiliilor districtuale și sătești, cu indicația strictă de a le deschide doar la un ordin expres. După 14 zile, cu aprobarea Comitetului *Unire și Progres*, plicurile sunt deschise.

8 august – Guvernul instituiește cenzura comunicațiilor telegrafice.

18 august – Sub pretextul colectării contribuțiilor de război, au loc jafuri și tâlhării în regiunile Sivas, Diyarbakır și altele. Magazinele ai căror proprietari sunt greci sau armeni sunt vandalizate; 1.080 de prăvălii aparținând armenilor sunt arse la Diyarbakır.

22 august – Populația bărbătească între 20 și 45 de ani este înrolată în forțele armate turcești.

28 august – Trupele turcești sunt încartiruite în școlile și în bisericile armenești din provincia Sivas.

8 septembrie – Guvernul Otoman abrogă Capitulațiile (drepturile juridice și comerciale ale europenilor din Imperiul Otoman).

11 septembrie – Adunarea Națională Armeană, alcătuită din reprezentanți civili și ecleziastici, se întâlnește la Constantinopol cu trimișii armenilor din provincii și îi sfătuiește să nu dea loc la provocări și să păstreze calmul.

27 septembrie – Știri din Zeytun cu privire la cererea guvernului ca populația armeană să predea armele, inclusiv toate tipurile de cuțite.

30 septembrie – Guvernul distribuie arme rezidenților musulmani din orașul Keği din districtul Erzurum, sub pretextul că armenii din regiune nu ar prezenta încredere.

1 octombrie – Din ordinul Guvernului Otoman, toate serviciile poștale străine din Turcia sunt închise. Nazaret Ceauș, liderul armean cel mai cunoscut din Zeytun, este ucis din ordinul lui Haydar Pașa, guvernatorul din Muș.

7 octombrie – Știri despre jafurile din Șabin-Karahisar, sub pretextul „contribuțiilor de război".

10 octombrie – Jefuirea armenilor, sub pretextul „contribuțiilor de război", continuă în provincia Diyarbakır. La Zeytun, notabilii armeni sunt convocați la o ședință; prezența fiind obținută, toți sunt arestați.

17 octombrie – În provincia Erzurum, bandiți grupați în *ceté* („corpurile de elită" ale lui Halil Pașa) se dedau la tâlhării și la violuri asupra femeilor și copiilor și la omoruri pe scară largă. Liderii din Erzurum ai partidului armean *Daşnacţutiun* sunt arestați.

29 octombrie – Se deschid ostilitățile dintre Imperiul Otoman și Rusia, după bombardarea cu obuze a coastei rusești a Mării Negre de către navele turcești aflate sub comandă germană.

9 noiembrie – Comunitatea armeană din Constantinopol primește informații că persecuțiile antiarmene depășesc acțiunile din trecut.

13 noiembrie – Sunt lansate acuzații nefondate împotriva armenilor, potrivit cărora aceștia s-ar fi revoltat și s-ar pregăti să se alăture forțelor rusești.

14 noiembrie – În fața moscheii albastre din Constantinopol, Șeyh ül-Islam instigă mulțimea la *cihad* (război „sfânt") împotriva necredincioșilor. Satul Otzni din Erzurum este atacat, noaptea, de *ceté*; preotul armean local și mulți alți armeni sunt omorâți.

18 noiembrie – Proclamația *cihad*-ului este citită în toate provinciile Imperiului Otoman.

19 noiembrie – Execuții în masă ale soldaților armeni din Armata Turcă au loc în diferite locuri publice, cu scopul de a-i teroriza pe armeni.

20 noiembrie – Din Constantinopol, sunt direcționate ordine spre administrațiile provinciale, vizându-se îndepărtarea funcționarilor armeni din serviciul Imperiului Otoman.

21 noiembrie – În Muș, agenții C. U. P. distribuiesc arme populației turcești, după ce o manipulaseră cu relatări false despre ultragiile armenilor.

23 noiembrie – Școlile și bisericile din provincia Sivas, ca și numeroase locuințe private, sunt rechiziționate de armata turcă și transformate în cazărmi.

26 noiembrie – Jafuri și tâlhării în provincia Van. Ministerul de război distribuiește explozivi, puști și alte echipamente militare forțelor neregulate (paramilitare) ale Organizației speciale (*Teşkilat-i Mahsusa*).

29 noiembrie – Bandele formate din criminali eliberați în mod intenționat din închisori sunt înarmate de guvern în provincia Van, unde rechizițiile iau forma unor jafuri și tâlhării fățișe.

decembrie – Începe seria crimelor izolate cu scopul de a teroriza populația armeană.

1 decembrie – Continuă raidurile forțelor paramilitare *ceté* asupra satelor din provincia Erzurum**.**

2 decembrie – Turcii jefuiesc proprietățile cetățenilor aparținând Aliaților.

6 decembrie – Armenii sunt folosiți ca hamali pentru transportul proviziilor militare în provinciile Erzurum, Trabzon și Sivas, în condițiile unei ierni grele, cu scopul de a-i lăsa să moară de epuizare și de boli.

22 decembrie – Un atac al Armatei a 3-a Otomane declanșează bătălia de la Sarıkamış, pe frontul caucazian.

31 decembrie – Sahag Odabașian, prelatul nou-numit la Erzıncan, călătorind de la Constantinopol spre destinația sa prin Sivas și prin Erzurum, este măcelărit în satul Kanlı-Taș, în apropiere de Șabin-Karahisar, de șase membri ai formațiunilor *ceté*, trimiși de Ahmed Muammer, guvernatorul-general al provinciei Sivas.

Anul 1915

1 ianuarie – Nuri, vice-guvernatorul districtului Gavar din provincia Van, primește ordin de la guvernatorul militar să ucidă soldații armeni din cadrul Armatei Turce staționate în districtul său.

5 ianuarie – Guvernul Turc îi acuză în mod public pe brutarii armeni din brutăriile militare din Sivas că ar otrăvi pâinea destinată forțelor armate turcești. Brutarii sunt bătuți cu cruzime, în ciuda faptului că un grup de medici, examinând pâinea și chiar mâncând din ea, dovedesc că acuzațiile aduse sunt false.

8 ianuarie – Detașamente de kurzi și de turci (*ceté*) atacă satele armenești și asiriene din Persia de nord-vest. Ele rămân în preajma orașului Tabriz și a orașului Urmia până la 29 ianuarie. Numai din Urmia peste 18.000 de armeni împreună cu mulți asirieni fug în direcția Caucazului.

12 ianuarie – Ahmed Muammer, guvernatorul-general al provinciei Sivas, poruncește să fie distruse Tavra Köy și alte sate dispuse strategic în jurul orașului Sivas, cu scopul de a face imposibilă, în viitor, apărarea armenilor.

22 ianuarie – Enver Pașa ajunge la Constantinopol venind cu automobilul de la Sivas. După sosire, el ține o cuvântare felicitându-i pe armeni pentru modul admirabil în care și-au făcut datoria pe frontul caucazian și în alte locuri. Enver caută să-i calmeze pe armenii din Constantinopol, care nu au îndurat încă persecuțiile din provincii datorită prezenței unei mari comunități europene în oraș.

2 februarie – Talaat Bey își exprimă față de ambasadorul Germaniei, Contele Hans von Wangenheim, opinia că războiul este singurul moment propice pentru a soluționa Chestiunea armeană.

10 februarie – Setrag Pasdermadjian, director-adjunct la Banca Otomană, este ucis în prezența generalului-maior german Posseldt, care raportează că nu s-au făcut niciun fel de investigații pentru a fi găsiți vinovații.

14 februarie – Tahir Cevdet, guvernatorul-general al provinciei Van, declară că guvernul trebuie să înceapă imediat eliminarea armenilor din Van.

februarie – Vice-guvernatorul din Muș ordonă ca 70 de jandarmi să atace satul Koms și să-i ucidă pe liderul *dașnac* Rupen și pe toți apropiații lui. Rupen și camarazii săi rezistă și se pare că reușesc să fugă în Caucaz.

19 februarie – Talaat Bey, Osman Bedri Bey, Șeful Poliției din Constantinopol, și alți lideri ai Comitetului *Unire și Progres* decid într-o ședință că, în cazul în care navele aliate vor forța Dardanelele, turcii vor incendia Constantinopolul, vor arunca în aer Catedrala Sfânta Sofia și îi vor măcelări pe toți locuitorii creștini. În acest scop, se distribuiește petrol la toate secțiile de poliție din Constantinopol.

21 februarie – Un atac al formațiunilor *ceté* asupra satului Purk, în apropiere de Șabin-Karahisar, este însoțit de jafuri, de omoruri și de violuri.

27 februarie – În provincia Sivas, are loc un atac pe scară largă asupra mai multor sate armenești, însoțit de violuri, de jafuri și de un mare număr de omoruri.

5 martie – În provincia Van, formațiuni *ceté*, precum și jandarmi din formațiunile regulate, atacă numeroase sate locuite de armeni și de asirieni.

7 martie – La Iskenderun (Alexandretta), au loc mari percheziții pentru descoperirea armelor și se operează arestări în masă.

9 martie – Formațiuni *ceté* însoțite de unități ale armatei regulate atacă Zeytunul. Șase jandarmi turci sunt uciși de locuitorii care fac față atacului.

12 martie – Masacre și tâlhării se înregistrează în districtul Alașkert, ca parte a unei campanii generale declanșate de formațiunile *ceté* asupra satelor armenești din district.

13 martie – O comisie itinerantă alcătuită din parlamentari face un turneu prin orașele Anatoliei; din comisie fac parte: Dr. Fazil Berki, deputat din Çankırı, deputatul de Smyrna și Bahaettin Șakri, membru al C. U. P. Ei se adresează populației în moschei și-i prezintă pe armeni ca pe o populație internă care trebuie nimicită. În provincia Sivas, întreaga populație armeană este dezarmată.

14 martie – Catolicosul (Patriarh Suprem) din Cilicia, Sahag, îi sfătuiește pe armenii din Zeytun să nu opună rezistență sub nicio formă.

18 martie – La Zeytun, turcii arestează numeroși notabili și intelectuali armeni pe care îi torturează și apoi îi ucid.

19 martie – Șase soldați armeni din orașul Gürün sunt spânzurați în public pentru a înspăimânta populația armeană. Recruți greci sunt masacrați în apropiere de Smyrna.

24 martie – Formațiuni *ceté* și de jandarmi îi atacă pe armeni în orașele Bayburt și Tercan din provincia Erzurum și în provincia Bitlis.

26 martie – Catolicosul Sahag își înnoiește recomandările către armenii din Zeytun de a nu opune rezistență. Alți treizeci de lideri notabili armeni sunt arestați la Zeytun.

28 martie – Liderul armean *dașnac* Murad este pe punctul de a fi arestat la Sivas, dar reușește să fugă în Caucaz. Hamid, guvernatorul-general din Diyarbakır, este înlăturat pentru că s-a opus ordinului de a-i masacra pe armeni și este înlocuit cu Dr. Reșid.

29 martie – La Alep, Cemal Pașa anunță, falsificând realitatea, că armenii din Zeytun s-au răsculat și, ca urmare, cere autorităților militare să ia măsuri de pedepsire. Sunt trimise la Zeytun artileria și trei regimente din armata regulată, ca întăriri pentru celelalte trei regimente sosite acolo în ianuarie și în februarie.

30 martie – La Çomaklı, au loc bătăi și torturări în masă aplicate armenilor.

31 martie – Începe deportarea armenilor din Zeytun. Unii dintre locuitori sunt trimiși spre deșertul Konya din centrul Anatoliei. Restul sunt dirijați spre deșertul sirian Deir ez-Zor.

martie (sfârșitul lunii) **–** Guvernul Turc îi interzice ambasadorului S. U. A., Henry Morgenthau, să expedieze mesaje codificate consulilor din teritoriu și îi ridică dreptul de a primi corespondență necenzurată.

1 aprilie – Au loc arestări în masă ale liderilor politici armeni în Sivas și în alte provincii.

2 aprilie – Se anunță jafuri generalizate și arestări ale armenilor în provinciile Bitlis și Erzurum. În provincia Sivas, batalioane de jandarmi și

4.000 de combatanți *ceté* încep atacuri regulate asupra satelor armenești, cu o brutalitate crescândă.

3 aprilie (săptămâna Paștilor) – Au loc arestări în masă și percheziții pentru găsirea de arme la Maraș și la Hacın, cu confiscarea tuturor armelor, inclusiv a cuțitelor de bucătărie. Numeroase violuri au loc cu prilejul acestor percheziții.

5 aprilie – La Maraș, turcii cer 5.000 de măgari de la armeni ca o compensație pentru a nu fi supuși jafurilor.

8 aprilie – Guvernul instalează emigranți turci din Bosnia în satele din Zeytun; aici staționează 8.000 de militari din trupele regulate turcești. Turcii incendiază celebra mănăstire armenească din Zeytun.

9 aprilie – Turcii convoacă o adunare la Zeytun, pentru a organiza deportarea armenilor.

12 aprilie – Atacuri pe arii întinse și jafuri asupra satelor armenești din provinciile Bitlis și Erzurum. Armenii sunt acuzați că ar fi cauza războiului.

15 aprilie – Refugiați armeni din satele din jurul Vanului transmit vestea că locuitorii din 80 de sate au fost lichidați și 24.000 de armeni au fost uciși în trei zile.

16 aprilie – Liderii armeni Vramian și Ișkhan sunt uciși în cursul nopții, în satul kurd Hirc, de formațiunile *ceté*, din ordinul guvernatorului-general Tahir Cevdet.

17 aprilie – Prieteni kurzi ai armenilor îi informează pe armenii din Van despre uciderea lui Vramian și a lui Ișkhan. Armenii organizează autoapărarea împotriva unui atac neașteptat al forțelor turcești în orașul Van; ei vor rezista și vor apăra orașul până la sosirea trupelor rusești, la 23 mai 1915.

18 aprilie – Până la sfârșitul lunii aprilie, în provincia Van, peste 32.000 de armeni sunt măcelăriți, inclusiv locuitorii din satele cele mai îndepărtate.

19 aprilie – Guvernatorul-general al provinciei Van cere ca armenii din orașul Van să predea armele; armenii refuză, deoarece unitățile *ceté* hărțuiesc satele din jur.

20 aprilie – Deportarea celor 20.000 de armeni din Zeytun se încheie. Din ordinul guvernatorului-general Reșid, au loc primele arestări pe scară largă din Diyarbakır. 20 de membri ai Partidului social-democrat armean *Hăncea-chian* sunt aduși la închisoarea centrală din Constantinopol și deferiți Curții Marțiale; ei vor fi spânzurați în public la 2 iunie 1915.

24 aprilie – 235 de intelectuali și lideri armeni sunt arestați la Constantinopol și trimiși la Çankırı și la Ayaș, unde ulterior sunt măcelăriți.

24 aprilie – Patriarhul armean din Constantinopol și Zohrab, deputatul armean din Parlamentul Otoman, fac o petiție către Marele Vizir Said Halim, ministrul de interne Talaat Bey, și Președintele Senatului, Ali Rifat Bey, în sprijinul armenilor arestați la Constantinopol. Deși abordați separat, toți trei dau

același răspuns: Guvernul izolează conducătorii armeni și dizolvă organizațiile armenești.

26 aprilie – Trei armeni sunt spânzurați fără judecată la Muș.

27 aprilie – La Marsovan (Merzifon), 26 de lideri armeni sunt arestați. Începe o percheziție de două săptămâni a armelor, însoțită de acte de violență.

29 aprilie – Cetățeni ruși de origine armeană sunt arestați la Constantinopol.

30 aprilie – Are loc dezarmarea armenilor din Constantinopol, însoțită de numeroase ultragii.

1 mai – Începe arestarea profesorilor și a învățătorilor de la Colegiul American *Eufrat* din Harput.

2 mai – Forțele armate ale lui Halil Pașa sunt înfrânte de Armata Rusă în Caucaz și în Iranul de nord și se retrag spre Van, spre Bitlis și spre Muș, unde participă la masacrarea armenilor. 3.000 de civili englezi și francezi sunt arestați la Constantinopol.

3 mai – La Alep, se fac percheziții domestice. Imigranți turci din Macedonia sunt instalați de guvern în Zeytun. Începe deportarea armenilor din satele provinciei Erzurum.

4 mai – Încep arestările liderilor armeni din Ayintab. Sunt arestați liderii armeni din Erzurum.

5 mai – Încep arestările și persecuțiile din Harput.

6 mai – Cetățeni aparținând țărilor aliate sunt deportați din Beirut la Damasc și apoi dispersați de acolo. „The New York Times“ scrie că Junii Turci au adoptat o politică de anihilare a armenilor.

9 mai – Lordul Gray, ministrul de externe al Marii Britanii, îi trimite lui Enver Pașa un mesaj în care îl face direct răspunzător de orice s-ar întâmpla celor 3.000 de civili englezi și francezi reținuți în captivitate.

10 mai – Un număr de 950 de notabili armeni din Diyarbakır sunt arestați la ordinul guvernatorului-general al provinciei Diyarbakır, Reșid. Refugiații armeni din Zeytun care scăpaseră de deportare, descoperiți la Maraș, sunt redirijați spre deșertul sirian.

14 mai – Prizonierii civili englezi și francezi sunt deportați în interiorul Anatoliei. 38 de lideri armeni sunt arestați în orașul Çomaklı din provincia Kayseri (Cezareea) și, la scurt timp după aceea, executați.

15 mai – Liderii comunității armene din orașul Bayburt sunt arestați și apoi omorâți la Urbacoğlı-Dere. Armenii din satele situate în nordul provinciei Erzurum sunt deportați.

18 mai – Se constituiește Curtea Marțială la Maraș, pentru judecarea liderilor armeni arestați cu puțin timp în urmă.

19 mai – Avangarda trupelor rusești, în care erau și voluntari armeni, ajunge la Van și ridică asediul orașului. Armenii din regiunea Hnus, provincia Erzurum, sunt masacrați.

21 mai – Trupele regulate rusești sosesc în Van. Rușii încep să incinereze morții din oraș și din satele învecinate. Sunt identificate 55.000 de cadavre aparținând armenilor.

22 mai – Refugiați turci sunt instalați în satele armenești golite din districtul Tortum al provinciei Erzurum.

24 mai – Cabinetul turc primește o notă expediată de Puterile Aliate, prin care este făcut responsabil pentru masacrarea armenilor.

25 mai – Parlamentarii armeni Vartkes și Zohrab sunt arestați și apoi uciși în timp ce erau în detenție la Kara-Kopru.

27 mai – Mareșalul german Otto Liman von Sanders raportează că deportările au fost planificate de Comitetul *Unire și Progres* și au primit aprobarea tuturor miniștrilor, iar apoi executarea planurilor a fost dată în sarcina guvernatorilor-generali, a subordonaților lor și a poliției. Este promulgată legea temporară privind deportarea, la câteva luni după ce fusese inițiată depopularea așezărilor armenești. 2.000 de armeni sunt deportați din Maraș. 300 de armeni arestați la 10 mai în Diyarbakır sunt uciși în timp ce se aflau în detenție.

29 mai – Se raportează că Talaat Bey a spus că le va asigura armenilor o reședință nouă și definitivă. 630 de armeni arestați la 10 mai în Diyarbakır sunt uciși în satul Bizeri, iar cadavrele lor sunt aruncate în fluviul Tigru.

31 mai – Ambasadorul Hans von Wangenheim se pronunță împotriva amestecului german în problema deportărilor.

4 iunie – Enver Pașa emite o circulară secretă și urgentă privind deportările.

7 iunie – Primul convoi de armeni deportați părăsește Erzıncan îndreptându-se spre Kemah în drum spre deșertul sirian. Prelatul armean din Șabin-Karahisar, Arhimandritul Vaghinag, este asasinat. Armenii din Constantinopol fac apel la ambasadele Germaniei și Austriei pentru preîntâmpinarea deportărilor și a maltratărilor asociate, dar nu primesc niciun răspuns satisfăcător. Armenii arestați în Sivas la 1 aprilie și transportați spre provincia Angora sunt uciși în pădurile de la Meședler-Yeri; uciderea în masă are ca martori oculari tăietori de lemne greci care aduc această veste armenilor din Sivas.

8 iunie – Un al doilea convoi de armeni pleacă din Erzıncan spre deșertul sirian.

9 Iunie – Un al treilea convoi de armeni pleacă din Erzurum.

10-13 iunie – Într-un interval de patru zile, 25.000 de armeni deportați din orașele și din satele provinciei Erzurum sunt măcelăriți într-un masacru de proporții la Kemah; la masacru participă Brigada a 86-a de cavalerie, în frunte cu ofițerii săi, precum și Divizia a 2-a de cavalerie.

13 iunie – Ministerul de război ordonă confiscarea tuturor animalelor domestice ale armenilor. Ministerul de război notifică faptul că certificatele de scutire de la deportare, eliberate armenilor, sunt doar temporare și provizorii.

Sunt expediate guvernatorilor din provincii instrucțiuni privind procedurile referitoare la deportări, cerându-se o strictețe extremă.

14 iunie – Sufi Bey, asistentul subsecretarului de stat al ministrului de interne, cere o listă a tuturor armenilor care lucrează în porturi, în docuri și în arsenalele Ministerului marinei. Cel de al treilea convoi de armeni pleacă din Bayburt. 300 de lideri armeni din Șabin-Karahisar sunt arestați.

15 iunie – 20 de *hănceacheni* sunt spânzurați în public la Constantinopol, ca un semnal pentru provincii ca să intensifice măsurile. 12 lideri armeni din Sivas sunt spânzurați în public. Armenii din Șabin-Karahisar organizează autoapărarea împotriva forțelor *ceté* și armatei regulate turce.

16 iunie – 3.500 de armeni sunt reținuți într-un raid de arestări din provincia Sivas.

17 iunie – Se raportează că Talaat Bey ar fi spus că va smulge din rădăcină inamicul intern. 1.213 armeni sunt arestați la Merzifon. 8.500 de armeni organizează autoapărarea împotriva turcilor, în ruinele castelului din Șabin-Karahisar.

18 iunie – 160 de familii sunt deportate din Erzıncan.

19 iunie – Un al doilea convoi compus din 300 de familii părăsește Erzurumul. Vartkes și Zohrab, doi parlamentari arestați, sosesc sub escortă la Alep. 3.000 de armeni din orașul Erzurum sunt uciși în timp ce erau deportați.

21 iunie – Guvernatorul-general din Alep, Celal Bey, demisionează în semn de protest, împotrivindu-se ordinului de deportare și masacrelor. Talaat Bey trimite instrucțiuni pentru a preveni ca populația să jefuiască bunurile abandonate de armeni.

23 iunie – Ministerul de interne indică să fie separate convoaiele de deportați armeni prin distanțe de cinci ore între ele. Primul masacru pe scară largă al armenilor are loc în orașul Harput. Arestări generalizate se fac la Bitlis, vizându-i pe armenii care scăpaseră de seria precedentă a masacrelor. Sunt masacrați creștini armeni, maroniți, nestorieni, catolici și alți cetățeni nemusulmani în orașul Mardin. Operația este îndeplinită din ordinul lui Reșid Bey, guvernatorul-general al provinciei Diyarbakır.

24 iunie – Notabili armeni din Trabzon sunt trimiși cu vaporul la Samsun. Pe drum, strâns legați unii de ceilalți, sunt aruncați în Marea Neagră.

25 iunie – Masacrul armenilor din Bitlis are loc din ordinul direct al lui Mustafa Abdülhalik Renda, vărul lui Talaat Bey. Un decret guvernamental ordonă ca 30.000 de armeni din Trabzon să părăsească orașul în termen de cinci zile.

26 iunie – Armenii rămași în Sivas sunt arestați. Un decret emis la Samsun ordonă ca toți armenii să părăsească orașul în termen de 15 zile. Un decret emis la Erzurum ordonă ca armenii să părăsească orașul și să se îndrepte spre Siria.

30 iunie – 6.000 de armeni din Zeytun sosesc în deșertul Konya și în mlaștinile din apropiere infestate de malarie.

1 iulie – 2.000 de soldați armeni din cadrul Armatei Turce, folosiți ca muncitori, sunt masacrați în apropiere de Harput. Primul convoi de deportați părăsește portul maritim Trabzon spre sud. Guvernatorul-general din Sivas anunță că primul convoi de deportați va pleca la 5 iulie, pe grupe, în conformitate cu străzile de domiciliu. Urmează să fie deportate în total 48.000 de persoane. Guvernatorul, comisarul de poliție, doi parlamentari, *kadı*-ul (judecătorul-șef religios) și *mufti*-ul (șeful religios) le spun armenilor că vor fi strămutați pe durata războiului, pentru a se preveni orice rezistență.

2 iulie – Bande de 4.000 de combatanți *ceté*, operând în zona muntoasă de lângă Erzıncan, încep raiduri zilnice împotriva convoaielor de deportați armeni care se îndreaptă spre sud. La Muș, este publicat decretul de deportare.

4 iulie – Un protest oficial german este înregistrat de Marele Vizir. Guvernul Turc lasă protestul fără răspuns. Nešed Pașa părăsește Sivasul, însoțit de trei regimente, pentru a-i supune pe armenii care rezistă la Șabin-Karahisar.

5 iulie – La Diyarbakır, 2.000 de soldați armeni din detașamentele de muncă sunt uciși. Primul convoi de deportați părăsește orașul Sivas. Zilnic, timp de 16 zile, 400 de familii în medie părăsesc orașul, marea majoritate fiind măcelăriți în drum spre deșertul sirian. Ultimul convoi pleacă din oraș la 20 iulie.

6 iulie – Până la această dată, 1.000 de familii de armeni au părăsit Trabzonul în convoaie care se îndreaptă spre sud.

7 iulie – Bărbații din 800 de familii de armeni din orașul Harput sunt uciși.

8 iulie – Patriarhul armean din Constantinopol, Zaven, face apel la ministrul de justiție Ibrahim Bey, care răspunde că nu poate să intervină în problemele Ministerului de război.

10 iulie – 2.700 de armeni sunt uciși într-un al doilea masacru la Mardin.

11 iulie – La ordinele combinate ale deputatului Elias, vice-guvernatorului Servet și guvernatorului-general Mustafa Abdülhalik Renda, în Muș începe un masacru care va dura patru zile. Ministerul de interne trimite instrucțiuni ca satele armenești să fie populate cu imigranți musulmani.

12 iulie – Guvernul informează toți guvernatorii-generali că districtul Deir ez-Zor este saturat și cere ca restul deportaților să fie redirecționați spre districtul Kirkuk din Irakul de nord, spre sud de Alep și spre estul Siriei. Sunt emise instrucțiuni ca orfanii armeni să fie distribuiți familiilor de turci.

13 iulie – Începe luna sărbătorii musulmane a Ramadanului. Pe durata întregii luni, au loc mari masacre generalizate, concentrate și de amploare pe teritoriul fiecărei provincii din Turcia. Ultimul convoi de armeni rămași în oraș părăsește Harputul. Patriarhul Zaven îi cere o audiență lui Talaat Bey, dar este refuzat.

14 iulie – Cemal, Comandantul Corpului IV de Armată din Alep, protestează pe lângă Dr. Reșid, guvernatorul-general al provinciei Diyarbakır, împotriva aruncării cadavrelor de armeni în fluviul Eufrat și sugerează îngroparea acestora. Între 22 și 25 iulie, un torent compact de cadavre de armeni masacrați plutește pe Eufrat.

16 iulie – Cadavre din Harput, provincia Erzurum, plutesc pe Eufrat până la Cerablus, unde sunt văzute și identificate de ofițeri germani.

18 iulie – În regiunea Dersim, turcii ucid 3.000 de armeni. Aproape toată populația kurdă din Dersim refuză să participe la masacrarea armenilor și chiar adăpostește o parte dintre aceștia.

21 iulie – Prima zi a atacului turcilor asupra Musa Dağului.

23 iulie – Consulul italian din Trabzon relatează despre barbariile la care a fost martor. Se celebrează cea de a șaptea aniversare a restaurării, în 1908, a Constituției liberale din 1876.

24 iulie – Talaat Bey trimite, către Urfa, Deir ez-Zor și Diyarbakır, instrucțiuni de a fi îngropate cadavrele celor căzuți pe marginile drumurilor și de a nu fi azvârlite în canale, în lacuri sau în râuri. La Sivas, are loc o înregistrare și o clasificare a tuturor arestaților. Aceasta se face în conformitate cu directivele cuprinse într-o circulară.

iulie – Bahaettin Șakir, șeful Organizației Speciale din provincia Erzurum, îi telegrafiază, prin Sabit Bey, guvernatorul-general din Harput, Naazım Bey Resneli, întrebând dacă armenii deportați sunt exterminați sau doar conduși în convoaie. Șakir trimite instrucțiuni guvernatorului-general din provincia Kastamonu, privind începerea deportării armenilor de acolo. Talaat informează C.U.P. din Malatya, explicând că jumătate din prada capturată de la armeni va fi remisă Comitetului Central din Constantinopol, iar cealaltă jumătate va fi împărțită trupelor *ceté* (la 12 decembrie 1918, ziarul turcesc „Sabah“ avea să relateze că fiecare membru al formațiunilor *ceté* a primit echivalentul a 12.000 de lire turcești). Guvernatorul-general Reșid Pașa raportează Ministerului de interne că deportarea armenilor din Kastamonu este încheiată. Bahaettin Șakir trimite o telegramă cifrată guvernatorului-general al provinciei Adalia, Sabur Sami Bey, întrebând ce trebuie să mai întreprindă pentru moment, acum, când în provinciile Erzurum, Van, Bitlis, Diyarbakır, Sivas și Trabzon nu a mai rămas niciun singur armean, deoarece toți au fost expediați în direcția Mosul și Deir ez-Zor. Sabur trimite o copie a telegramei cifrate lui Talaat, spre a arăta că a primit aceste instrucțiuni indirecte. Vice-guvernatorul districtului Yozgat din provincia Angora îi raportează ministrului de interne că 68.000 de armeni au fost măcelăriți în district. Sabit, guvernatorul-general al provinciei Harput, informează Ministerul de interne că toate drumurile sunt pline cu cadavre de femei și de copii și că se află în criză de timp pentru a proceda la îngroparea lor.

28 iulie – Guvernatorul-general al provinciei Erzurum raportează despre jafuri și tâlhării generalizate. Ministerul de interne emite o telegramă circulară, dând instrucțiuni ca în marile orașe armenești să fie instalată populație musulmană. Încep deportările armenilor din orașele Ayintab, Kilis și Adiyaman. Profesorul Gaghik Ozanian de la Colegiul American și alții din Merzofan, împreună cu liderul comunității armene, Dicran Diranian, și alții din Samsun sunt transportați la închisoarea din Sivas pentru a fi omorâți.

30 iulie – Se fac arestări în masă printre armenii din orașul Angora (azi Ankara). Deținuții sunt măcelăriți în ziua următoare, într-un loc situat la o distanță de șase ore de Angora. Armata Rusă începe să părăsească Vanul.

31 iulie – Sunt uciși în masă liderii armeni din Constantinopol transportați la Ayaș și la Çankırı, laolaltă cu armenii din Angora, arestați cu o zi în urmă.

1 august – Începe deportarea a 25.000 de armeni din Adapazarı. La Alep, sosesc 20.000 de deportați. Au loc torturi în masă, la care sunt supuși 500 de armeni din închisorile din Adapazarı.

2 august – Ambasadorul S. U. A., Henry Morgenthau, avea să relateze că, în ziua respectivă, Talaat Bey i-a spus că anihilarea armenilor a fost studiată în cele mai mici detalii de C.U.P. și că politica urmată în prezent este cea adoptată oficial. El i-a mai spus ambasadorului că deportările sunt rezultatul nu al unor decizii luate în pripă, ci al unor îndelungi și amănunțite deliberări. Mai mult, Talaat a adăugat că trei sferturi din armeni au și fost eliminați și nu a mai rămas niciunul în Bitlis, în Van și în Erzurum.

2-7 august – Șase nopți la rând, arestații armeni, majoritatea intelectuali, deținuți în *Gök Medrese* (școală religioasă musulmană) din Sivas, o construcție selgiucidă folosită ca închisoare temporară, sunt scoși afară și măcelăriți.

3 august – Sosesc la Alep 150.000 de deportați armeni veniți din diferite locuri nespecificate. 4.500 de armeni deportați din Sığırt și 2.000 deportați din Mazre sosesc în apropiere de Alep. 15.000 de deportați armeni sosesc la Deir ez-Zor. 60.000 de deportați armeni sosesc la Alep din direcții nespecificate. Ca răspuns la unele proteste neoficiale venite din partea germană, privind crimele pe scară largă, violurile și torturile la care sunt supuși deportații armeni pe șosele, ceea ce produce o impresie nefavorabilă americanilor, este trimisă o telegramă circulară care sugerează ca atacarea și violarea armenilor să nu mai aibă loc pe șosele. Oficialitățile sunt instruite să nu-și însușească pentru uz personal „bunurile armenești abandonate".

6 august – Optsprezece armeni sunt spânzurați în orașul Everek, lângă Kayseri.

7 august – Armenii din Mersin sunt deportați. Ministerul de interne cere întocmirea unor liste cu toate bunurile imobiliare confiscate de la armeni.

10 august – Toți armenii din Çorum sunt deportați prin Boğazlı și prin Bozanti, având ca ultimă destinație deșertul sirian.

8-12 august – Intelectualii armeni deținuți în *Sifahdiye Medrese* din Sivas sunt scoși din oraș și măcelăriți. În zona Sivas, funcționează 36 de centre de exterminare. 5.000 de intelectuali armeni deținuți în *Gök Medrese* și în *Sifahdiye Medrese* sunt luați și dirijați spre cele 36 de centre, iar apoi - măcelăriți.

12 august – Sunt emise instrucțiuni potrivit cărora imigranți turci să fie trimiși la Harput, via Angora, Sivas și Kayseri, iar alții - la Diyarbakır, via Konya și Adana. Enver Pașa raportează că 200.000 de armeni au fost măcelăriți. La **s**fârșitul lunii Ramadanului și în primele trei zile ale Bayramului, nu au loc masacre, deoarece este o perioadă de odihnă. Rapoarte din provincia Alep arată că 200.000 de armeni au fost tranzitați fiind trimiși spre deșert. Boghos Nubar, un lider armean din Egipt, care nu s-a aflat niciodată în Turcia, dar care a militat activ la Paris pentru introducereea reformelor în provinciile armenești din Turcia, este judecat *in absentia* de o Curte Marțială turcească și condamnat la moarte pentru trădare.

13 august – Începe deportarea armenilor din Izmit, Bahçecik (Bardizag), Bursa și Adapazarı. Se trimit instrucțiuni către Comitetele de lichidare a „bunurilor abandonate de armeni", în care se fac precizări asupra modului de depunere a banilor rezultați. Se interzice organizarea de popasuri ale deportaților armeni în apropierea instalațiilor militare.

13-17 august – Din închisoarea centrală din Sivas, în care se află arestați numeroși armeni intelectuali, lideri politici și alți fruntași din satele aflate în jurul Sivasului, 15.000 de deținuți sunt scoși și măcelăriți în cele 36 de centre de exterminare din regiune.

18 august – „The New York Times" afirmă că există un plan de distrugere a întregii națiuni armene.

19 august – 250 de armeni sunt omorâți în orașul Urfa, într-un masacru inaugural, în tentativa turcilor de a-i dezrădăcina pe armenii din Urfa. Aceștia încep să organizeze apărarea orașului lor. Lordul Bryce afirmă că 500.000 de armeni au fost omorâți în Turcia.

23 august – Este organizat un al doilea masacru la Urfa.

26 august – Poetul armean Daniel Varujan, poetul (și medicul) Rupen Sevag și alții sunt uciși de formațiunile *ceté* în timpul detenției lor la pușcăria din Ayaș. 60.000 de armeni deportați și care se află în împrejurimile orașului Alep sunt redirecționați, potrivit ordinelor primite, să părăsească regiunea și să se îndrepte spre Hawrān, un district arab din Trabs, Iordania de nord.

28 august – Catolicii armeni din Angora sunt arestați. Studenții de la Academia *Sanasarian* din orașul Sivas sunt omorâți în orașul Gemerek, la circa 60 km sud de Sivas.

31 august – Talaat Bey îi declară ambasadorului german Ernst zu Hohenlohe-Langenburg că problema armeană nu mai există (Hohenlohe își ocupase postul la 20 iulie).

2 septembrie – 4.750 de armeni sunt uciși la Cezire.

3 septembrie – 10.000 de armeni supraviețuitori, deportați din Bursa și din Izmit, sosesc la Konya. „The New York Times" relatează că Izmitul a fost incendiat, iar armenii - masacrați. 15.000 de armeni deportați se află la Eskișehir, 5.000 - la Alayund și 2.000 - la Çay.

7 septembrie – Are loc masacrarea armenilor din Yozgat. Ministerul de război dispune ca bunurile rechiziționate de la armeni să fie distribuite Armatelor a 3-a, a 4-a și celei din Irak. Este organizată cea de-a doua Comisie de lichidare din Kayseri.

10 septembrie – În a cincizecișitreia zi de rezistență a armenilor de pe Musa Dağ, 4.058 de persoane sunt salvate de trei vase de război englezești și de un vas de război francez, care transportă supraviețuitorii la Port Said.

11 septembrie – 6.000 de armeni tranzitează Adana, îndreptându-se spre Deir ez-Zor.

12 septembrie – O notă a Armatei a 4-a precizează că islamizarea soldaților armeni cade în sarcina autorităților civile.

13 septembrie – Societatea Semiluna Roșie turcă cere ca toate bunurile de bumbac și din alte materiale să-i fie puse la dispoziție de organizațiile care se ocupă de „bunurile abandonate" rămase de la deportații armeni.

14 septembrie – „The New York Times" relatează despre uciderea a 350.000 de armeni. Supraviețuitorii de la Musa Dağ sosesc la Port Said.

15 septembrie – O scrisoare circulară a lui Talaat Bey explicitează că intenția reală a trimiterii armenilor spre Deir ez-Zor este anihilarea lor.

16 septembrie – Talaat Bey trimite o telegramă circulară în care precizează că femeile și copiii armeni trebuie să aibă aceeași soartă cu cea a bărbaților armeni.

18 septembrie – La Alep, Nuri Bey și Ali Bey au consultări cu privire la viitorul masacru al armenilor rămași în deșertul sirian Deir ez-Zor.

22 septembrie – Se cere în mod expres raportarea săptămânală a numărului de armeni morți.

24 septembrie – Vice-guvernatorul din Bolu telegrafiază Ministerului de interne că armenii din Bolu sunt pe cale a fi deportați. Secretarul C. U. P. local informează Ministerul de interne că 61.000 de armeni au fost deportați până la această dată din Çankırı și din Angora. El informează, de asemenea, că musulmanii din provincia Angora proslăvesc Partidul *Ittihad* și Guvernul Otoman pentru omorurile comise și că același lucru poate fi asigurat și la Bolu, dacă măsuri similare vor fi luate acolo.

27 septembrie – Ministerul de interne ordonă, printr-o telegramă circulară, deportarea tuturor armenilor - femei, copii și bolnavi.

28 septembrie – O telegramă circulară avertizează că toate proprietățile armenești aparțin guvernului. La această dată, 10.000 de armeni deportați se află la Afyon-Karahisar, alți 50.000 au sosit la Konya, 10.000 - la Intili, în timp ce la Katma se află 150.000 de deportați armeni.

30 septembrie – Armenii deportați din Yalova, din Angora și din Kastamonu sunt în număr de 250.000.

septembrie – Generalul Vehib Pașa va declara în fața Curții Marțiale, în cursul procesului de după război, că în septembrie 1915 Bahaettin Șakir a adunat deținuți criminali în zona Armatei a 3-a (cele șase provincii de est sau provinciile „armenești"), spre a fi folosiți la masacre.

1 octombrie – Secretarul de stat al S. U. A., Robert Lansing, remite ambasadorului german Bernsdorf o notă cu relatarea masacrării armenilor. Guvernatorul-general al provinciei Sivas, Ahmed Muammer, se deplasează la Amasya și în alte locuri, pentru a inspecta aducerea la îndeplinire și încheierea masacrelor ca pregătire pentru anunțata vizită de inspecție a lui Talaat Bey. 600 de orfani armeni, băieți, sunt turciți la Herek.

4 octombrie – Ministrul de interne dă instrucțiuni de interzicere a deschiderii de orfelinate pentru a prelungi viața copiilor armeni.

7 octombrie – Până la această dată, numărul armenilor deportați și care mai sunt încă în viață se estimează a fi de cel puțin 360.000, iar numărul armenilor morți este estimat a fi de minimum 800.000. O sumă de 75.000 de dolari este adunată printr-o colectă în S. U. A. pentru ajutorarea armenilor deportați. În Camera Lorzilor din Marea Britanie, are loc o discuție în plen asupra situației din Armenia; Lorzii Bryce, Crewe și Cromer condamnă barbariile turcești.

8 octombrie – Talaat cere de la oficialitățile provinciale documente care să probeze „trădarea" armenilor față de Turcia, pentru a justifica masacrele.

10 octombrie – 45 de armeni sunt arestați la Adrianopole (Edirne) și 1.600 sunt deportați.

12 octombrie – Este emis ordinul care interzice căsătoriile cu femeile armence.

15 octombrie – Decanul de la *Realschule* (Școala tehnică germană) din Alep și profesorii germani protestează pe lângă Ministerul de externe al Germaniei împotriva masacrării armenilor. 16.000 de deportați armeni sunt văzuți la Afyon-Karahisar și 80.000 - la Konya. 6.000 de soldați turci declanșează atacul final asupra locuitorilor armeni din Urfa, baricadați și organizați pentru autoapărare. În luptă, cad 400 de soldați turci, în timp ce armenii rezistă până la ultimul om.

16 octombrie – Se anunță asigurarea imunității în fața justiției pentru cei care duc la îndeplinire masacrarea armenilor în Deir ez-Zor.

17 octombrie – 20.000 de armeni deportați, aflați în tranzit, sunt uciși în orașul Urfa și în împrejurimi.

18 octombrie – Guvernatorul-general din Sivas, Ahmed Muammer Bey, inspectează îndeplinirea ordinelor sale de deportare și nimicire a armenilor din provincia aflată în subordinea sa, în așteptarea inspecției lui Talaat Bey, care are loc scurt timp după aceea.

19 octombrie – Un numeros public se adună în sala Teatrului *Century* din New York, pentru a protesta împotriva masacrării armenilor de către otomani. Principalii vorbitori sunt Rabinul Wise, B. Cochrane, Dr. Barton și H. Holt.

28 octombrie – Numeroase familii de armeni sunt deportate din Edirne la miezul nopții, fără preaviz, la ordinul guvernatorului-general în exercițiu, Zekerie.

29 octombrie – Conform instrucțiunilor trimise anterior de Talaat Bey, 80.000 de armeni deportați părăsesc Konya în direcția Bozanti, spre a ajunge la „destinația finală". Acești 80.000 sunt deportați din orașele aflate în apropiere de Constantinopol și din comunitățile armenești ale părții de vest a Turciei.

30 octombrie – Sunt emise instrucțiuni care dispun de luarea unor măsuri speciale ca armenii să fie conduși prin locuri situate departe de ochii străinilor, mai ales de cei ai consulilor americani.

31 octombrie – Sunt emise ordine ca orice armean care comunică vreunui străin evenimente legate de deportări să fie deferit Curții Marțiale.

3 noiembrie – Dr. Schacht, un medic militar german din apropierea localității Deir ez-Zor, relatează că a numărat 7.000 de capete separate de trup, care aparțineau armenilor deportați, în districtul Sabha, în apropiere de fluviul Eufrat.

4 noiembrie – Consulul german din Mosul relatează că soldații lui Halil Pașa au masacrat armenii din nordul Mosulului și se pregătesc să masacreze armenii din orașul Mosul.

5 noiembrie – La această dată sunt raportați 10.000 de armeni deportați la Bozanti, 20.000 - la Tars, 40.000 - la Islahiye și 50.000 - la Katma.

6 noiembrie – Se raportează un număr de 150.000 de deportați armeni răspândiți între Adana și Alep, traversând lanțul muntos Amanos.

7 noiembrie – 20.000 de armeni deportați sunt raportați în Adana.

8 noiembrie – Autoritățile otomane fac din nou pregătiri pentru a-i deporta pe cei 200.000 de armeni din Constantinopol.

11 noiembrie – Cemal Pașa, în calitate de comandant în Siria, îi trimite în fața Curții Marțiale pe decanul Școlii tehnice germane din Alep și pe alți semnatari ai protestului din 15 octombrie, pentru vina de a fi făcut publice evenimentele din Cilicia.

12 noiembrie – Sunt raportați 20.000 de deportați armeni în districtul Hawrān din Trans-Iordania (la 15 noiembrie 1918, acest grup avea să fie raportat ca fiind în viață).

13 noiembrie – La această dată, sunt raportați 10.000 de armeni deportați la Intili și 150.000 - la Katma, trăind în condiții îngrozitoare, înfometați și răpuși de boli.

14 noiembrie – Biserica Anglicană și Biserica Ortodoxă cer Președintelui S.U.A., Woodrow Wilson, să facă presiuni asupra Guvernului German ca acesta să intervină pe lângă Guvernul Turc pentru oprirea masacrării armenilor.

16 noiembrie – Se afirmă că, în districtul Bakșe, câmpurile sunt acoperite de cadavrele mai multor mii de armeni care au murit de foame în timp ce erau deportați prin această regiune.

17 noiembrie – Sir Robert Cecil protestează împotriva pretențiilor turcești că masacrele au constituit represalii ca urmare a unei revolte a armenilor și afirmă că ele au fost rezultatul unui plan premeditat al Guvernului Otoman.

25 noiembrie – Până la această dată, se estimează că 500.000 de deportați armeni au trecut prin regiunea Bozanti (la nord-vest de Adana).

26 noiembrie – 1.010 armeni sunt deportați din satul Mamura, districtul Adana.

1 decembrie – Se afirmă că, în jurul satului Mamura, câmpurile sunt acoperite de mai multe mii de cadavre ale deportaților uciși sau care au murit de foame în trecerea prin această regiune.

4 decembrie – 10.000 de armeni necăsătoriți au fost deportați din Constantinopol până la această dată. Există, de asemenea, o listă cu alți 70.000 de armeni care urmează să fie deportați din Constantinopol.

6 decembrie – Printr-o telegramă circulară, este transmis ordinul ca niciun armean să nu fie lăsat în viață în provinciile răsăritene.

9 decembrie – În provincia Alep, se dă ordin să fie deportați 400 de orfani armeni care fuseseră inițial plasați într-un orfelinat.

15 decembrie – Printr-o telegramă circulară, se precizează că scopul deportărilor este anihilarea.

16 decembrie – Sunt emise instrucțiuni prin care se recomandă să nu fie temporizate deportările, ci dimpotrivă, să fie urgentată trimiterea deportaților către regiunile deșertice.

25 decembrie – Sunt emise ordine vizând deportarea tuturor copiilor, cu excepția acelora care nu-și amintesc cine le sunt părinții.

29 decembrie – La această dată, dintre cei 210.000 de refugiați, câți se estimează că au ajuns în Caucaz, numai 173.000 sunt raportați ca fiind în viață, rezultând că aproape 40.000 vor fi murit din cauza privațiunilor și a bolilor. Din cei 173.000 de supraviețuitori, 105.000 sunt originari din provincia Van, 48.000 - din districtul Baiazit și 20.038 - din districtul Muș.

30 decembrie – Printr-o telegramă circulară emisă în completarea telegramei din 15 decembrie, armenii care doresc să se convertească la islamism sunt informați că trecerea lor la religia mahomedană nu poate avea loc decât după sosirea la destinația finală. În contextul instrucțiunilor inițiale, care precizau că scopul deportărilor este anihilarea, noile instrucțiuni sugerează că armenilor nu li se mai lasă nicio posibilitate să scape de nimicire.

Anul 1916

8 ianuarie – Se ordonă deportarea imediată spre deșert a armenilor care lucrează la căile ferate sau la construcția de căi ferate.

11 ianuarie – Sunt emise instrucțiuni care interzic ofițerilor străini să fotografieze cadavre de armeni.

13 ianuarie – Talaat Bey îi comunică ambasadorului Statelor Unite, Henry Morgenthau, în timpul vizitei acestuia de rămas-bun, că este inutil să mai susțină cauza armenilor.

15 ianuarie – Ministerul de interne emite o a doua telegramă circulară prin care este interzisă fotografierea morților.

23 ianuarie – Guvernatorul-general din Alep îl informează pe Talaat Bey că numai 10% din armenii deportați au rămas în viață și că se iau măsurile necesare pentru a-i lichida și pe aceia.

23 ianuarie - 10 martie – Din rapoartele întocmite, rezultă că, în acest interval de 47 de zile, dintr-un număr de 486.000 de deportați armeni, 364.500 au fost omorâți de turci ori au murit din cauza privațiunilor impuse de condițiile deportării.

24 ianuarie – Ministerul de război le ordonă tuturor soldaților armeni rămași în viață din rândurile Armatei Otomane să se convertească la islamism și să-și facă circumcizie. Guvernatorul-general din Alep îi ordonă vice-guvernatorului din Ayintab să deporteze din regiune femeile armence rămase.

28 ianuarie – Printr-o telegramă circulară, se ordonă nimicirea orfanilor armeni.

29 ianuarie – 50.000 de armeni rămași figurează într-un raport ca fiind concentrați la Intili. Ministerul de interne îi exceptează temporar de la deportare pe armenii lucrători la căile ferate. Familiile și copiii acestora sunt, totuși, deportați către deșert. Ministerul de interne ordonă, de asemenea, deportarea

armenilor care muncesc la construcția de drumuri imediat după încheierea lucrărilor respective.

3 februarie – Potrivit Lordului Bryce, 486.000 de armeni sunt încă în viață: 100.000 se află între Damasc și Maan, 12.000 - la Hamāh, 20.000 - la Homs, 7.000 - la Alep, 4.000 - la Maara, 8.000 - la Bab, 5.000 - la Munbudj, 20.000 - la Ras ul-Ayn, 10.000 - la Raqqa și 300.000 - la Zor. Printr-o telegramă circulară, se dau instrucțiuni ca orfanii care nu-și amintesc de părinții lor să fie trimiși de la Alep la Sivas, iar restul să fie trimiși la Deir ez-Zor, fără niciun fel de cheltuieli de subzistență.

9 februarie – Mustafa Abdülhalik Renda, guvernatorul-general din provincia Alep, și șeful poliției din Alep încep strămutarea celor 10.000 de deportați armeni din împrejurimile Alepului.

10 februarie – Deputatul Erzberger din *Reichstag*-ul german se întâlnește cu Enver Pașa și cu Talaat Bey pentru a protesta împotriva masacrelor și exceselor provocate de deportări.

14 februarie – Un raport consemnează uciderea a 50.000 de armeni la Intili. Într-un alt raport care poartă această dată, sunt menționați 50.000 de deportați la Ras ul-Ayn.

16 februarie – Turcia respinge o propunere americană de ajutorare a armenilor. Talaat Bey expediază o scrisoare circulară la Urfa, la Ayintab și la Kilis, prin care solicită documente incriminatoare împotriva armenilor. Armata Rusă ocupă Erzurumul. În toată provincia, mai sunt găsite în viață numai câteva femei armene prizoniere. Secretarul de stat al Statelor Unite, Robert Lansing, îi cere ambasadorului german Bernstorff să se pună capăt tragediei armenilor.

februarie – Mareșalul german Liman von Sanders afirmă că a reușit să oprească deportarea multor armeni din Adrianopol.

23 februarie – Contele von Wolff-Metternich, ambasadorul german din Turcia, se întâlnește cu Talaat Bey și cu Halil Bey, proaspăt numit ministru de externe, pentru a discuta despre Chestiunea armeană, ca urmare a intervențiilor Statelor Unite pe lângă Guvernul German.

1 martie – Începe cea de a doua deportare a armenilor din Adrianopol. Ministerul de interne primește de la Alep informația că armenii care au fugit din Mardin au fost uciși.

4 martie – Printr-o telegramă circulară, se dispune ca armenii de vârsta serviciului militar să fie puși la muncă numai în afara zonelor locuite.

10 martie – Printr-un raport sosit de la Alep, Ministerul de interne este informat că 75% dintre armenii ajunși anterior în zonele deșertice sunt decedați și numai 25% au rămas în viață.

14 martie – Kerim Refik, un turc din Rumelia descris ca fiind foarte sălbatic, sosește de la Constantinopol, fiind numit vice-guvernator al regiunii Ras ul-Ayn. El accelerează masacrarea deportaților armeni concentrați în Ras

ul-Ayn, care se desfășura într-un ritm relativ lent. Aceste masacre se întind pe durata a cinci luni. Kerim Refik utilizează în primul rând formațiunile *ceté*, inclusiv unul dintre cele mai violente triburi de circasieni.

20 martie – Talaat Bey este informat de la Alep că 95.000 de armeni au murit de boli sau din alte cauze în săptămâna precedentă: 30.000 - la Ras ul-Ayn, 35.000 - la Bab și la Meskene, 10.000 - la Karlik și 20.000 - la Dipsi, la Abuharar și la Hamāh. Sunt emise instrucțiuni ca orfanii armeni să fie prinși sub pretextul că li se va da să mănânce și să fie uciși.

23 martie – Autoritățile din Alep încearcă să-i forțeze pe toți soldații armeni din unitățile de muncă să treacă la mahomedanism și să renunțe la numele lor armenești.

29 martie – Guvernul Otoman refuză în mod oficial ajutoarele venite din străinătate pentru deportații armeni.

6 aprilie – 14.000 de armeni sunt masacrați la Ras ul-Ayn. Despre alți 24.000 de deportați există informații că sunt în viață în aceeași regiune.

14 aprilie – La această dată, 70.000 de armeni sunt raportați ca fiind masacrați la Ras ul-Ayn.

15 aprilie – Armata Rusă ocupă Trabzonul. Cu excepția câtorva văduve și orfani armeni adăpostiți în secret de greci, în oraș nu se mai găsește niciun alt armean. Un batalion de geniști din cadrul Armatei a 4-a Otomane sosește de la Damasc la Ras ul-Ayn pentru a contribui la masacrarea armenilor. 19.000 de deportați armeni ajung pe malul râului Khabur.

16 aprilie – „The New York Times“ relatează că numărul armenilor uciși este considerat a fi ajuns la un milion.

19 aprilie – Se raportează că 50 până la 100 de armeni deportați mor zilnic de inaniție în Meskene, în Abu Herir, în Sabkha și în Hamāh.

28 aprilie – Guvenul Otoman refuză din nou ajutorul străin pentru armeni.

3 mai – Potrivit ziarului „The New York Times“, înainte de căderea Erzurumului 15.000 de armeni au fost masacrați în orașul învecinat Mamakhatun, la vest de Erzurum.

12 mai – 1.400 de orfani armeni sunt distribuiți de C. U. P. în diverse locuri.

21 mai – Se primesc știri despre soarta unui convoi de 19.000 de deportați, dintre care 16.500 sunt dați ca fiind morți pe malurile râului Khabur, la nord-est de Deir ez-Zor, iar despre restul de 2.500 se spune că au supraviețuit și au ajuns la Mosul.

mai – 72.000 de deportați armeni sunt menționați ca aflându-se în districtul Deir ez-Zor.

24 mai – „The New York Times“ relatează că 80.000 de armeni ar fi murit de foame în zona Damascului.

30 mai – 60.000 de deportați armeni sunt consemnați ca fiind risipiți între districtele Hedjaz din Arabia Centrală și Alep din nordul Siriei.

3 iunie – Se publică raportul Comisiei americane a șefilor de misiuni străine asupra masacrelor de la Erzurum.

7 iunie – Tuturor armenilor rămași în regiunea Alep li se ordonă să plece spre Deir ez-Zor.

iunie – Guvernatorul arab al districtului Deir ez-Zor, Ali Suat, este trimis la Bagdad pentru refuzul său de a îndeplini exterminarea deportaților; el este înlocuit de Salih Zeki, fostul vice-guvernator din Everek, provincia Kayseri, reputat pentru cruzimea sa.

20 iunie – Armenii care lucrează în detașamentele de muncă din Sivas sunt instruiți să se convertească la islamism. Cel puțin 95% dintre ei refuză.

25 iunie – 7.000 de soldați armeni staționați la Sivas sunt făcuți prizonieri timp de nouă zile în vechile clădiri selgiucide în care fuseseră închiși liderii civili și intelectualii din comunitatea armeană înainte de a fi uciși.

30 iunie – Ambasadorul Germaniei, von Wolff-Metternich, îl informează pe Cancelarul german că, din ordinul Comitetului *Unire și Progres*, armenii refugiați supraviețuitori sunt decimați. Sub amenințarea că toți cei care vor refuza să se convertească vor fi deportați din nou în deșert, armenii din batalioanele de muncă și civilii armeni deportați din Damasc sunt îndemnați să treacă la mahomedanism; foarte puțini dintre armeni acceptă.

1 iulie – Lordul Bryce îi prezintă Lordului Grey, Secretarul britanic pentru afaceri externe, cartea sa intitulată ***Tratamentul armenilor din Imperiul Otoman***.

5 iulie – Începe masacrarea celor 7.000 de militari armeni făcuți prizonieri la Sivas; masacrul durează douăzecișiuna de zile, câte o mie de soldați fiind uciși, în medie, la fiecare trei zile.

6 iulie – Armata Rusă ocupă localitățile Bayburt și Erzincan.

iulie până în martie 1917 – Armata Turcă pierde pe frontul caucazian 60.000 de oameni prin foamete, boli și alte cauze, rămânând cu un efectiv de 20.000; mareșalul von Sanders atribuiește aceste pierderi distrugerii producției agricole turcești în urma deportării armenilor.

19 iulie – Camera Reprezentanților a Congresului Statelor Unite adoptă rezoluția votată de Senat, prin care este instituită o zi de comemorare a victimelor armenești.

23 iulie – Pentru a încuraja islamizarea și turcizarea armenilor rămași în districtul Hawrān, toți clericii armeni din regiune sunt omorâți de turci. Medicilor militari armeni din Sivas li se propune să treacă la mahomedanism; aproape toți refuză și sunt omorâți fără întârziere.

1 august – Ministerul de interne desființează Patriarhia Armeană și abolește drepturile civile ale comunității armene (*Millet Ermeni*), pornind de la premisa că în Imperiul Otoman nu mai există o comunitate armeană.

8 august – 15.000 de deportați armeni sunt strămutați de la Alep în regiunile deșertice.

12 august – Guvernul Otoman refuză iarăși ajutorul acordat armenilor de către o comisie neutră.

14 august – 200.000 de deportați armeni sunt raportați ca fiind uciși în masacre până la această dată în districtul Zor, într-o deltă formată de joncțiunea Eufratului cu râul Khabur lângă Suvar, Marat și Elbusayra.

3 septembrie – O comisie otomană formată din cinci persoane sosește în districtul Hawrān pentru a-i converti la islamism pe deportații armeni.

5 septembrie – Guvernul dispune ca tuturor orfanilor armeni să li se dea nume turcești.

7 septembrie – Alți 60.000 de deportați armeni sunt menționați ca fiind masacrați în regiunea Deir ez-Zor.

29 septembrie – Guvernul German discută, în cea de a 86-a sesiune a sa, chestiunea masacrelor armenești.

3 octombrie – Contele von Wolff-Metternich este rechemat de Marele Stat-major German din postul de ambasador la Constantinopol, la cererea lui Enver Pașa, pentru că protestase împotriva masacrării armenilor. Wilhelm Radowitz devine însărcinatul cu afaceri *ad-interim* al Germaniei până la 16 noiembrie, data sosirii noului ambasador, Richard von Kühlmann.

4 octombrie – Wilhelm Radowitz îl informează pe Cancelarul german Theobald von Bethmann-Hollweg că, dintre cei două milioane de armeni din Imperiul Otoman, un milion și jumătate au fost deportați; dintre aceștia, 1.175.000 au murit și 325.000 au supraviețuit.

5 octombrie – Printr-o lege provizorie, Guvernul Otoman confiscă toate proprietățile funciare ale armenilor.

4 decembrie – Ömer Naci Bey, inspector-general al C. U. P., afirmă că scopul acțiunii Comitetului este acela de a organiza un stat exclusiv turc.

Anul 1917

4 ianuarie – Goppert, de la Ambasada Germană, îi vizitează pe Enver, pe Talaat și pe ministrul de externe Halil, ca să le comunice că islamizarea forțată nu are legătură cu necesitățile militare sau cu securitatea statului și că ea trebuie oprită imediat. Talaat devine Mare Vizir (prim-ministru).

14 februarie – Halide Hanım, scriitoare turcă și directoare a unui orfelinat din Siria, primește 70 de orfani armeni ca să-i turcizeze.

15 februarie – Un alt grup de 70 de orfani armeni este expediat la un orfelinat din Liban pentru a fi turcizat.

24 februarie – Publicația australiană „The World's News" relatează despre genocid în două ample articole intitulate *„Masacrarea armenilor creștini"* și *„Din ordinul Guvernului Turc"*.

5 martie – Guvernul distribuiește 400 de orfani armeni din Alep în diferite sate și orașe aflate de-a lungul căilor ferate. 350 de orfani armeni de la un orfelinat armenesc din Siria sunt încredințați rudelor supraviețuitoare, indiferent de gradul de rudenie, ca să nu cadă în mâinile turcilor.

15 martie – 20.000 de armeni din Alep se află într-o stare gravă de epuizare.

20 martie – În districtul Alep, 45.000 de deportați armeni sunt consemnați ca trăind în condiții mizere; dintre aceștia, 10.000 sunt femei, iar restul - în majoritate copii orfani.

23 martie – Guvernatorul-general al Damascului, Hüseyin Kaazım, raportează că în districtul Damasc se găsesc 60.000 de deportați armeni, dintre care numai 10% sunt capabili de muncă. Potrivit unor rapoarte, în orașul Damasc există 10.000 de deportați armeni, iar în Homs și în Hama - 30.000.

26 martie – Ernst E. Christoffel, un misionar german din Malatya, care a fost martor al masacrelor și al deportărilor, estimează că un milion de armeni au fost uciși.

1 aprilie – 12.000 de deportați armeni sunt uciși la Buseira, lângă Deir ez-Zor.

aprilie – Guvernul Otoman ordonă ca toți armenii supraviețuitori din districtul Urfa să fie turcizați.

20 aprilie – Turcia rupe relațiile oficiale cu Statele Unite ale Americii.

iunie – Guvernul Otoman ordonă turcizarea și islamizarea armenilor catolici supraviețuitori.

5 noiembrie – Ministerul de interne ordonă deportarea tuturor lucrătorilor armeni de pe căile ferate.

27 noiembrie – Președintele Woodrow Wilson îi cere fostului ambasador Henry Morgenthau să scrie o carte despre experiența sa ca diplomat american în Turcia.

Anul 1918

9 ianuarie – Departamentul de poliție din Alep obține lista tuturor armenilor din batalioanele de muncă de pe șantierul Școlii Normale, pentru a-i selecționa pe cei urmând să fie uciși.

28 ianuarie – Generalul german Hans Friedrich von Seeckt, șeful personalului Armatei Otomane, primește instrucțiuni să împiedice atrocitățile împotriva armenilor din Caucaz, în împrejurările în care Armata Rusă se dezintegra în urma Revoluției Socialiste și forțele turcești înaintau aproape nestingherite.

27 februarie – Ministerul de interne cere neîntârziat listele cu armenii angajați pe căile ferate.

3 martie – Rusia, Turcia și Germania încheie Tratatul de la Brest-Litovsk. Ostilitățile cu Rusia iau sfârșit în mod oficial. Talaat Bey declară că îi va amnistia pe armeni.

12 martie – Enver Pașa ordonă ca în decurs de 48 de ore să fie omorâți toți civilii armeni peste vârsta de cinci ani și toți armenii rămași în Armata Otomană; germanii încearcă să-i împiedice pe turci să pună în aplicare acest masacru. Forțele otomane ocupă din nou Erzurumul.

1 aprilie – Împuternicitul militar pentru căile ferate expediază lui Osman Bedri, guvernatorul-general din provincial Alep, un răspuns privitor la nimicirea lucrătorilor armeni de pe căile ferate, iar în aceeași zi lista este furnizată Departamentului de poliție din Alep, care servea drept centru de concentrare și de tranzit pentru deportări și pentru masacre.

5 aprilie – Forțele otomane ocupă din nou Vanul.

13 aprilie – Forțele otomane ocupă orașul Kars.

15 aprilie – Guvernul Otoman anunță că Talaat Bey, la înapoierea sa de la Conferința de Pace din Brest-Litovsk, îi va amnistia pe toți armenii din imperiu. În realitate, este vorba de un gest lipsit de conținut, făcut la cererea expresă a europenilor, din moment ce majoritatea armenilor supraviețuitori trăiau în afara teritoriului propriu-zis al Turciei, iar cei rămași acolo erau suprimați în mod sistematic.

24 aprilie – Enver Pașa se înapoiază de la Batumi la Constantinopol și afirmă că va da instrucțiuni pentru revenirea armenilor „pașnici".

28 aprilie – Turcia recunoaște formal Republica Federativă Transcaucaziană formată din Georgia, Armenia și Azerbaidjan.

28 mai – Se dizolvă Federația Transacaucaziană. În Transcaucazia rusească, este proclamată Republica Armenia.

9 iunie – Mareșalul german Paul von Hindenburg îi expediază lui Enver Pașa o telegramă prin care îi cere ca forțele otomane să părăsească toate regiunile transcaucaziene, în afară de Kars, de Ardahan și de Batumi; turcii ignorează această cerere. În toate zonele ocupate, au loc masacre la nivel local.

24 iunie – 2.000 de armeni supraviețuitori sunt masacrați la Kara-Kilise, în Turcia.

28 iunie – Guvernul Otoman condamnă 14.000 de armeni la muncă silnică pentru a-i distruge pe toți supraviețuitorii.

5 iulie – Avedis Aharonian, președintele delegației armene de la Sèvres, se întâlnește, în numele Republicii Armenia, cu ambasadorul german la Constantinopol, Contele von Bernstorff.

24 iulie – Armenilor li se acordă o așa-zisă amnistie, iar Ismail Canpolat, adjunctul ministrului de interne, este însărcinat să se ocupe de revenirea deportaților armeni.

29 iulie – Mareșalul von Hinderburg îi expediază lui Enver Pașa o telegramă prin care îi cere să arate reținere în modul de tratare a armenilor din Caucaz.

15-17 septembrie – În decurs de trei zile, forțele militare otomane aflate sub comanda lui Nuri Pașa și a lui Halil Pașa (fratele mai mic și respectiv unchiul lui Enver Pașa) exterminează 30.000 de civili armeni în orașul Baku.

19 septembrie – Forțele Aliate declanșează o ofensivă pe scară largă pe frontul din Siria, cu sprijinul unei legiuni de armeni recrutați în coloniile armenești din lumea întreagă.

8 octombrie – Guvernul Otoman, în frunte cu Enver Pașa, cu Cemal Pașa și cu Talaat Bey, demisionează; cei trei lideri se pregătesc să părăsească țara.

26 octombrie – Forțele Aliate ocupă orașul Alep. Odată cu sosirea trupelor britanice și franceze și a Legiunii Armene, 125.000 de supraviețuitori dintre deportații armeni sunt recuperați din deșert.

29 octombrie – Comitetul Central al Partidului *Unire și Progres* demisionează. Partidul hotărăște în secret să se reorganizeze sub numele de Partidul Regenerării. Talaat Bey, Enver Pașa, Osman Bedri, Bahaettin Șakir și alți treizeci de lideri regionali se hotărăsc să fugă în Germania. 120.000 de lire turcești de aur și o mare cantitate de bijuterii sunt transferate de la Partidul Junilor Turci la Partidul Regenerării. Acești bani și bijuteriile reprezintă o mică parte din bunurile armenești confiscate de Comitetul *Unire și Progres*. Dr. Naazım pleacă în Germania, luând cu el 65.000 de lire turcești de aur și bijuterii

în valoare totală de 600.000 de lire turcești de aur, din bunurile așa-zise „abandonate“ de armeni.

30 octombrie – La Mudros, este semnat un armistițiu între Turcia și Aliați. Acordul de armistițiu prevede eliberarea prizonierilor armeni și revenirea deportaților armeni la căminele lor.

2 noiembrie – Talaat Bey, Enver Pașa și Cemal Pașa părăsesc Turcia la bordul unui cargou german.

11 noiembrie – Între Puterile Centrale și Aliați se declară un armistițiu general.

11 decembrie – Talaat Bey, Enver Pașa și Cemal Pașa sunt convocați de Comisia a 5-a a Parlamentului Otoman să se prezinte la o anchetă în termen de zece zile.

Anul 1919

februarie – La Constantinopol, se constituiește o Curte Marțială menită să judece crimele de război.

6 februarie – Se sinucide Dr. Reșid, fostul guvernator-general al provinciei Diyarbakır și mare criminal de război.

8 martie – La Constantinopol, este dat publicității un decret imperial prin care liderii Comitetului *Unire și Progres* sunt deferiți Curții Marțiale.

13 martie – Marele Vizir Ahmed Tevfik Pașa încearcă să justifice masacrele pornind de la false acuzații aduse armenilor.

12 aprilie – Kemal Bey, principalul vinovat pentru masacrele de la Yozgat, condamnat la moarte de tribunalul militar, este spânzurat în public.

15 aprilie – Curtea Marțială cercetează implicarea Junilor Turci în masacrarea armenilor.

28 mai – Cu ocazia primei aniversări a independenței sale, Republica Armenia declară unificarea Armeniei caucaziene cu Armenia turcească.

10 iunie – Talaat Bey, Enver Pașa, Cemal Pașa și Dr. Naazım, găsiți vinovați pentru crime de război la Curtea Marțială turcească, sunt condamnați la moarte în contumacie.

13 august – Halil Pașa și Kuçuk Talaat, ambii - acuzați de crime de război, fug din Constantinopol și se alătură forțelor lui Mustafa Kemal.

decembrie – François Georges-Picot, fost Înalt Comisar francez în Siria, și Mustafa Kemal organizează o întâlnire secretă la Sivas, pentru a discuta

statutul Ciliciei. Kemal cere ca armata franceză, inclusiv voluntarii armeni înrolați în forțele franceze, să se retragă; Picot acceptă, lăsându-i astfel fără apărare pe supraviețuitorii armeni din Cilicia, care se întorseseră la casele lor după suferințele îndurate în deșert.

Anul 1920

19 ianuarie – Aliații recunosc formal independența Armeniei. Judecați în contumacie la Constantinopol, Bahaettin Șakir este condamnat la moarte, iar Dr. Naazım - la 15 ani de muncă silnică.

21 ianuarie – Forțele naționaliste turcești fidele lui Mustafa Kemal atacă Marașul.

5 februarie – 10.000 de armeni sunt masacrați în Maraș.

1 aprilie – Partidul Junii Turci distribuiește fonduri de ajutorare acelor membri de partid acuzați de crime care se ascund în Turcia și celor care au fugit în alte țări.

22 aprilie – Statele Unite ale Americii recunosc oficial republica independentă Armenia.

23 aprilie – Guvernul Otoman de la Constantinopol anunță că va solicita revizuirea de către instanțe juridice superioare a sentințelor date de Curtea Marțială celor judecați.

25 aprilie – Președintele S. U. A., Woodrow Wilson, este invitat la Conferința de la San Remo pentru stabilirea hotarelor Armeniei.

22 iulie – Cemal Oğuz, ucigașul poetului Daniel Varujan și al altor intelectuali armeni, scapă din închisoare cu sprijinul guvernatorului militar al Constantinopolului.

29 iulie – Cinci criminali de război judecați pentru masacrele de la Erzıncan, toți - scăpați din prizonierat la momentul oportun, sunt condamnați în contumacie.

5 august – Curtea Marțială îl condamnă la moarte pe Șehit Nusret, vice-guvernatorul districtului Bayburt.

10 august – Este semnat Tratatul de la Sèvres. Potrivit articolelor 226, 227, 228, 229 și 230 privitoare la masacre, Guvernul Turc se angajează să predea toate documentele și toate persoanele cerute de Aliați. Articolele 88 și 89 recunosc Armenia ca stat liber și independent.

august – Forțele naționaliste turcești și cele bolșevice formează o alianță.

22 noiembrie – Președintele Wilson prezintă varianta sa de delimitare a hotarelor Armeniei. După o săptămână, Armenia este împărțită între forțele naționaliste turcești și bolșevicii ruși care înființează o Republică Sovietică Armeană, ulterior inclusă în componența U. R. S. S.

noiembrie – Dintre cei 10.000 de armeni din Hacın, numai 480 supraviețuiesc unui masacru al forțelor naționaliste turcești.

30 decembrie – Începe procesul masacrelor de la Mosul.

Anul 1921

18 ianuarie – Guvernul Otoman desființează curțile marțiale.

20 ianuarie – Pactul Naționalist Turc cere includerea Armeniei, a Smyrnei și a Traciei în teritoriul Turciei.

21 ianuarie – Procesul masacrelor de la Erzurum este revizuit de o instanță superioară.

8 februarie – Mustafa Pașa, judecătorul-președinte al Curții Marțiale care îl condamnase la moarte pe Nusret la 5 august 1920, este achitat de acuzația de a fi participat la o conspirație împotriva guvernului, după șase luni de prizonierat. Acest proces semnalează începutul revizuirii politicii de aducere în fața justiției a Junilor Turci.

11 februarie – După un asediu de zece luni, orașul Ayintab capitulează în fața forțelor naționaliste turcești.

18 februarie – Unii dintre criminalii de război sunt achitați.

24 februarie – Începe ancheta în masacrele de la Deir ez-Zor.

15 martie – Talaat Bey este asasinat la Berlin de studentul armean Soghomon Tehlirian.

2 iunie – La Berlin, are loc procesul lui Tehlirian.

3 iunie – Tehlirian este achitat.

6 decembrie – Said Halim este asasinat la Roma.

Anul 1922

7 aprilie – Cemal Azmi, guvernatorul-general din Trabzon în timpul masacrelor, și Bahaettin Șakir sunt asasinați la Berlin.

25 iulie – Cemal Pașa, fost ministru al marinei și comandant al Armatei a 5-a din Siria, este asasinat la Tiflis.

9 septembrie – Avangarda Armatei Turce pătrunde în Smyrna și jefuiește casele și magazinele armenilor și ale grecilor. Mii de armeni și de greci sunt omorâți. Instituțiile religioase sunt jefuite, inclusiv Protopopiatul Armean din Smyrna.

13 septembrie – Smyrna este incendiată de turci.

20 noiembrie – Se reunește prima Conferință de la Lausanne.

Anul 1923

4 februarie – Conferința de la Lausanne asupra Chestiunii armene se încheie fără niciun rezultat.

23 aprilie – Se reunește a doua Conferință de la Lausanne.

24 iulie – Tratatul de la Lausanne încheiat de Turcia cu Aliații nu menționează nimic în legătură cu Armenia și cu armenii. Noul stat naționalist turc primește recunoaștere internațională, iar Imperiul Otoman își încetează existența.

23 august – Congresul naționaliștilor turci, denumit Marea Adunare Națională, se reunește la Ankara pentru a ratifica Tratatul de la Lausanne. Aliații încep să se retragă din toate locurile din Turcia care fuseseră ocupate, în conformitate cu termenii armistițiului din 30 octombrie 1918.

29 octombrie – Marea Adunare Națională a Turciei proclamă Republica Turcia, avându-l ca Președinte pe Mustafa Kemal.

BIBLIOGRAFIE

L'Actualité du génocide des Arméniens (EDIPOL - Créteil, 1999)

Ailleurs, hier, autrement: conaissance et reconnaissance du génocide des Arméniens (Revue d'histoire de la Shoah, Le monde juif No. 177-178/2003 - Centre de Documentation Juive Contemporaine, Paris)

The Armenian Genocide (Navasart - Los Angeles, 1987)

The Armenian Genocide Documentation - Vol. 1, 2 (Institut für Armenische Fragen - München, 1987, 1988)

The Armenian Genocide - First 20th Century Holocaust (Richard Diran Kloian - Berkeley, 1980)

The Armenian Genocide: History, Politics, Ethics (St. Martin's Press - New York, 1992)

The Armenian Genocide in Official Turkish Records (Journal of Political and Military Sociology, Vol. 22/1994 - Indianapolis)

The Armenian Genocide in Perspective - Edited by Richard G. Hovannisian (Transaction Books - New Brunswick, Oxford, 1986)

Armenians in the Ottoman Empire and Modern Turkey (1912-1926) (Boğazici University - Istanbul, 1984)

Arménie-Diaspora, mémoire et modernité (Les Temps Modernes No. 504-505-506/1988 - Paris)

Le crime de silence: Le génocide des Arméniens (Tribunal permanent des peoples, Flammarion - Paris, 1984)

L'Extermination des déportés Arméniens ottomans dans les camps de concentration de Syrie-Mésopotamie (1915-1916): La deuxiéme phase du génocide - Tome II (Revue d'histoire arménienne contemporaine - Paris, 1998)

Le génocide arménien: un silence impossible... (Comité de Défense de la Cause Arménienne - Décines, 1979)

Genocide Perspectives II: Essays on Holocaust and Genocide, Edited by Colin Tatz (Centre for Comparative Genocide Studies, Macquarie University - Sydney, 2003)

Ghenoțid armian v osmanskoy imperii (Hayastan - Erevan, 1982)

Haycacan harț -Hanraghitaran (Editura Enciclopedică - Erevan, 1996)

Hayeri țeghaspanutiună îst eritturkeri datavarutian pastatghteri (Editura Academiei de Științe - Erevan, 1988)

Hay îndanik (San Lazzaro, Veneția - 1985)

Hay joghovrdi patmutiun - Vol. VI (Editura Academiei de Științe - Erevan, 1981)

L'Histoire, Nr. 341/aprilie 2009 (Sophia publications - Paris)

Histoire des Arméniens (Privat - Paris, 1982)

Huşamadean meț yegherni (Zartonk - Beirut, 1965)

Inside Terrorist Organizations - Edited by David C. Rapoport (Frank Cass - London, Portland/Oregon, 2001)

Justicier du génocide arménien (Diasporas - Paris, 1981)

Lettre internationale, Ediția română, vara 2005 (Institutul Cultural Român - București)

Notre histoire: Les Arméniens, Număr special 94 (Paris, 1992)

A Pictorial Record of Routes and Centers of Annihilation of Armenian Deportees in 1915 within the Boundaries of Syria (Violette Jébéjian Library - Alep, 1994)

Rapport d'activités de Near East Relief - Un document inédit sur la tragedie arménienne (Édisud - Aix-en-Provence, 1981)

Sauver ce qui peut encore être sauve... les monuments arméniens de Turquie (Club UNESCO des arméniens et des amis des arméniens - Décines)

Spécial Arménie (Diasporas communication - Paris, 1989)

United States Official Documents on the Armenian Genocide - Volume I: The Lower Euphrates (Armenian Review - Watertown, 1993)

Website - http://www.armenian-genocide.org/research.html

Yeghernapatum (I. A. M. M. - Teheran, 1983)

Akçam, Taner, *From Empire to Republic: Turkish Nationalism and the Armenian Genocide* (Zed Books - London, New York, 2004)

Akçam, Taner, *A Shameful Act: The Armenian Genocide and the Question of Turkish Responsibility* (Metropolitan Books - New York, 2006)

Alexanian, Jacques der, *Le ciel était noir sur l'Euphrate* (Robert Laffont - Paris, 1988)

Alp, Tekin, *The Turkish and Pan-Turkish Ideal* (Liberty Press - Londra)

Ataöv, Turkkaya, *An Armenian Falsification* (Serinc Matbaasi - Ankara, 1985)

Ataöv, Turkkaya, *Deaths Caused by Disease in Relation to the Armenian Question* (Ankara üniversitesi, 1985)

Ataöv, Turkkaya, *Hitler and the Armenian Question* (Ankara üniversitesi, 1984)

Auron, Yair, *Zionism and the Armenian Genocide: The Banality of Indifference* (Transaction Publishers - New Brunswick, Londra, 2000)

Babkenian, Vicken, *Edith May Glanville - Champion of the Armenian Relief Fund* (Ashfield & District and Historical Society - Sydney, 2008)

Baghdjian, Kevork K., *La confiscation, par le gouvernement turc, des biens arméniens dits abandonnés* (Montréal, 1987)

Baghdjian, Kevork K., *Le Probléme arménien - du negativisme à l'activisme arménien. Où est la solution?* (Montréal, 1985)

Balakian, Arhimandrit Krikoris, *Hay goghgotan. Drvagner hay martirosagrutenen. Berlinen depi Zor 1914-1920* - Vol. 1, 2 (Editura Congregației Mkhitariene - Viena, 1922)

Balakian, Peter, *The Burning Tigris: The Armenian Genocide and America's Response* (HarperCollins Publishers - New York, 2003)

Baliozian, Ara, *The Armenians - Their History and Culture* (Ararat Press - New York, 1980)

Bardakjian, Kevork B., *Hitler and the Armenian Question* (Zoryan Institute - Cambridge, 1985)

Barseghian, L. A., *Țeghaspanutian hetevankov hay joghovrdi crați corustneră* (Muzeul genocidului armean - Erevan, 1999)

Boghosian, Roupen, *Le conflit turco-arménien* (Beirut, 1987)

Bryce, James and Toynbee, Arnold, *The Treatment of Armenians in the Ottoman Empire, 1915-1916* (Gomidas Institute - Princeton, Londra, 2005)

Carzou, Jean-Marie, *Un génocide exemplaire* (Flammarion - Paris, 1975)

Chaliand, Gérard; Ternon, Yves, *The Armenians: From Genocide to Resistance* (Zed Press - Londra, 1983)

Chaliand, Gérard; Ternon, Yves, *Le genocide des Arméniens* (Complexe - Bruxelles, 1980)

Chiragian, Archavir, *La dette de sang* (Complexe - Bruxelles, 1984)

Dadrian, Vahakn N., *Autopsie du génocide arménien* (Complexe - Bruxelles, 1995)

Dadrian, Vahakn N., *Children as Victims of Genocide: The Armenian Case* (International Association of Genocide Scholars Fifth International Biennial Conference - Galway, 2003)

Dadrian, Vahakn N., *Documentation of the Armenian Genocide in Turkish Sources* (Mansell Publishing - Londra, 1991)

Dadrian, Vahakn N., *The Documentation of the World War I Armenian Massacres in the Proceedings of the Turkish Military Tribunal* (International Journal of Middle East Studies, Vol. 23, No. 4/1991 - Cambridge University Press)

Dadrian, Vahakn N., *Genocide as a Problem of National and International Law: The World War I Armenian Case and Its Contemporary Legal Ramifications* (Yale Journal of International Law, Vol. 14, No. 2/1989 - Yale)

Dadrian, Vahakn N., *The History of the Armenian Genocide* (Berghahn Books - Providence, Oxford, 1995)

Dadrian, Vahakn N., *The Naim-Andonian Documents on the World War I Destruction of Ottoman Armenians: The Anatomy of a Genocide* (International Journal of Middle East Studies, Vol. 18, No. 3/1986 - Cambridge University Press)

Dadrian, Vahakn N., *The Role of the Special Organisation in the Armenian Genocide during the First World War* (Berg Publishers - Providence, Oxford, 1993)

Dadrian, Vahakn N., *The Role of Turkish Physicians in the World War I Genocide of Ottoman Armenians* (Holocaust and Genocide Studies, Vol. 1, No. 2/1986 - Pergamon Press, Oxford)

Dadrian, Vahakn N., *The Secret Young-Turk Ittihadist Conference and the Decision for the World War I Genocide of the Armenians* (Holocaust and Genocide Studies, Vol. 7, No. 2/1993 - Oxford University Press)

Dadrian, Vahakn N., *A Textual Analysis of the Key Indictment of the Turkish Military Tribunal Investigating the Armenian Genocide* (Armenian Review, Vol. 44, 1/1991 - Watertown)

Dadrian, Vahakn N., *Warrant for Genocide: Key Elements of Turko-Armenian Conflict* (Transaction Publishers - New Brunswick, Londra, 1999)

Davis, Leslie A., *La province de la mort. Archives américaines concernant le genocide des Arméniens (1915)* (Complexe - Bruxelles, 1994)

de Nogales, Rafael, *Four Years Beneath the Crescent* (Charles Scribner's Sons - New York, London, 1926)

Derogy, Jacques, *Opération Némésis* (Fayard - Paris, 1986)

Diaconescu, Dr. Gheorghe, *Genocidul* (Editura Militară - București, 1991)

Episcoposian, Grant, *Armenian Problem in the Past and Today* (Public Fund „Revival of Armenia" - Moscova, 1993)

Gaspar, Armand, *Le combat arménien entre terrorisme et utopie* (L'age d'homme - Lausanne, 1984)

Ghazarian, Hayc, *Hay joghovrdi țeghaspanutiunn osmanian caisrutiunum (1890-1922)*, Vol. 1, 2 (Tigran Meț - Erevan, 2007)

Goekjian, Vahram K., *The Turks before the Court of History* (Rosekeer Press - New York, 1984)

Grousset, René, *Histoire de l'Arménie* (Payot - Paris, 1973)

Gürün, Kâmuran, *Le dossier arménien* (Triangle - Paris, 1984)

Hacobian, Tatul, *Canaci u sev. Arțakhian oraghir* (Editura autorului - Erevan-Stepanachert, 2008)

Halo, Thea, *Not Even My Name* (Angel Hat Ink - New York, 2000)

Hambarian, A. A., *Eritturkeri azkayin u hoghayin kaghakacanutiună ev azatagracan șarjumnern arevmtian Hayastanum* (Academia de științe - Erevan, 1979)

Hamelin, Arnauld; Brun, Jean-Michel, *La memoire retrouvée* (Mercure de France - Paris, 1983)

Housepian Dobkin, Marjorie, *Smyrna 1922: The Destruction of a City* (Faber - Londra, 1972)

Ionescu, Crăciun, *Furtună deasupra Orientului* (Editura Politică - București, 1985)

Kateb, Vahe Georges, *Australian Press Coverage of the Armenian Genocide* (University of Wollongong, 2003)

Kazarian, Haigazn K., *A Chronology of the Armenian Genocide* (Manuscript in the collection of the Armenian National Institute - Washington)

Kévorkian, R. H.; Mahé, J. P., *Arménie: 3000 ans d'histoire* (Maison arménienne de la jeunesse et de la culture - Marsilia, 1988)

Kévorkian, Raymond H.; Paboudjian, Paul B., *Les Arméniens dans l'Empire ottoman à la veille du génocide* (Les Éditions d'Art et Histoire ARHIS - Paris, 1992)

Kévorkian, Raymond, *Le Génocide des Arméniens* (Odile Jacob - Paris, 2006)

Kirakosian, G., *Aragin hamașkharhayin paterazmă ev arevmtahayutiună* (Hayastan - Erevan, 1967)

Kirakosian, G., *Eritturkeră patmutian datasdani argev* (Hayastan - Erevan, 1983)

Lang, David Marshall, *Armenia: Cradle of Civilization* (George Allen and Unwin - Boston, 1980)

Lepsius, Johannes, *Archives du génocide des Arméniens* (Fayard - Paris, 1986)

Lepsius, Johannes, *Rapport secret sur les massacres d'Arménie* (Payot - Paris, 1987)

Mestugean, V., *Istoria armenilor* - Vol. 1, 2 (Institutul de arte grafice „Speranța" - București, 1923, 1926)

Morgan, Jacqus de, *Histoire du peuple Arménien* (Publication de l'Académie de Marseille, 1981)

Morgenthau, Henry, *The Murder of a Nation* (The Lordian Press - New York, 1974)

Moser, Pierre A., *Arméniens - où est la réalité?* (Mallier - Saint Aquilin de Pacy, 1980)

Murray, Les, *Fredy Neptune* (Duffy & Snellgrove - Sydney, 1998)

Nassibian, Akaby, *Britain and the Armenian Question 1915-1923* (Croom Helm - Londra, 1984)

Nurhan, J. K., *24 aprilie 1915, anul martirajului națiunii armene* (Colecția „Renașterea“ -București,1935)

Pasdermadjian, H., *Histoire de l'Arménie* (Librairie Orientale „H. Samuelian“ - Paris, 1971)

Piralian-Simonyan, Hélène, *Génocide, disparition, déni. La traverse des deuils* (L'Harmattan - Paris, 2007)

Poghosian, S. C., *A. Antoniani „Meț vociră“ meghadrum e* (Ghitelik - Erevan, 1990)

Polain, Marcella, *The Edge of the World* (Fremantle Press - Fremantle, 2006)

Power, Samantha, *„A Problem from Hell“: America and the Age of Genocide* (Basic Books - New York, 2002)

Rifat, Mevlan Zade, *Osmanean heghapokhutean mut țalkeră ev Ittihadi hayagingi țraghirneră* (CPH - Erevan, 1990)

Sahachian, Ruben, *Țeghaspanutian patmutiuniț* (Hayastan - Erevan, 1990)

Sheehan, Sean, *Just the Facts: Genocide* (Heinemann Library - Oxford, 2005)

Simonian, Hr. R., *Turc-haycacan haraberutiunneri patmutiuniț* (Hayastan - Erevan, 1991)

Ternon, Yves, *Les Arméniens - histoire d'un génocide* (Seuil - Paris, 1977)

Ternon, Yves, *La cause arménienne* (Seuil - Paris, 1983)

Ternon, Yves, *Enquête sur la négation d'un génocide* (Parentheses - Marsilia, 1989)

Terzian, Aram, *An Armenian Miscellany* (Librairie Orientale „H. Samuelian“ - Paris, 1969)

Tigranian, Tigran, *Anglian ev hayeră* (M. Varandian - Erevan, 1994)

Toriguian, Shavarsh, *The Armenian Question and International Law* (University of La Verne Press -La Verne, 1988)

Toynbee, Arnold J., *Les massacres des Arméniens* (Payot - Paris, 1987)

Vierbücher, Heinrich, *Armenien 1915* (Editura Universității - Erevan, 2000)

Walker, Christopher J., *Armenia: The Survival of a Nation* (Croom Helm - Londra, 1980)

CUPRINS

PREFAȚĂ 5

ARGUMENT.....13

REPERE ISTORICE.....15
Platoul Armean.....15
Imperiul Otoman.....19
Chestiunea armeană.....20

PREMISE FUNESTE.....33
Masacrele hamidiene.....33
Rebeliunea din Zeytun.....39
Măcelul din Adana.....42

SOLUȚIA RADICALĂ.....47
Ascensiunea Junilor Turci.....47
Pregătirea teatrului de operații.....51
Un genocid premeditat.....57
Revolta din Van.....63
24 aprilie - semnalul verde.....66
Deportări și exproprieri.....69
Cronica deportărilor.....78
Taberele de concentrare.....87
Uciderea pruncilor.....93

Luptele de autoapărare……100
Statistici generale……103
Genocidul cultural……107
Cauzele genocidului……110

CRIMINALI ȘI JUSTIȚIARI……115
Vinovății responsabile……115
Acte revanșarde……118
Procesul unioniștilor……122
Operația „Nemesis“……132
Justițiari sau teroriști?……137
Gratificații după merite……140

PROBA DOCUMENTELOR……145
Rapoarte, memorii, declarații, mărturii……145
Surse britanice……148
Surse americane……151
Surse germane……157
Surse australiene……169
Surse evreiești……181
Alte dovezi……195
Tezele turcești……206

ARMENII ȘI DREPTUL INTERNAȚIONAL……221
O nouă Armenie……221
Genocidul în instanțele internaționale……233
Genocid și/sau holocaust……247

RECUNOAȘTEREA ȘI CONDAMNAREA
GENOCIDULUI……273
O responsabilitate de asumat……273
Memoria, ca obligație morală……287

Recunoașteri oficiale……290
În așteptarea americanilor ……295
Cronologia recunoașterilor……303

SINTEZĂ GENERALĂ……309
Sumar faptic……309
Motivații și urmări……318
Timpul revendicării……320

CRONOLOGIE……329
Anul 1914……329
Anul 1915……331
Anul 1916……346
Anul 1917……351
Anul 1918……352
Anul 1919……354
Anul 1920……355
Anul 1921……356
Anul 1922……357
Anul 1923……357

BIBLIOGRAFIE……358

ILUSTRAȚII